

Національний університет "Одеська юридична академія"
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 42

Одеса

2011

ББК 66я43
А437
УДК 32(082)

Засновники:

Національний університет "Одеська юридична академія",
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАПН Л. І. Кормич (заст. гол. ред.),
канд. іст. наук, доцент М. А. Польовий (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор Ю. П. Аленін,
д-р. політ. наук, професор Б. П. Андресюк,
д-р. філос. наук, професор В. С. Богданов,
д-р. політ. наук, професор К. М. Вітман,
д-р. філос. наук, професор Е. А. Гансова,
д-р. юрид. наук, професор М. А. Дамірлі,
д-р. юрид. наук, професор Є. В. Додін,
д-р. політ. наук, професор І. М. Коваль,
д-р. юрид. наук, професор Б. А. Кормич,
д-р. філос. наук, професор М. П. Лукашевич,
д-р. політ. наук, професор С. М. Наумкіна,
д-р. соціол. наук, професор В. М. Оніщук,
д-р. політ. наук, професор А. О. Сіленко,
д-р. юрид. наук, професор Є. О. Харитонов,
д-р. політ. наук, доцент Д. В. Яковлев.

*Рекомендовано Вченою радою
Національного університету "Одеська юридична академія"*

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1) Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
"Одеська юридична академія", 2011
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2011

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Завальнюк В. В., НУ "ОЮА"

МІФИ ПОЗИТИВНОГО ПРАВА ТА СУЧАСНА ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ

Равенство человека и общества или человечества в целом означает, что человек в силу его духовности является индивидуальным воплощением общего, отсюда – все человечество остается бесправным даже если бесправным является лишь один его представитель. Поэтому необходимо начинать решение метапроблемы права не с социологии права, а с антропологии права. Изучение правоведения должно начинаться с микроправоведения как научного исследования присущего человеку генезиса права, анализа его источников, причин и условий его появления и развития.

Equality of man and society or humanity as a whole means that person by virtue of its spirituality is an individual embodiment of the total; that is why all of humanity remains rightless even if there is only one of its representative. So let to start solving metaproblem of law not from law in sociology and anthropology of law. The study of law should start with research mikrojurisprudence as the genesis of the inherent rights, analysis of its origins, causes and conditions of its emergence and development.

Важливою особливістю сучасного етапу розвитку соціально-правової реальності є його перехідний характер. У драматичних зіткненнях різних суспільних сил шукають свого вирішення застарілі протиріччя, успадковані від минулого. Одночасно закладаються нові цивілізаційні основи для майбутніх перетворень. Повільно, але неминуче, відбувається демонтаж тоталітарної системи. Колишній тип правової реальності поступово змінюється на інший.

На наших очах формується нова соціально-правова реальність, вільна від міфів і догм, що вимагає виваженого, раціоналістичного пізнання. Сьогодні численні пояснювальні прийоми, стереотипи, моделі, які використовувались протягом десятиліть, виявляються зовсім не виправданими. Вони не ведуть до розуміння тих процесів, що відбуваються в нормативних й ціннісних сферах соціального буття.

Давно помічено, що в часи радикальних перетворень різко зростає інтерес до суті того, що відбувається, до його осмислення й розуміння. Повною мірою це стосується того, що відбувається у сфері правової реальності.

Виходячи з розуміння того, що багато концептуальних положень так званого "радянського правознавства" відкинуті життєвими реаліями і розвитком пізнання про людину, її поведінку, є необхідність вироблення і застосування у правовій сфері нових підходів, зокрема, антропологічного.

Методологічною основою цього підходу є реалістичний або неоматеріалістичний образ мислення, сутність якого лаконічно виразив А. Ф. Лосев: "Воно (нове мислення) полягає в тому, що ідея не існує без матерії, але й матерія без ідеї також не мислиться" [1].

У відповідності з реалістичним мисленням, на відміну від позитивістського образу мислення, людина є одночасно істотою і духовною, і матеріальною, тобто своїм існуванням пов'язує, діалектично обумовлює дві форми буття – духовну та матеріальну. Відповідно, не соціальність відрізняє людину від тварини (багато тварин більш "соціальні", ніж людина), а духовність. Тому людина як суб'єкт, особистість не розчиняється в соціумі без залишку (як певна "сукупність суспільних відносин"), і соціалізація не вичерпує її життєвого змісту [2].

Тільки людина є носієм "живої духовності"; духовність суспільства, представлена культурою, і являє собою "кристалізацію" цієї первинної, живої духовності. Однак людська духовність не гармонійна, що виражається в деструктивному образі дій людини, і це є її якісною характеристикою. Суспільство, акумулюючи духовну й матеріальну енергію людей, також не вільне від деструктивності, воно не може бути "вищим" і "чистішим" від людини. Тому санітарною "чисткою" суспільства, яка побудована на будь-якій, не адекватній антропології й духовній суті особистості науковій моделі, неможливо селекціонувати "нову людину", але разом із тим духовний і матеріальний ріст людини неможливий без адекватної і взаємоузгодженої зміни суспільства.

Рівність людини і суспільства або людства в цілому означає, що людина в силу її духовності є індивідуальним втіленням загального; звідси – усе людство залишається безправним навіть якщо безправним є лише один його представник.

Тому необхідно починати вирішення метапроблеми права не із соціології права (чим власне, до цього часу і займалося правознавство), а з антропології права. Вивчення правознавства повинне починатися з мікроправознавства як наукового дослідження властивого людині генезису права, аналізу його першоджерел, причин і умов його появи та розвитку.

В умовах постсоціалістичних перетворень і руху України до утвердження верховенства права, громадянського суспільства і правової держави відкриваються реальні можливості для формування й розвитку вітчизняної юридичної антропології. Суттєвий вклад антропологія може внести і в поглиблення вивчення розуміння правових аспектів міжетнічних і міждержавних відносин, специфіки розуміння правових форм організації життя різних спільнот в Україні, що виникають (з урахуванням багатонаціонального складу її населення, конфесійних відмінностей, різноманітних духовних, культурних і правових традицій та ін.).

Є чимало праць з теорії права, у яких практично відсутня тема людини. Домінування соціоцентричних, державно центричних установок, які передбачають, що ціле завжди більш важливе за частину, а державні інтереси домінують над інтересами громадянина, не залишає місця для антропологічної проблематики. Але правова реальність існує не сама по собі, а у середині антропологічного контексту. Тому правовому мисленню необхідний "антропологічний поворот, який дозволяє вийти через теоретичні дослідження вже не до держави і норм, не до права й законів, а до людини як життєвої первинної реалії" [3].

Теорія та антропологія права потребують дослідницького, методологічного антропоцентризму, що дозволить, з одного боку, глибше проникнути в сутність права через пізнання природи людини, а з іншого боку, допоможе краще зрозуміти природу людини через пізнання сутності права.

Зародження антропологічних знань у правовому вимірі тісно пов'язане з дослідженням соціальних структур первісних суспільств, а значить і з "соціологією колективного", засновником якої можна по праву вважати Е. Дюркгейма, чия робота "Елементарні форми релігійного життя" вже давно вважається класичною. Саме

Дюркгейм заклав основу для появи і розвитку цілої школи французької соціальної антропології, представлені такими яскравими іменами, як М. Мосс і Леві-Брюль; без неї також неможливо представити появу "структурної антропології" Леві-Стросса, що прославився такими роботами в галузі первісного мислення, як власне "Структурна антропологія", "Неприручена думка", "Шлях масок", "Ревнивий гончар" та ін. Саме завдяки його впливу в 1960 року в Коллеж де Франс була відкрита кафедра соціальної антропології. Леві-Стросс запропонував нову методологію соціальної антропології, що враховує праці таких основоположників семіології, як Р. Якобсон, Ф. де Соссюр, М. Трубецький. Саме останній почав розглядати первісні суспільства як структурно впорядковану і організовану сукупність знакових систем (міфу, ритуалу, жесту, спорідненості, права та ін.) [4].

Але міфічний спосіб мислення не є приналежністю тільки традиційних суспільств. Сучасне суспільство користується ним, у тому числі й в сфері права: деякі юридичні міфи містяться і в сучасному позитивному праві.

Розглянемо міфічне і юридичне мислення. У цілому міфи не обов'язково відбивають реальність; роботи Леві-Строса показали, що в багатьох випадках вони суперечать існуючій соціальній організації. Отже, виникає питання: а чому ж, власне, служать міфи? Для одних вони – тільки результат діяльності людського розуму, для якого реальність – тільки першооснова, від якої він відштовхується. Для інших, якщо міф може бути піддано аналізу як особливу мову, то ця мова є носієм змісту, що прагне до вирішення протиріч реального світу чи до його перетворення.

Крім того, міф є своєрідним способом зв'язку і не може визначатися об'єктом, на який спрямований: у міфі можуть бути втілені як пригоди Одиссея, так і Цивільний кодекс чи Конституція.

Щоб зрозуміти, як міф може служити праву, треба відзначити, що значення міфу перевершує зміст тих знаків, що він використовує. Без особливих старань можна проаналізувати у даному контексті деякі з наших законодавчих документів. Авторитет Цивільного кодексу не є тільки результатом технічної досконалості його статей. У дійсності Кодекс виконує іншу місію: організацію суспільства в сукупність вільних індивідів, що добровільно побажали підкоритися праву і керованих Розумом. Що стосується Конституції, то вона не тільки визначає компетенцію різних органів: вона є відображенням суспільства, де влада

справедлива, контрольована, викликає повагу і є гарантом прав громадян. Самі по собі вибори в нашому суспільстві являють собою щось більше, ніж просто спосіб призначення на керівні посади: це – ритуал, у ході якого суспільство демонструє свою згуртованість, підпорядкування меншості більшості; у ході їх виявляється також співвідношення особистості й часу, фактор відновлення. Подібно тому як у деяких африканських племенах монарх періодично віддається смерті для того, щоб суспільство мало змогу "відродитися", вибори нового президента, у кінцевому рахунку, переслідують ту ж мету. Це свідчить про те, що панування часу, неминучість смерті, – що розуміється як кінець чи як перехідний стан, у даному випадку байдуже, – є загальними проблемами для всіх суспільств.

Традиційні суспільства прагнуть до сталості, сучасні трансформуються, надаючи велике значення фактору зміни, категорії, що породила інший міф – міф Прогресу, що вигодував європейський еволюціонізм і надихнув виникнення нових африканських держав. Прогрес при цьому розуміється як матеріальна форма, що полягає в необхідності економічного розвитку; з нього вважали можливим виключити ірраціональний фактор, відносини людини й божества. Результат у наші дні очевидний: повернення до таких способів пізнання світу, як екологія, астрологія, різні секти, модернізація древніх ритуалів чи створення нових – словом, те, що може бути названо поверненням до харизматичного початку в традиційних релігіях. Це повернення доводить, що матеріалістичне сприйняття світу не більш "об'єктивне", ніж те, що йому протистоїть. У цьому змісті і воно не більше ніж міф.

Міф індивіда і ліберальний тотемізм. Сучасні ліберальні суспільства офіційно надають великого значення індивіду, як неподільному поняттю, на відміну від традиційних суспільств, і вкладають у це поняття наступні категорії: особистість (у фізичному, юридичному і моральному змісті), воля, власність і відповідальність. Особистість має в розпорядженні права й обов'язки, зумовлені частково законом, частково нею ж самою. Щоб індивід міг використовувати свої права й обов'язки, він повинен мати у своєму розпорядженні волю, засновану на його волі (теорія автономії волі); сукупність воель індивідів узаконюється за допомогою принципу консенсусу. Що стосується поняття власності, то воно відповідає дії принципу волі на речі: власність узаконює владу індивіда стосовно речей. Воля, воля й власність мають протизагу

в особі відповідальності, що, відповідно до нашого права, носить персональний характер, у той час як у традиційних суспільствах має місце інша тенденція.

Те значення, що надається особі, зумовлює, у кінцевому рахунку, офіційний принцип, відповідно до якого індивід може ідентифікуватися тільки сам із собою: один голос рівноцінний іншому голосу, тобто кожний з них абсолютно одиничний. Але цей міф дуже далекий від реальності, у чому нас і переконує існування – не доказуваного, але безсумнівного – "ліберального тотемізму".

У традиційних суспільствах тотемізм являє собою систему класифікації, за допомогою якої кожна група людей, щоб відрізнятись від інших, асоціює себе з одним з елементів навколишнього світу (як правило, із твариною чи рослиною, рідше з явищем природи – дощем, хмарою і т. п. – чи ж іншим неживим об'єктом). Часто група, об'єднана загальним тотемом, виконує визначену соціальну функцію, що відрізняє її від інших тотемних груп. Сучасним суспільствам теж знайоме поняття тотема. Але тотемами являються вже не об'єкти тваринного чи рослинного світу: цю роль відіграють явища, породжені цими ж суспільствами; їжа і спосіб її споживання, одяг і манера її носіння, стиль поводження, засобу пересування й керування ними – усе це служить класифікації індивідів, дозволяє їм зорієнтуватися у своїх прихильностях. Але ці прихильності зникають, як тільки заходять у суперечність з іншим міфом: міфом держави, стосовно якого міф індивіда займає підлегле положення. Інакше і бути не може, тому що держава здатна зміцнювати свою владу не інакше, як послабляючи й заперечуючи проміжні категорії до яких відносяться й індивіди. Вони продовжують існувати в нашому суспільстві, але право держави накладає на них печатку мовчання.

Згідно М. Алліо "сучасна держава, тоталітарна або яка знаходиться на шляху до тоталітаризму, є одним із самих жахаючих міфічних породжень". У всякому разі, очевидно, що держава прагне зайняти місце в нашій свідомості, що раніше належало Богу, аж до того, що стало можливим говорити про "державне провидіння", подібно тому як раніше говорили про "Божественне провидіння". У цьому змісті держава може являтися одним із факторів, що зв'язують людину з божественним початком. У будь-якому випадку держава виступає гарантом фундаментальних цінностей суспільства, охоронцем права, захисником громадян. Як вважає Е. Ле Руа, держава західного типу базується на наступних основах:

1) трьох складових принципах: загальне уявлення про людину, вироблене під впливом римського права і християнського монотеїзму, що дозволило сконструювати поняття особистості; ідея бухгалтерського обліку, яка асоціюється, з одного боку, з бюрократичною писаниною, властивою давньосхідним імперіям, а з іншого боку, з винаходом римлянами договірною і торгового права; бюрократичний принцип, що лежить в основі адміністративної держави, що реалізується в різному ступені соціальними й ліберальними державами нашого часу, що також узаконює і забезпечує владу технократів;

2) трьох структурних атрибутах; панування фактору часу, що породило еволюціонізм XVIII в. і лежить в основі планування й футурології; панування фактору простору, (що забезпечується за допомогою поняття території), яке викликало до життя (починаючи з пізнього середньовіччя) картографію і яке послужило формуванню західної просторово-часової матриці; панування фактору тіла: людське тіло і соціальний корпус ідентифікуються;

3) трьох способах вираження, у яких утілені три багатозначних поняття. Насамперед це Текст: текст – це не просто сукупність написаного, він являє собою незалежний авторитет, що організує право й суспільство. Далі, концепція ієрархії інститутів: від союзу держави й нації народжуються три види влади (законодавча, виконавча, судова), у свою чергу, які породжують закон (законодавча влада), регламент (виконавча влада), основні принципи права (судова влада). Вищий фактор, що не дає цьому поділу прийти в безладдя. – це спочатку Бог, потім Розум, пізніше – загальний інтерес. Нарешті, видимість авторитету й законності: соціальний і юридичний порядок повинен бути розумним, обґрунтованим і приховувати той факт, що насправді в ньому використовуються ресурси сакральності. Якщо держава і її право можуть претендувати на могутність, це менш залежить від їхньої раціональності, ніж від тієї переваги, що ними демонструється стосовно індивідів і їхніх спільнот. Якщо держава настільки розумна, як ми думаємо, чому в такому випадку це поняття так складно пояснити дитині? У традиційних суспільствах добре знали, що збагнення міфів вимагає тривалої підготовки.

Цікаво відзначити, що кожній з цих концепцій у нашій політичній літературі відповідають дійсні міфологічні конструкції.

Серед міфів, що відносяться до конституційних принципів, можна назвати численні казки Вольтера і Свіфта, які ілюструють

ідею гарного правління з налагодженою системою обліку. "Байка про бджіл", опублікована в 1723 р. Б. де Мандевілем, показуючи прекрасно організоване життя цих комах, стверджує, що бюрократія є основою гарного управління [5].

Ідентифікація людського тіла і соціального корпусу стверджується творцями численних основних міфів, що проповідують ідею суспільного договору, індивіди, виділившись з царства природи, вступають з державою в суспільний договір; держава спочатку дає людям визначені блага, а потім приймається гнітити людей; індивіди ж протистоять цьому за допомогою декларацій про права й волі.

Ці численні приклади показують, що сучасна держава часто звертається до міфів, щоб самоутверджуватися. Але якщо міфи намагаються дати відповідну дійсності картину, чи йде мова про природу чи про вдачу, ця картина найчастіше спотворює реальність. Тому що держава – одне з явищ, що прагне узяти гору над суспільством. Міфи в такому випадку покликані дати таке уявлення про державу, що найбільшою мірою відповідало б її інтересам.

Як ми побачимо, закон і кодекси служать при цьому як інструменти. Міфи кодексів і законів. Кодекси й закони – опорні стовпи права, щонайменше того, котре викладається на юридичних факультетах. Відповідно до вираження Ж. Карбоньє, Цивільний кодекс представляється як "символ зупиненого часу". Ця удавана сталість запозичена у традиційних міфів, що прагнуть довести, що майбутнє повинне будуватися по моделі сьогодення.

Проте в дійсності Кодекси зазнають важливі зміни. Соціальні класи знаходяться перед Кодексом не в рівному положенні; якщо середні класи, як правило, підпорядковані йому, то вищі часом від нього ухиляються, нижчі ж ігнорують його, по крайній мірі, так стверджують деякі.

Таким чином, для більшості Кодекс є усього лише міфічним знаком, у тім змісті, що громадянин (не юрист) знає, що Кодекс містить закони; він знає також, що повинен підкорятися державі, і Кодекс є не що інше, як відчутний символ цього підпорядкування. Самі ж по собі норми Кодексу залишаються в цілому для нього невідомими. Ж. Карбоньє пише: "Цивільний кодекс замість пам'яті? Це так, оскільки він являє собою книгу... Але індивідуальна пам'ять, коли вона звертається до законів, швидко вичерпує свої можливості... Кілька фраз, розсіяно вислуханих під час шлюбної церемонії, досвід якогось процесу, наприклад, шлюботорозлучного

(пам'ять зберігає звичайно гіркі моменти), – частини відомостей про судові процеси, взяті із засобів масової інформації, – ніщо це не може замінити те звичне цивільне право, що (ще на початку ХХ століття) було на слуху в багатьох родинах як відображення Кодексу.

Закон також належить до тих явищ, чії контури затушовані, міфом. Нам продовжують стверджувати, начебто закон виражає волю народу. Але хто, крім юристів, знає, що багато законів народжується в міністерських кабінетах: багато законів, прийнятих на сьогоднішній день Верховною Радою, є результатом урядової ініціативи. Це усього лише один з аспектів більш широкого явища: на протигагу міфу про ієрархію джерел права, що ставить закон на перше місце, межі чинності закону постійно звужуються. Звичай, значення якого постійно применшується в підручниках права, грає дуже активну роль у підприємницькій, соціальній, міжнародній комерційній сфері, іншими словами, у цих областях угода досягається частіше за допомогою договору, ніж норми.

У ХХІ ст. до права поступово повертається його творча роль, тобто та роль, що була віднята в нього, що передала її закону: у юриспруденції міняються поняття угоди волі (теорії суспільного порядку, доброї вдачі, причини, недоліків угоди), цивільної відповідальності (теорії відповідальності без вини), власності (теорія безпідставного збагачення), суб'єктивного права (теорія фальсифікації закону, зловживання законом); міняється поняття самого закону (теорії основних принципів права, виняткових обставин). На початку нового тисячоліття гуманітарні науки переживають чергову зміну парадигми – концептуальної моделі пізнання [6].

Як показала історія, наука звертається до нової парадигми лише тоді, коли зіштовхується з такими антиноміями (онтологічними протиріччями), що у рамках колишньої парадигми не мають свого вирішення. Так було у фізиці (теорія відносності, квантова механіка), у психології – аналітична, трансперсональна психологія) та в інших науках.

Сучасне правознавство також підійшло до ряду антиномій, серед яких, на наш погляд, центральною є неадекватність дійсності сформованих уявлень другорядної – пасивної ролі особистості у правовій детермінації, що, нібито, цілком визначається грою соціальних факторів. У зв'язку з наведеним важливим є розуміння генезису антропологічних знань у дослідженні еволюції права.

Література:

1. Лосев А. Ф. Диалектика мифа // Философия. Мифология. Культура: научные труды / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1990. – С. 21-186.
2. Соотношение биологического и социального в человеке / под ред. Б. Ф. Ломова, Е. В. Шороховой и А. В. Брушлинского. – М.: Наука, 1977. – С. 123.
3. Бачинін В. А. Філософія права: підручник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 273-274.
4. Леви-Стросс К. Предметная область антропологии / Клод Леви-Стросс. – М., 2000. – С. 357-384.
5. Орлова Э. А. Культурная (социальная) антропология: учеб. пособие / Э. А. Орлова. – М.: Академический проспект, 2004. – 479 с.
6. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.

Кормич Л. І., НУ "ОЮА"

ПРИНЦИПОВІ ЗАСАДИ ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

В статтє раскрыто понятие "паритетная демократия". Проанализированы её институциональная, нормативная и идеологическая составляющие. Сформулированы базовые принципы современного периода демократизации Украины.

The present article determines the essence of the term "parity democracy" and provides the analyses of its institutional, legal and ideological components. The main principles of contemporary democratic society are also formulated.

Сучасний демократичний розвиток базується на принципах, які обумовлюють можливість реалізації рівних прав всіх суб'єктів, задіяних у процесах демократизації суспільства і держави.

Цей підхід притаманний сфері управління, стосуючись формування та функціонування механізму розподілу влади. Він розповсюджується на модель співпраці інститутів держави і інститутів громадянського суспільства, потребуючи дієвого механізму стримувань та противаг. Також паритет визначає взаємини у різних сферах життєдіяльності суспільства: національних відносинах, гендерній політиці, міжконфесійних відносинах тощо.

Тому комплексний аналіз сутності паритетної демократії є актуальним як з позицій теоретичних, так і прикладних.

Окремі питання розуміння проявів паритетної демократії досліджувались вітчизняними та зарубіжними науковцями. Аналізувався як демократичний процес в цілому, так і розглядались проблеми розподілу влади функціонального та рівневого аспектів, взаємини держави з громадянським суспільством, стосунки суб'єктів самого громадянського суспільства та інше. Зокрема, такі проблеми досліджували в своїх роботах А. Колодій, А. Кормич, І. Кресіна, В. Мартинюк, О. Скрипнюк, І. Сало, О. Тодика, В. Цветков, В. Шаповал та багато інших науковців [1-7].

Однак ціла низка питань залишаються недостатньо висвітленими.

Тому в даній статті вирішується завдання окреслити найбільш узагальнюючі, принципові моменти, що характеризують категорію "паритетна демократія".

Це поняття, на нашу думку, слід розглядати як оптимальну модель системи стримувань і противаг, що забезпечує реалізацію рівних прав і можливостей для всіх учасників демократичного процесу, створюючи певний баланс інтересів. В свою чергу, така модель будується на політичній та правовій системах, які визначають правила, норми та механізми взаємодії різних складових. Вона має об'єктивне підґрунтя, обумовлене соціально-політичними реаліями, а також враховує перспективні потреби розвитку суспільства.

Утвердження такої моделі – процес достатньо динамічний, що поступово поширюється на різні сфери та суб'єкти. Відлік становлення паритетних відносин та взаємин можна розпочати з розвитку конституціоналізму та парламентаризму, реалізації принципу розподілу влад.

В сучасних демократіях чітко окреслений прояв паритету в цих сферах, наприклад, через застосування таких інструментів як "вето", "імпічмент", експертиза на відповідність конституції тощо, що ефективно використовується різними гілками влади.

І тут головне, щоб ці інструменти виступали знаряддям системи стримувань і противаг, а не шантажу один одного, політичного тиску і заангажованості.

Розподіл влади фіксується Конституцією України, регламентується законами України "Про державну службу", "Про місцеві державні адміністрації", "Про судоустрій та статус суддів", рядом інших.

Фактичний паритет у сфері влади і управління потребує за таких умов доповнення у вигляді запровадження інструментами народовладдя контролю над діяльністю всіх суб'єктів владних відносин для досягнення балансу інтересів і потреб.

У цьому процесі будуть задіяні інститути громадянського суспільства, система органів самоврядування, що стримуватиме намагання домінувати, мати пільги, преференції тощо. Це також виступає гарантією політичного і економічного плюралізму, унеможливленню монополізацію влади та надмірну її централізацію, репрезентує місцеві та регіональні інтереси, тобто, демократизує весь процес управління.

Так, компетенція органів місцевого самоврядування визначена такими законами як: "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про службу в органах місцевого самоврядування".

Існування різних важелів взаємовпливу у владі забезпечує гармонійний поступальний розвиток та спільну зацікавленість в результаті діяльності. Це, в свою чергу, підвищує ефективність управління.

За останні роки чимало уваги приділяється в Україні саме пошуку шляхів вирішення проблем владного балансу.

На це спрямовані реформи, вдосконалення законодавства, зміни до Конституції. Уточнюється компетенція, повноваження, відповідальність суб'єктів владних відносин. Розширюються можливості громадського контролю за владою.

Так, зміни до Конституції сприятимуть остаточному визначенню форми правління, а це означає чіткий розподіл компетенції законодавчої і виконавчої влади. Реформа судоустрою, що проводиться, має укріпити статус судів як незалежної гілки влади. Реформи щодо місцевого самоврядування повинні окреслити компетенцію та розширити повноваження самоврядних структур.

Прозорість, відкритість та контрольованість функціонування влади всіх рівнів забезпечується створенням належних умов стимулювання розвитку інститутів громадянського суспільства та налагодженням їх співпраці з органами державної влади і місцевого самоврядування. Для цього сформована відповідна правова база у вигляді законів, указів Президента, постанов Кабінету Міністрів України. Активна участь громадськості у контролі за владою та заходи сприяння відкритості і прозорості влади передбачені такими нормативно-правовими актами як: Закон України "Про об'єднання

громадян", Постанова Кабінету Міністрів України "Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" від 03.11.2010 р. та іншими.

Специфічним механізмом забезпечення принципу паритету в управлінні державою і суспільством слід вважати виборчу систему. Вибори – це ефективний спосіб впливу громадян на владу.

Чинне виборче законодавство забороняє будь-які прями чи непрямі привілеї чи обмеження за ознаками статі, етнічного та соціального походження, переконань політичних чи релігійних, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками. Тобто, гарантується рівність прав і можливостей для всіх суб'єктів виборчого процесу впливати на формування системи представницьких структур різних рівнів.

Це фіксують Закони України "Про вибори народних депутатів України", "Про вибори Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів". В такий спосіб реалізується ідея балансу між державою та суспільством, а також балансу різних представників суспільства між собою в практиці управлінської діяльності, у виборі стратегій розвитку, у визначенні оптимальних перспективних моделей тощо. А це є одним з основоположних принципів паритетної демократії.

Ще один важливий аспект паритетної демократії пов'язаний з поняттям гендерної рівності у всіх сферах життєдіяльності. Рівні права і можливості представників різних статей гарантує не лише Конституція України, а і спеціальний закон "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" від 8 вересня 2005 року. Це підкріплюють Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві, відповідні регіональні програми тощо.

Розв'язання гендерних проблем забезпечує реальний паритет у відносинах чоловіків і жінок як учасників суспільних перетворень. Спільна зацікавленість у результаті робить діяльність більш ефективною, а її наслідки більш прогнозованими. Це надзвичайно важливо для трансформаційного суспільства. Адже певний баланс інтересів статей укріплює соціально-політичну стабільність, без чого неможливий подальший суспільний розвиток.

Наявність гендерних диспропорцій в окремих сферах означає фактичну дискримінацію, що не відповідає вимогам сучасної демократії. Зокрема, зважаючи на надзвичайно низьке представництво

жінок у Верховній Раді, серед держслужбовців не лише першої, а і другої посадової категорії, можна робити висновок про неможливість для жінок суттєво впливати на процес прийняття важливих і відповідальних для держави і суспільства рішень. При цьому навіть у кадровому резерві на ці посади жінок майже немає, тобто, на найближчу перспективу змін на вищих щаблях влади не передбачається.

Існує не лише вертикальна, а й горизонтальна сегрегація за сферами діяльності, перетворюючи освітню галузь, статистику, охорону здоров'я, соціальний захист і ряд інших у жіночу царину. Це шкодить врахуванню статевої специфіки і негативно впливає на кінцевий результат діяльності.

Тож гендерна рівновага як елемент паритетної демократії упереджує можливі негативні наслідки щодо різних статей у всіх без виключення напрямках функціонування держави та суспільства і в управлінні всіма соціальними процесами.

Не меншого значення в запровадженні засад паритетної демократії набуває механізм міжнаціональних відносин. Маючи понад 130 націй і народностей, представлених в Україні, ми не можемо розбудовувати сучасну демократію, не враховуючи національний чинник. При цьому важливу роль відіграють не формальні прояви, наприклад, мовного характеру, а реальні сутнісні показники. Взаємоповага, взаєморозуміння, взаємодія і взаємопідтримка – саме за такими вимогами слід вибудовувати модель співпраці націй. Поліетнічність в рамках паритетної демократії означає можливість використовувати здобутки та спиратись на досвід кожної національної групи у вирішенні складних соціально-політичних, соціально-економічних та культурологічних проблем. Толерантність замість конфронтації забезпечує реальний внесок кожної нації в соціальний прогрес. Гарантії рівних прав і можливостей їх реалізації створюють умови, за яких збереження національних традицій не руйнує процесу формування поняття політичної нації, пов'язаної спільними державними і суспільними інтересами. Національна різноманітність спроможна народжувати спільні принципи і цінності сучасної демократії.

Суттєвого впливу набуває також чинник паритетної демократії, що визначається багатоконфесійністю українського суспільства. Понад 67 релігійних конфесій, які діють в Україні, роблять взаємини між ними складною і важливою проблемою. Співпраця в рамках Всеукраїнської ради церков не охоплює ці відносини повною

мірою. Залишається багато суперечностей, від розв'язання та вирішення яких залежить релігійний спокій і рівновага. Втручання держави у ці відносини з метою підтримки окремих конфесій не регулює ситуацію, а скоріше ускладнює її. Ці відносини повинні поступово еволюціонізувати у бік більшої терпимості, що є невід'ємною складовою трансформації перехідного суспільства до стійкої демократії.

Розв'язання таких гострих проблем потребує як законодавчої підтримки, так і змін свідомості, культури, формування нової традиції функціонування релігійних організацій, як специфічних інститутів громадянського суспільства, відділених від держави, але здатних співпрацювати з нею. Формуються якісно нові відносини на національному ґрунті, де свобода віросповідання не створює загроз втручання в вірування та релігійні переконання інших, а відтворює умови, за яких існують рівні можливості вибору щодо віри для кожного конкретного суб'єкта.

Таким чином, рівність, толерантність, узгодженість інтересів починають перетворюватись у самостійні принципи сучасної демократії, надаючи їй форми паритетної демократії, де збалансовані потреби і діяльність різноманітних суб'єктів. Так зрівноваженість запитів і функцій легітимізує політичну систему суспільства, стимулює підтримку демократичних принципів і цінностей.

Моніторинг громадської думки з цього приводу засвідчує, що 2/3 респондентів вважають за доцільне, щоб державна політика відтворювала якомога більше різних поглядів та інтересів, які існують у суспільстві. А головним завданням різних суб'єктів політики є не тільки необхідність репрезентації цих різних позицій, а і здатність їх узгоджувати шляхом пошуку компромісу. Понад 60 % людей вважають, що приймаючи важливі рішення більшість повинна враховувати права та інтереси меншості. А для утвердження принципів урядових рішень важливі всі точки зору.

Виходячи з цього, слід наголосити, що є ще один важливий аспект паритетної демократії, який стосується суто процедурних питань. Адже розв'язання будь-яких конфліктів багато в чому залежить від чесних, справедливих, прозорих процедур, на підставі яких функціонує механізм утвердження паритету у взаєминах різних суб'єктів. В свою чергу, це потребує високого рівня активності, самоорганізації, співучасті від кожного. Нажаль, значна кількість громадян поки що більше налаштована на пристосування, не вірячи у власні сили та спроможність змінити ситуацію. За таких

обставин нерідко існують факти фальсифікацій, обмеження доступу окремим суб'єктам до інформації тощо. Якщо це класифікується як проблема маси, то для еліти шкідлива наявність вузьких корпоративних інтересів, які часто переважають перед загальними.

Тож треба не тільки долати пасивність і нігілізм у настроях суспільства, а й якісніше проводити відбір тих, хто налаштований на реалізацію загальносуспільних інтересів. Це сприяє остаточному утвердженню цінностей та принципів, притаманних сучасній паритетній демократії.

Незворотним цей процес стане лише тоді, коли ми матимемо більш наближену до правової держави та більш розвинене громадянське суспільство. Демократичні переконання мають стати детермінантами правової і політичної культури сучасного українського суспільства.

Утвердження принципів паритетної демократії легітимізує механізми формування і здійснення влади, взаємодії різних політичних та соціальних суб'єктів. В цьому плані паритетна демократія сприймається як найоптимальніша форма вирішення суспільних конфліктів.

Таким чином, окреслюючи головні завдання, від вирішення яких залежить становлення паритетної демократії, ми визнаємо необхідність акцентувати увагу на цілому ряді позицій інституційного, нормативного, світоглядного характеру.

Зокрема, необхідно вдосконалювати інституційні форми представницької влади та громадського контролю за нею. Це створить легітимний механізм управління і взаємну відповідальність за результати діяльності, тобто забезпечить фактичний паритет відносин влади і громадськості. Формування ціннісних орієнтацій дозволить консолідувати навколо моделі паритетної демократії різні суб'єкти соціально-політичного процесу, досягти усвідомлення ними своєї зацікавленості у функціонуванні такої моделі на сучасному етапі.

Подальший розвиток конституціоналізму повинен гарантувати відсутність умов для домінування окремих суб'єктів за рахунок обмеження прав інших. Але надто часті зміни Конституції підтримують суспільну довіру до Основного закону, що негативно впливає і на конституційний процес, і на суспільні перетворення в цілому. Потрібно чітко визначення, розраховане на довготривалу перспективу.

Особливу роль при цьому виконує судова система. Незалежність суду створює надійний механізм стримувань та противаг у діяльності всіх гілок влади. Саме суд і має уособлювати справедливість, рівність всіх перед законом, невідворотність відповідальності.

Захист прав і свобод та верховенство права є основними принципами здійснення правосуддя, що протидіє будь-якій узурпації та зловживанням.

Вдосконалення судоустрою спрямоване на те, щоб якомога повніше реалізувати принципи справедливості, законності, рівності, гласності, змагальності, доступності тощо.

Судова реформа, що реалізується в Україні, створює умови для просування до правової держави, в якій гарантуються рівні права всіх суб'єктів правовідносин.

Вдосконалення судової системи, крім того, підвищить ефективність боротьби з корупцією та хабарництвом, як негативними явищами, які створюють загрози демократичному розвитку. Підміна реального паритету і рівності у правах технологіями підкупу не розв'яже соціальні конфлікти, а поглиблює їх, стримуючи демократичні процеси.

Ще один блок питань, від вирішення яких залежить усталеність принципів паритетної демократії, стосується позицій еліти. Адже саме від її політичної волі залежить вибір стратегій та технологій суспільних трансформацій. Саме еліта запроваджує демократію у форми відповідної практичної політики. Тому налаштованість еліти на загальносуспільні інтереси, на поглиблення демократії посилює довіру до неї з боку маси та сприяє успіху демократичних процесів, роблячи більш бажаною та переконливою демократичну перспективу. В цьому плані демократична освіта, орієнтація на демократичні цінності є нагальною потребою як у підготовці еліти, так і у вихованні маси.

Спільні ціннісні орієнтації створюють атмосферу вимогливості і одночасно лояльності, взаємоповаги і підтримки, відповідальності в процесі дотримання прав всіх суб'єктів.

Взаємна довіра і задоволеність спільними діями значною мірою обумовлюються також економічною ефективністю функціонування всієї політичної системи. Адже рівень і якість життя визначає міру легітимності відносин у суспільстві. Тому всі структурні і функціональні зміни спрямовані на створення оптимальної моделі взаємодії політичних, економічних, культурних чинників.

Окрім внутрішніх факторів впливу на формування засад паритетної демократії велике значення має і зовнішній вимір. Йдеться про важливість засвоєння передового світового демократичного досвіду та адаптації українського суспільства до сучасних демократичних стандартів. На цьому шляху євроінтеграційні та глобалізаційні процеси відіграють роль стимулятора демократичного розвитку України. Узгодженість законодавства, запозичення демократичних політичних та соціальних технологій і механізмів прискорює демократичні зміни. Конкретні досягнення розвинених демократій роблять більш привабливими демократичні цінності, перетворюючи їх на переконання. Все це створює підґрунтя для реального запровадження принципів паритетної демократії на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Інституціоналізація демократичних суб'єктів, розвиток демократичних процедур та формування демократичних цінностей перетворюють паритетну демократію в оптимальний спосіб організації суспільного життя та ефективну форму політичної участі.

Все це зміцнює демократію, реалізує права і свободи різних суб'єктів демократичного процесу.

Література:

1. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К.: Укр. ін. соц. досл., 2003. – 129 с.
2. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право. – К.: ЮСТІНІАН, 2007. – 287 с.
3. Кормич А. І. Соціальне партнерство як модель співпраці держави і громадянського суспільства / А. І. Кормич // Наукові праці ОНЮОА. – Одеса: Юридична література, 2008. – Т. VII. – С. 252 – 257.
4. Основи демократії. – К., 2002. – 680 с.
5. Правові засади формування та розвитку гендерного середовища в Україні. – К.: Юридична думка, 2010. – 352 с.
6. Скрипнюк О. В. Демократія: Український і світовий вимір / О. В. Скрипнюк. – К., 2006. – 366 с.
7. Цветков В. В. Державне управління: фактори ефективності / В. В. Цветков. – Х., 1996.

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ОСНОВНИЙ КРИТЕРІЙ ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

В статті розкривається содержание, суть и критерии принципа справедливости в контексте взаимодействия личности и государственной власти.

In this article the maintenance, an essence and criteria of a principle of justice in a context of the interaction of the person and government reveals.

Для України, як країни, що послідовно звільняється від традицій і принципів тоталітаризму і авторитаризму, намагається сформувати правове громадянське суспільство, де б людина реально відчувала себе найвищою соціальною цінністю, шукає своє гідне місце у світовому, зокрема європейському, співтоваристві тощо, безумовно важливим є формування національної державності, в основі якої має бути "людський вимір" та суспільний орієнтир.

Така державність має ґрунтуватися на сучасній вітчизняній доктрині державотворення, яка може бути визначена як певна сукупність науково обґрунтованих публічно-владних та політико-управлінських ідей і поглядів, понять і категорій, що набули поширеності й загального визнання в суспільстві. Тільки в такій якості вони мають використовуватися при визначенні засад як внутрішньої, так і зовнішньої державної політики у сферах організації та діяльності держави та суспільства.

Відтак, вітчизняна доктрина державотворення, яка має сповідувати принцип плюралізму, прямо пов'язана і з юридичною наукою, і з практикою державного будівництва. Саме на підставі даної доктрини, з обов'язковим урахуванням філософсько-управлінського розуміння закономірностей поведінки учасників публічно-владних відносин, мають у подальшому створюватися теоретичні засади впровадження принципів демократичної державності в соціальну дійсність, структуруватися певні теорії державної влади та управління, мають здійснюватися, зокрема, конституційно-правове моделювання і прогнозування тенденцій державотворення в Україні.

Не викликає сумнівів, що модернізація соціально-економічної, політико-правової, культурної та всіх інших сфер буття української держави, діяльність її органів та посадових осіб, що виконують

регулятивно-управлінські функції, має відбуватись на підставі загальноцивілізаційних цінностей, проголошених чинною Конституцією України: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; розвиток і зміцнення демократизму, гуманізму; верховенство права, розбудова громадянського суспільства та інші загальнолюдські принципи.

Одним із найвагоміших чинників досягнення цих цілей є державно-правове регулювання – результативний, здійснюваний за допомогою правових засобів нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку відповідно до суспільних потреб.

Так, наприклад, основоположними принципами державно-правового регулювання в сучасних умовах мають стати принципи справедливості, законності, єдності справедливості та законності як найважливіші соціальні цінності, на яких ґрунтується державне управління, правотворчість, правореалізація і правоохоронна функція. Саме ці принципи визначають найважливіші структурні зв'язки як в середині правової системи, так і поза її межами, справляючи управлінський вплив на соціальне середовище.

Наведене свідчить, що прагнення України до розвитку і зміцнення демократичної, правової, соціальної держави, яка має спиратися на принципи громадянського суспільства, якому притаманні розмаїття форм власності, методів господарювання й управління, визнання і захист, передусім, невід'ємних прав і свобод людини і громадянина, зумовило необхідність оновлення, зокрема, юридичної складової державної влади в тому числі функціонування вітчизняної правової системи включаючи право і законодавство, заснованих на конституційному принципі верховенства права.

Як відомо, свобода, гуманність і справедливість є ключовими елементами конституційного принципу верховенства права, головними критеріями, що мають проникнути в сутність самого механізму державної влади та наповнити його природними компонентами "людського виміру" нового суспільного ладу і державного устрою, до яких прагне Україна. Соціогуманістичний зміст державної влади і "людський вимір" правового статусу особи, визнання у правовій парадигмі та управлінській практиці пріоритету загальнолюдських цінностей щодо цінностей класових, національних, тощо, мають складати передумову методології формування і реалізації державної політики захисту прав і основних свобод людини в Україні.

Так, справедливість, як правило, визначається як наукова категорія, що відображає взаємодію економіки, політики, права, моралі тощо. Це одна з фундаментальних цінностей суспільно-політичного життя, що випливає з принципу врівноваженості в соціальних відносинах прав і обов'язків людей, інтересів суспільства й особи. Соціальна справедливість є також і відповідністю до рівності й свободи, тісно переплітаючись з ідеями гуманізму, справжнього народовладдя та активного служіння Батьківщині.

Як зазначається у філософській літературі, справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, точно так само, як істина – перша чеснота систем думки. У ній завжди можуть критися можливості подальшого дослідження, спрямовані на доповнення, заперечення або ревізії. Також закони й інститути, якими б вони не були ефективними й успішно влаштованими, мають бути реформовані або ліквідовані, якщо вони несправедливі. Кожній особистості притаманна заснована на справедливості недоторканність, що не може бути порушена навіть розвиненим суспільством. З цієї причини справедливість не припускає, щоб утрата свободи одними особами була виправдана великими благами інших. Недозволено, щоб збитки, яких вимушено зазнає меншість, переважувались більшою сумою пільг, якими насолоджується більшість.

Отже, у справедливому суспільстві мають бути встановлені свободи громадян, а права, що гарантуються справедливістю, не мають бути предметом політичного торгу або ж калькуляції політичних інтересів. Відчуття несправедливості терпиме тільки тоді, коли необхідно уникнути ще більшої кривди. Як перші чесноти людської діяльності, істина і справедливість безкомпромісні.

У більшості випадків критеріями принципу справедливості стають соціальні норми-засоби управління, регуляції, контролю та орієнтування поведінки і діяльності індивіда або соціальної групи в державно-організованому суспільстві. Зокрема, принцип соціальної справедливості містить у собі вимоги відповідності між практичною роллю певних соціальних суб'єктів у житті суспільства та їх статусом, між правами та обов'язками, діями та відплатою за них, трудом та винагородою, злочином та покаранням, заслугами людей та суспільним визнанням. Йдеться про відносини розподілу та надання не тільки різноманітних соціальних благ, пільг, а й різних соціальних тягарів, обов'язків, відповідальності, ризику та нестатків, які виникають у процесі спілкування соціальних суб'єктів.

По суті, в узагальненому вигляді справедливість слід визначати як прийнятий суспільством та визнаний державою морально виправданий та правильний еталон для порівняння дій чи поведінки певного соціального суб'єкта та відповідної віддачі за них з боку інших суб'єктів (у тому числі та в першу чергу – держави, державної влади, державних діячів, політиків, політичних партій та чиновників) або суспільства в цілому. Існуючи в реальному суспільстві, вимоги принципу справедливості сприяють як стабільності, так і динаміці відносин відповідного типу, котрі фактично оцінюються на кожному етапі суспільного розвитку з точки зору їх користі. Тому одночасно існують різні уявлення про справедливе та несправдливе, які змінюються під впливом соціальних змін.

Отже, можна дійти висновку, що важлива роль у становленні нашого суспільства насамперед має належати соціальній справедливості, яка в сучасних умовах виступає визначальним чинником демократизації та стабілізації суспільного розвитку, сприяє подоланню наслідків тоталітарного режиму, зародженню цивілізованих засад розбудови української демократичної державності. Саме в умовах перехідного періоду, який характеризується масштабними соціально-економічними та державно-правовими реформами, соціальна справедливість набуває особливого значення.

Варто зазначити й те, що справедливість як різновид моральної цінності становить нині, як і завжди, специфічний соціогенний механізм суспільства, який сприяє еволюційному пошуку раціональних форм публічної влади, права, політики, законодавства, управління і самоврядування тощо. За допомогою останніх, як правило, забезпечується конкретно-історична цілість певної форми соціальної взаємодії, людина пристосовується до навколишніх природних і соціальних умов за рахунок залучення її до накопиченого людством духовного досвіду, історичної пам'яті, сукупного суспільного інтелекту, колективного народного розуму. Що ж до певних етапів суспільного руху, які характеризувалися, з одного боку, накопиченням "соціальної ентропії", а з іншого – самовпевненою активністю людей, спрямованою на її пониження або навіть ліквідацію і створення замість хаосу суспільних відносин з конкурентними (природними) початками свідомого (штучного) соціального порядку, так званої "керованої демократії", то вони завершувалися, як правило, апокаліпсичними революційними владними переворотами із соціально невиправданими (природно, оцінюваними заднім числом) наслідками.

Радикальні спроби швидкої заміни старого державно-владного устрою і правової системи з метою покращення суспільного ладу, зокрема розширення сфери свободи людини, забезпечення влади більшості для блага більшості тощо, без наукового обґрунтування суспільного руху, мали, як правило, такі наслідки: підміну мети засобами та руйнування загальнолюдських моральних засад.

Хоча влада, у тому числі державна, і справедливість не поглинають змісту одна однієї, вони є нетотожні, між ними існують тісні взаємозв'язки, так само як між усіма соціальними (і не тільки соціальними) явищами. Зв'язок влади і справедливості, наприклад, може бути обумовленим чинником тлумачення владних відносин як особливого типу розподілу тих відносин, коли об'єктом розподілу розглядаються права й обов'язки учасників певної форми соціальної взаємодії, що визначаються життєвими потребами і благами, які дістаються цим учасникам відповідно до їхнього місця в соціально-економічній структурі суспільства. Тим самим справедливість впливає на владу як специфічний регулятор суспільних відносин.

Проблема взаємозв'язку державної влади і справедливості в нашій країні обумовлена, особливо в пострадянських країнах, у тому числі й в Україні, необхідністю побудови і розвитку правової держави, розвитку її взаємодії з існуючим конкретно-історичним суспільством, з правами і свободами людини і громадянина. У свою чергу, розгляд цієї проблеми зумовлений прагненням усвідомити гуманну і самокритичну природу влади, зміст її системи, що має сприяти забезпеченню соціальної справедливості, узгодженню приватних і публічних соціальних інтересів, а отже, законності в суспільстві.

Щодо перехідного періоду суспільного руху колишніх радянських країн, зокрема України, то зміст влади і справедливості безпосередньо пов'язаний зі зміною напряму соціального руху, який об'єктивно передбачає, з одного боку, подолання спадщини минулих часів, що в умовах соціальних змін (матеріальних і духовних) сприймається частиною сучасної суспільної свідомості як несправедливість, а з іншого – збереження певної частки успадкованих і перевічених часом суспільних відносин.

Отже, соціальна справедливість є найважливішою соціальною цінністю, творчим феноменом, що сприяє реформуванню суспільства на засадах демократії та гуманізму. Діалектичний зв'язок "соціальної справедливості – права – законності" особливо яскраво виявляється у феномені правового суспільства та формуванні держави із соціально орієнтованою економікою.

Література:

1. Фулей Т. І. Впровадження у законодавство України сучасних загальнолюдських принципів права / Т. І. Фулей // Вісник Запоріж. юрид. ін ту. – 2002. – № 4. – С. 36-45.
2. Фулей Т. І. Деякі проблеми впровадження загальнолюдських принципів права та правових принципів у юридичну практику України / Т. І. Фулей // Вісник Львів. ін-ту внутр. справ. – Л., 2002. – Вип. 2. – С. 137-146.
3. Трипольський В. О. Справедливість соціальна / В. О. Трипольський // Політол. енцикл. словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 631.
4. Верещька Л. І. Феномен справедливості у контексті соціальної комунікації: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Л. І. Верещька. – О., 2002.
5. Околіта С. В. Справедливість та законність як принципи державно-правового регулювання: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 – філософія державного управління / С. В. Околіта. – К., 2000. – 18 с.
6. Мінченко Р. М. Державна влада і справедливість / Р. М. Мінченко // Вісник Одес. ін-ту внутр. справ. – 2005. – № 1. – С. 143-149.

Нетудихатка О. Ю., НУ "ОЮА"

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБҐРУНТУВАННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

В статтє провoдиться аналїз оосновных фїлософських сочинений, лежацих в ооснове понимания роли и значения безопасности жизнедеятельности человека. БЖД – интегральная наука потому, что она имеет множество связей с другими науками, и в этом заключается ее богатство и многогранность. Человек, лишаяющийся трудностей жизни, возражений, не имеющий точек сопротивления, постепенно слабеет, атрофируется и становится слабым звеном в этом мире. Организация и мышление – взаимосвязанные понятия – лежат в основе правильного управления и рационального режима жизни человека.

The article analyzes the main philosophical writings, underlying understanding of role and importance of safety of human life. Life safety – integrated science because it has many connections with other sciences and therein lies its richness and complexity. Person, depriving the difficulties of life, no objec-

tions, having no points of resistance, gradually weakens, atrophies and becomes a weak link in this world organization and thinking – interrelated concepts underlies the proper management and rational mode of life.

Епікур рекомендує: "Хай ніхто у молодості не відкладає заняття філософією, а у старості не припиняє займатися філософією: адже ніхто не буває ні недозрілим, ні перезрілим для здоров'я душі. Хто говорить, що іще не наступив або пройшов час для заняття філософією, той схожий на того, хто говорить, що для щастя або ще нема, або вже нема часу. Тому і юнаку, і старцю слід займатися філософією: першому – для того, щоб під час старіння бути молодому благами внаслідок благородного згадування про минуле, а другому – для того, щоб бути одночасно і молодим, і старим внаслідок відсутності страху перед майбутнім" [1, с. 516]. "Навчай себе до думки, що смерть не має до нас ніякого відношення. Адже все добре і погане складається з відчуттів, а смерть це відсутність відчуттів... Таким чином, смерть не має до нас ніякого відношення тому, що коли ми існуємо, смерть ще не присутня. А коли смерть присутня, тоді ми не існуємо. Тому смерть не має відношення ні до тих, що живуть, ні до померлих, тому, що для одних вона не існує, а інші вже не існують" [1, с. 517]. **"Історія** – хлібороб у літературі. Він далекий від порожньої шттовханини ефемерних явищ сучасності й все-таки обробляє ґрунт сьогодення. Виклинемо й ми сьогодні, звертаючись до тих, хто в тихій самоті обробляє в області філософії клаптики землі батьків і, не осліплений золотою мішурою нашої сучасної літератури, уміє роздавати належне й насолоджуватися непідробленими скарбами думки минулого" [2].

За думкою Піфагора (біля 532 р. до н. е.) "...все, що відбувається в світі, знову повторюється через певні проміжки часу" [1, с. 40 – 41]. Тому, вивчаючи історію, ми знаходимо в готовому виді те, що сьогодні робимо спроби відкрити. Ще в свої роки Піфагор писав, що "мозок, подібно залозі внутрішньої секреції, виділяє думки". Далі, розвиваючи тему, учень Піфагора – Філолай (5 ст. до н. е.) конструював свої біологічні концепції і писав, що тіло і душа – єднання протилежностей, а хвороба – порушення єдності протилежностей, тому для збереження здоров'я необхідно зберігати міру в харчуванні, температурі тощо" [1, с. 42]. За даними Аристотеля і Демокрита "...жодна річ не відбувається по пустому, але все в силу причинного зв'язку і необхідності" [1, с. 91]. І далі Аристотель продовжує: "...керівником життя є розумна прозорливість" [1, с. 96]. Тобто, правильне планування діяльності дає гарантію безпеки при

виконанні дій. Один з софістів – Протагор вказував на труднощі дослідження питань релігії. Продик, який застосував до етики софістичну точку зору і намагався пояснити виникнення релігійних уявлень з психічних умов людської свідомості, в той час, як молодші софісти прямо стали стверджувати, що "релігія є винахід розумних людей, складений заради підкорення натовпу" [1, с. 155]. Іще Сократ критикував Продика, який за 50 драхм викладав інакше, ніж за одну драхму [1, с. 161]. Так ми бачимо, що якість викладання корисних порад викладалася по-різному, звідки і виникали і виникають сьогодні помилки в діяльності на виробництві і допускаються порушення безпеки праці. Сократ писав, що "до щастя веде тільки один шлях, а саме – добродесність, що всі добродесності по суті однакові, що вони лише суть одної основної правди, як всі пороки витікають з одного джерела – брехні" [1, с. 168]. "Якщо сутність добродесності складається з знання, то цим визначається і шлях придбання добродесності" [1, с. 168]. Найбільш важливою, царевою наукою Сократ вважав вміння управляти собою і людьми, а це можна досягти розміркуванням і самопізнанням [1, с. 169]. Вже літньою людиною Сократ вчився грати на лірі. "Хіба не пристойно, говорив він, визнавати те, чого не знав?" [1, с. 175]. Сократ молодим людям радив дивитися в дзеркало: гарним – щоб не соромитися своєї вроди, бридким – щоб вихованням прикрасити бридкість. На питання Антифонта Сократ відповідає питаннями: "якщо довелось б надавати допомогу друзям або державі, то в кого буде більше дозвілля на турботи: у того, хто живе, як я, або у того, хто благоденствує, як ти? Кому зручніше бути на чолі на війні: тому, хто не може жити без розкошів, чи тому, для кого достатньо того, що є? І, навпаки, хто з них може бути скоріше доведений до здачі: той, що потребує предметів, які дуже важко добути, або той, хто задовольняється вживанням предметів, що легко дістаються?" [1, с. 184]. Золоті слова, які сьогодні потрібні нашим керівникам, щоб вчитися, як жити, працювати і не робити помилок.

Епікур висловлює цікавий висновок, який лежить в основі профілактики безпеки життєдіяльності: "Хоча безпека від людей досягається до деякого ступеню відношенням до людей завдяки деякій силі...., але самою сильною безпека буває завдяки тихому життю і віддаленню від натовпу" [1, с. 523]. "Слід мати дійсну мету і всю вірогідність, до якої ми зводимо наші думки, в іншому випадку все буде повно сумнівів і безладу". [1, с. 534]. Тобто, певна націленість на виконання завдань, які стоять перед робітником на роботі,

гарантує виконання їх без помилок і порушень безпеки. І далі: "... безпека, завдяки дружбі, найбільш повно здійснюється" [1, с. 525]. Тобто, фактор підтримки працівників між собою відіграє дуже велику роль у забезпеченні безпеки життєдіяльності. **Епікур** думає в першу чергу про юне покоління, як майбутнє країни і суспільства в цілому: "Перша справа для спасіння (для щастя) – спостереження за юністю і охорона її від всього спотворюючого її пагубними пристрастями" [1, с. 533]. Без історії будь-якого питання немислимий подальший розвиток наукової галузі, зокрема безпеки життєдіяльності. Відома точка зору, що філософія формується в епоху становлення зрілої стадії розвитку цивілізації [3].

Глибоко та достовірно пізнати соціальні явища дають змогу діалектичний та історичний підходи. Вони дають можливість правильно вирішувати такі дуже важливі для безпеки життєдіяльності проблеми, як співвідношення буття та свідомості, фізичного та духовного, соціального та біологічного, необхідного та випадкового, загального зв'язку явищ у їх постійному розвитку, єдності та боротьбі протилежностей, проблеми переходу кількісних змін у якісні тощо. Наука схожа на айсберг: видима його частина завжди менша тої, що схована під водою. Слідом за пізнанням сил природи і суспільства рано або пізно відбувається практичне оволодіння цими силами. Некорисних відкриттів не буває: історія науки знає багато відкриттів, які на протязі десятиліть або століть вважались некорисними, а потім ставали наріжним каменем цілої галузі техніки. Нема нічого практичнішого, ніж вірна теорія [3].

Для вироблення ідеології безпеки, для формування суспільної грамотності в сфері безпеки 20-30 років тому була запропонована нова навчальна дисципліна – безпека життєдіяльності, яка об'єднала в єдине ціле питання, що вивчались на курсах "Охорона праці", "Цивільна оборона", "Промислова екологія", "Гігієна праці" тощо. Але всі ці науки своїм корінням торкаються дуже давніх міркувань щодо праці, основних правил поведінки в житті, охорони повітря та інших профілактичних заходів, які охороняють життя та здоров'я людини.

Так, за **Емпедоклом**, всі зміни у світі підлегли не будь-якій меті, а випадковості й необхідності. За Емпедоклом, всі виродливі форми, як помилки природи, не могли пристосуватися й гинули, виживали лише цілеспрямовані організовані істоти [4]. Великий Ч. Дарвін, по суті, у своїй книзі "Походження видів" підтвердив це твердження [5, с. 415]. В охороні праці виживають і залишаються діючими тільки засоби і пристрої, які надійно захищають людину від пошкоджень.

Геродот пише: "Слід зрозуміти поняття, які лежать в основі слів, для того щоб, коли зводимо до них наші думки, питання, нерозуміння, ми могли засуджувати їх і щоб в нас при безкінечних поясненнях нічого не залишалось невирішеним або щоб ми не мали пустих слів" [6]. Пророцькі слова Геродота. Велика кількість неузгоджених постанов, наказів, інструкцій публікується в країні, які часом повторюють або суперечать одна одній. А скільки дарма затрачується коштів на замовлення виконання однакових робіт, в тому числі, наукових розробок. Виконані розробки частіше лежать, чекають роками свого втілення без віддачі витрачених коштів.

У наукових дослідженнях існують різні рівні. Нижні рівні відповідають найближчим і безпосереднім потребам практики, тобто, вирішують тактичні завдання сьогодення, верхні розраховані на більш-менш окрему перспективу, націлені на рішення стратегічних завдань, на розкриття можливостей практики майбутнього й внесення корінних змін в існуючу практику. Розвиток науки в кожний даний період залежить від успадкованого від минулих поколінь розумового матеріалу, від уже поставлених теоретичних завдань. Відносна самостійність у розвитку науки випливає з потреб самого пізнання необхідності систематизації знань, у взаємодії різних розділів даної науки й інших наук між собою, у вільному обміні думками. Теоретичний рух мислення в остаточному підсумку виступає як мета практичної діяльності, втілюючись і матеріалізуючись у виробництві: наука не тільки виходить з практики, але й випереджає практику. Безліч відкриттів зроблено поза залежністю від безпосередніх запитів практики, а лише згодом вони з'явилися джерелами нової практики: відкриття рентгена, радіоактивності, пеніциліну й т. д. Аристотель (384-322 до н. е.) помітив: пізнання починається з подиву. "Хто зайшов, за словами М. Планка, так далеко, що нічому більше не дивується, той виявляє лише те, що він перестав вчитися ґрунтовно міркувати. Для дослідника відкриття дивного завжди є щасливою подією й стимулом у творчій роботі" [7, с. 740]. У наукових відкриттях неабияку роль грає аналогія. Вона присутня майже у всіх відкриттях. Але в деяких вона є основною. Спостережливість людини є основним чинником, інколи повз явище проходять тисячі людей, і тільки один їх зауважує. У процесі дослідження йде пошук рішення проблеми. Іноді це відбувається навмання, іноді цілеспрямовано. Без цілі дослідження приречене на поразку. Тому ідея пошуку зв'язків, єдиної ідеї в декількох предметах, що їх поєднує з метою

рішення єдиного завдання, вирішується більш успішно. Всі наукові відкриття, винаходи мають загальну логіку, незалежно від змісту. Спочатку провадиться відбір гіпотези, перевірка на практиці, в експерименті. У результаті проробленої роботи і отриманих результатів робиться прогноз.

Платон (427-347 до н. е.) – великий мислитель, що пронизує своїми духовними нитками всю світову філософську культуру, підійшов до пізнання з позицій діалектики. Діалектика – поняття, що походить від слова "діалог" – мистецтво міркувати, розмірковувати у спілкуванні, тобто, сперечатися, щось доводити. Діалектика – мистецтво "пошуково думати", строго логічно, розплутуючи всілякі протиріччя в зіткненні різних думок, суджень, переконань [7, с. 441 – 683].

Піфагор (6 ст. до н. е.): "Усе є число". Саме в числах піфагорійці вбачали властивості й відносини, властивим різним гармонійним сполученням сущого. Піфагорійці бачили в числі й математичних відносинах пояснення схованого змісту явищ, законів природи. Вони вивчали залежність характеру звучання музичних інструментів від довжини струн; шукали прості числові відносини в геометрії й астрономії. Піфагор успішно розробляв різного роду математичні докази, що сприяло розвитку принципів точного раціонального типу мислення. Залежно від температури тіла людини реєструється його стан здоров'я, від кількості адреналіну в крові залежить самопочуття хворого. Певна кількість обов'язково відповідає конкретному якісному стану предмета, людського або тваринного організму. Від кількості, комплексу отриманих знань у сфері охорони праці залежить якість безпеки при виконанні робіт, у побуті, у військовій справі, у спорті [7, с. 9 – 406].

Парменид (7-6 століття до н. е.) філософ і політичний діяч, центральна фігура Елейської школи. Плутаність слів походить від плутаності думок. У Парменида виявляється глибока ідея про предметну віднесеність думки; ця фундаментальна ідея залишається непохитною в століттях. Крім того, він затверджував: вищий ступінь організації дає вищий ступінь мислення. Значна кількість людей гине через несвочасність допомоги, неузгодженість дій відповідних державних структур, недостатню кваліфікацію рятувальників, відсутність сучасного матеріального забезпечення рятувальних служб, низький рівень систем зв'язку та інформованості, а також поганій підготовки населення до дій в період виникнення надзвичайної ситуації.

Цей короткий екскурс в античну філософію дає нам живу картину становлення теоретичної думки, повної сміливих, оригінальних, мудрих ідей. Ці мудрі ідеї дають основу для подальшого осмислення тактичних та ідейних кроків у будь-якому виді творчості. Основні ідеї не втратили на сьогоднішній день своєї актуальності.

У середньовіччі категорія часу розглядається Августином. "Що таке час?" – Світ обмежений у просторі, а буття його обмежене в часі. Час і простір існують тільки у світі та зі світом. "Час є міра руху й зміни". Августин випередив И. Ньютона й передбачив А. Ейнштейна. Це визначення вірне й цілком наукове понині. Минуле зобов'язане своїм існуванням нашій пам'яті, майбутнє – нашій надії. Характерна риса сьогодення – стрімкість його плину: людина не встигає озирнутися, як вона уже змушена згадувати про минуле [5, с. 417]. У безпеці життєдіяльності фактор часу по суті стоїть на першому місці: втрачений час затримки в наданні допомоги – може загинути людина, згоріти будівля т. і., загублені факти, речові докази; не визначений час нанесення рани потерпілому – міняється вся доказова частина обвинувачення злочинця [5, с. 419].

У філософії стародавнього Китаю Мо цзи пише: "якщо роздиртися, звідки починаються безлади, то виявляється, що безлади виникають від того, що люди не люблять один одного ... Нині правителі царств знають лише про любов до свого царства і не люблять інші царства, тому всіма силами держави прагнуть завдати удару іншій країні ... На основі минулого пізнаємо майбутнє, на основі ясного пізнаємо сховане".

У філософії, історії, праві, релігії, історії філософії, естетиці й т. і., у кожній із цих розвинених історичних областей Гегель намагається знайти й вказати минаючу через неї нитку розвитку. Мова йде про гегелівський діалектичний метод. Читаючи гегелівські роботи, присвячені конкретним питанням, ми повинні підкреслити з них діалектичний метод. "Діалектична логіка є наука про діалектичне протиріччя як рушійну силу розвитку всіх природних, соціальних і духовних процесів" [5, с. 419].

Гегель неодноразово підкреслював, що філософія... "аж ніяк не відкидає, а зберігає форми думки, закони й емпіричні досягнення природничих наук, правда, він додає, що філософія "разом з тим розвиває їх далі й перетворює їх за допомогою нових категорій". Ця позиція виражена в його словах про те, що "філософія природи підхоплює матеріал, виготовлений фізикою на підставі досвіду

у тім пункті, до якого довела його фізика". Особливість природних або, як говорить Гегель, кінцевих наук укладається в прагненні редукувати явища до деяких гіпотез, критерієм підтвердження яких є досвід [8, с. 48].

Л. Фейербах визнає, що в історії філософії має місце заперечення, більше того, воно, на його думку, є істотним моментом її розвитку. "Без протилежності немає розвитку. Більше пізній філософ не приймає в собі більше раннього зі шкірою й волоссям, але сприймає його духовну есенцію, його душу, його ідею".

Захищаючи Гегеля від нападок Бахмана, Фейербах, як видно, сприймав основний історико-філософський принцип Гегеля, його діалектичний підхід до минулих філософських систем. "Без протилежності ніщо не виявляється; жодне зображення не з'являється в дзеркалі, якщо одна сторона дзеркала не буває темною. Таким чином, протиріччя є виявлення рівності. "Жодна річ без протиріччя не може відкритися самій собі, тому що вона не має нічого протилежного їй, то вона завжди виходить із себе й не входить знову в себе" [9, с. 607].

Фейербах у другому томі творів пише: "Багатству знань Лейбніца відповідав розмах і різноманіття його життєвих зв'язків. Чим більше хто-небудь знає, тим більше в нього утвориться зв'язків. А енциклопедизм Лейбніца зв'язував його з усім світом: із ученими всіх спеціальностей, з людьми всіх станів, із солдатами й художниками, із князями й ремісниками. Він міг би вигукнути разом з Овідієм: "Моє багатство робить мене бідним". "Його філософія – це Чумацький шлях, що буває чудовими й блискучими думками, а не сонячна або планетна система" [10, с. 8]. Декарт покинув свою батьківщину, головним чином, тому, щоб позбутися численних зв'язків. І навіть у Голландії міняв одне місце за іншим, щоб сховати своє місцеперебування.

В розділі "Епікур вітає Менекея" акцентується розсудливість (благорозумність). "Розсудливість дорожче навіть філософії. Від розсудливості виникли всі останні добродетності; вона вчить, що не можна жити приємно, не живучи розумно, морально і справедливо, і навпаки, не можна жити розумно, морально і справедливо, не живучи приємно" [10, с. 122]. Дійсно, якби всі люди діяли розсудливо, майже не було б порушень охорони праці, випадків травматизму, захворювань тощо. І далі: "Для того, щоб жити у безпеці від людей, існує благо, узгоджене з природою, і за допомогою таких благ людина може собі це доставляти". "Таким чином, якщо життя таких людей безпечно, то вони досягли природного блага" [7, с. 771]. Читаючи ці

рядки, дійсно доходиш до істини, що безпека життя це найвище благо для людини як до нашої ери, так і сьогодні. Далі Епікур дає рекомендації щодо збереження безпеки людини: "Хоча безпека від людей досягається завдяки деякій силі, яка віддаляє (людей, що турбують) і добробуту (багатству), – самою справжньою безпека буває завдяки тихому життю і віддаленню від натовпу" [7, с. 773].

Наступне висловлення Епікура вселяє впевненість в забезпечення повної безпеки, якщо застосовувати певні засоби і пристрої: "Проти всього можна здобути собі безпеку, а що стосується смерті, ми, всі люди, живемо у неукріпленому місті" [7, с. 774]. Епікур далі дає змогу повірити в силу філософської думки і її ролі в науці і нашому житті у зверненні Порфірія до Марцелли: "Пусті слова того філософа, якими не вилікується ніяке страждання людини. Як від медицини нема ніякої користі, якщо вона не виганяє хвороби з тіла, так і від філософії, якщо вона не виганяє хвороби душі" [7, с. 781]. Людина відрізняється від тварини універсальністю, відсутністю щільної прив'язаності до певного виду життєдіяльності, тобто вільною свідомою діяльністю [7, с. 782]. Людина здійснює безпосередній зв'язок з навколишнім середовищем та отримує дані про свій стан за допомогою каналів приймання інформації, об'єднаних у загальну групу аналізаторів. А небезпечні ситуації створюються завдяки порушенням мотиваційної частини дії (небажанні виконувати визначені дії), недооцінки безпеки; порушенням орієнтації частини дії (незнанні правил безпеки); порушенням виконавчої частини (невідповідності психічних та фізичних можливостей). Основними чинниками зниження життєдіяльності є конфлікти, наркотики, алкоголь, нікотин, нікотиноманія, втома і перевтома, хворобливі стани. Шляхами підвищення життєдіяльності людини є організаційні заходи, зміна режимів праці, оздоровча фізична культура, медико-біологічні заходи, психологічні засоби.

Завершуючи короткий екскурс у філософію щодо її поглядів на безпеку життєдіяльності, слід нагадати читачеві, що основа поведінки будь-якої людини як вдома, так і на роботі складається з помірності почуттів, поведінки, настрою душі. Згадаємо Плутарха: "Благополуччя і щастя – не в кількості грошей, не у висоті положення, не в посадах будь-яких або силі. Але у свободі від печалі, у помірності почуттів і настрої душі" [7, с. 795]. Деякі автори вважають життя людей за благо. Людина оцінює факти свого життя за їх значимістю. Сократ вищим благом вважав мудрість як єдність знання і уміння розрізняти добро і зло. Законотрухняність

за Сократом повинна бути абсолютною. Платон продовжив: "Благо – те, що існує ради нього самого". Аристотель говорить про "вище благо" – "правильну державу". За думкою Сенеки, жити згідно з природою – значить мати здоровий глузд, володіти мужнім, енергійним, благородним духом. Поняття благо набуває різне тлумачення в різні історичні епохи. Благо – інтегральне поняття, яке має безліч аспектів, в результаті чого різні автори тлумачать його по-різному. Тому безпечне, надійне, безболісне життя також може вважатися благом. І це благо створюється майже більше, ніж наполовину, самою людиною, творцем основного корисного створеного на Землі [11].

Діалектичний аналіз і синтез поглядів філософів Стародавньої Греції дає змогу прийти до висновку, що шляхи подолання небезпеки людей в побуті і на роботі складаються, в основному, з антропогенної теорії, яка лежить в основі причин виникнення захворювань, травм, смертей людей. Тільки націленість на людину, так званий "людський фактор", який охоплює до 90 % всіх причин порушень безпеки життєдіяльності, може вирішити проблему захисту людини як вдома, так і на роботі.

Література:

1. Антология мировой философии. Античность. М. ; Минск: Харвест – АСТ, 2001.
2. Фейербах Л. – История философии. – М., 1967. – Т. 2. – С. 427.
3. Ивакин А. А. Система методологии научного познания // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2002. – Вип. 15. – С. 246-254.
4. Івакін О. А., Чайковський Ю. В. – Основні філософсько-правові проблеми теорії і практики становлення міжнародного права // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 35-43.
5. Спиркин А. Г. – Философия. – М., 2002.
6. Дарвин Ч. Происхождение видов. – М., 2002.
7. Древне-греческая философия. От Платона до Аристотеля. – Фолио. Москва Харьков. – 1999.
8. Гегель Г. Наука логіки. – М., 1975. – Т. 1.
9. Гегель Г. Філософія природи. – М., 1975. – Т. 2.
10. Фейербах Л. Історія філософії. – М., 1974. – Т. 1.
11. Капустина Н. Б. Проблема блага в історії філософії. Правове життя сучасної України. Матер. Міжнар. наукової конф. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 9-11.

ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

В статтє рассмотрено становление демократических основ государственного строительства в Украине. Анализируются разные исторические этапы создания государства. Характеризуются как теории государства, так и практика государственного строительства.

This article provides the review of the establishing of democratic base of the state building in Ukraine at the different historical stages. Also the characteristics of the both theory and practice of state building are provided.

Сучасний державотворчий процес в Україні ґрунтується на підвалинах державотворення всіх попередніх історичних етапів. Тому знання та розуміння цих процесів, їх особливостей та закономірностей дозволяє всебічно аналізувати нинішній період, досліджувати відмінності та спільні риси становлення держави.

Це відноситься до різних аспектів розбудови держави, зокрема і щодо утвердження її демократичних засад, що робить розгляд демократичної традиції теоретично і практично актуальним.

Окремі питання, пов'язані з даною проблематикою, висвітлювались в працях з теорії та історії держави і права, історії вчень про державу і право. Зокрема, це роботи таких вчених-правознавців як О. Копиленко, В. Копейчиков, Т. Андрусак, Ф. Шульженко та ін. [3; 4; 5]. Але ряд аспектів проблеми потребує подальшого вивчення. Тож питанням витоків демократії в українському державотворенні і присвячено дану статтю.

На теренах сучасної України перехід від первісного суспільства до феодального відбувався оминаючи рабовласництво, що створило певні специфічні умови подальшого розвитку.

Зокрема, це забезпечило збереження багатьох паростків демократії, притаманних общині, хоч і видозмінених в процесі адміністративних трансформацій влади та системи управління.

Давньоруська держава увібрала досвід як слов'янських, так і неслов'янських державних і напівдержавних утворень, які існували на території нинішньої України за різних часів. Також засвоювалась спадщина Візантійської і Римської імперій.

Хрещення Київської Русі забезпечило входження в загальноєвропейський правовий, політичний, культурний простір, даючи можливість долучатись до демократичної традиції Європи.

Все це у комплексі стимулювало демократичні тенденції в теоретичному і практичному аспектах. Так, розвиток демократичних концепцій певною мірою віддзеркалюють історичні пам'ятки періоду Київської Русі, такі як: "Слово про закон і благодать", "Повість временних літ", "Руська правда", "Повчання дітям", "Слово о полку Ігоревім".

Важливо було те, що не лише в системі політико-правових поглядів, а й у практиці формування владних відносин в державі чинне місце відводилось представницьким установам.

Відповідними структурами того часу виступали: князівська рада, боярська рада, князівські з'їзди, собори. В такий спосіб досягався компроміс нової міцної державної структури з старими демократичними установами еліти суспільства.

Спадщиною родоплемінного суспільства залишалось віче, що регулювало відносини між князем і населенням – селянами та міськими жителями. Через віче народ реалізовував своє право на безпосередню участь в обговоренні і вирішенні важливих для держави питань. При цьому компетенція віча була доволі широкою: питання війни і миру, фінансів, законів, статусу князів (поставити на князівство або скинути). Фактично віче обмежувало владу князя, розширюючи можливості самоврядування.

Регулятором, за цих умов, виступала не лише воля і бажання учасників народного зібрання, а й чинні закони та правила, які діяли на той час.

Правда оцінювати ступінь відповідності певних дій закону міг лише князь, який виступав вищою судовою інстанцією в країні, що унеможливлювало впровадження повною мірою демократичного принципу поділу влади. Та в свідомості людей такий суд сприймався як справедливий.

Цьому сприяли цілий ряд факторів. Це і повага до старої родоплемінної спадщини, що зберігалась і переносилась на князя. А також церковно-державна і політико-правова доктрина, за якою князь виступав уособленням божої справедливості на землі.

Та і самі князі усвідомлювали власну відповідальність за справедливість своїх дій та рішень. Це підтверджується, наприклад, думками Володимира Мономаха, сформульованими у "Повчанні дітям", де він наголошує: "Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте".

Поступово із збільшенням обсягу суспільних конфліктів, які потребували розгляду та вирішення, судова діяльність пере-

творювалась на важливу державну функцію, переходячи до рук васалів, княжої адміністрації. Це обумовило потребу проведення судової реформи.

Сфера юрисдикції була розподілена між князем, церквою та васалами.

Визначення компетенції залишило за княжим судом регулювання відносин між феодалами. Інші питання були віднесені до компетенції церкви або князів-васалів на місцях. Поступово формувалась більш чітка судова система, що можна характеризувати як паростки демократичного принципу розподілу влад.

Демократичною традицією слід також вважати існуючу повагу до права людини на життя. Адже Київська Русь була чи не єдиною середньовічною державою, де аж до періоду татаро-монгольської навали не існувало юридично санкціонованого вбивства, як методу запобігання злочинам або покарання за них. Спроба впровадження такої міри наразилась на повне неприйняття і була скасована.

Перший юридичний кодекс "Руська Правда" демонстрував повагу до людини, захищав її честь, поєднував відповідальність перед законом з милосердям цього закону.

Таким чином можна констатувати, що вже за часів Київської Русі ми бачимо прояви демократії у вигляді представницьких установ, судової системи, визнання природних прав людини. Хоч, безумовно, йдеться лише про початкові аспекти формування цих засад і недостатньо розвинені демократичні форми та принципи.

Але навіть за цих умов Київська Русь займала гідне місце серед європейських країн, а політичні та правові ідеї, які включали базові демократичні принципи, виступали важливим фактором державотворення, регуляції суспільно-політичних та правових відносин.

Наступні періоди становлення української державності то зводили майже нанівець демократичні процеси, то, навпаки, створювали умови для їх розвитку і поглиблення. Так, в період розподілу українських земель між сусідніми державами: Польщею, Литвою, Угорщиною, Румунією, Росією, вони підпадали під впливи цих держав, і на українських землях панували відносини і порядки, за якими жили ці держави і суспільства.

Демократичні тенденції підпорядковувались головній меті – самозбереження і возз'єднання. І головним джерелом існування таких тенденцій залишалась політико-правова думка, що дійшла до нас через творчий спадок визначних теоретиків. Філософи і богослови, політики і правники, такі як Павло Русин, Юрій Дрогобич,

Іван Вишенський, Станіслав Оріховський, Юрій Немирич, Шимон Шимонович, Василь Острозький, Петро Могила, Семен Яворський, Феофан Прокопович та багато інших створювали нові державотворчі концепції, формулювали своє бачення і розуміння форм та методів управління державою та засад життєдіяльності суспільства.

Багато з них розглядали проблеми державності крізь призму природного права та суспільного договору. Тому, безумовно, демократичні підходи існували в їх поглядах на розуміння закону, права, методів управління, суверенітету держави, меж її впливу на індивіда тощо.

Так, на думку Станіслава Оріховського-Роксолана державність передбачала рівність між собою короля, ради і народу. Вільною держава може бути лише за умов дотримання права, а також освіти і виховання людей в душі патріотизму. Правитель має бути не лише мудрим, а і повинен поважати закон і бути справедливим.

Тобто, йдеться про такі важливі постулати демократії як рівність, справедливість, законність.

Концепцію колективної соборності держави, рівності всіх перед богом сформулював Іван Вишенський. Соборність він відстоював й у відносинах між церквами. Виступаючи проти будь-якого абсолютизму, він розглядав соборність як прояв демократії.

Ідеї демократизації церкви відстоював і Філалет Христофор. Він говорив про право світських людей приймати участь у церковних справах, про вибори духовної влади.

Враховуючи роль, яку відігравала церква в державному розвитку в цей період, зрозуміло, що демократизація цього важливого суспільного інституту забезпечувала б і загальну демократизацію всього державотворчого процесу.

Крім того, визначні релігійні діячі, як Петро Могила, розробляючи політико – правові концепції, велику увагу приділяли державі, способам правління, особистості лідера. При цьому основоположними засадами визначались: дотримання громадянських законів, моральних норм, збереження історичних традицій, мудрість і освіченість керівників та піднесення самосвідомості народу.

На необхідності захисту природних прав від зовнішніх ворогів і внутрішнього розбрату наголошував Феофан Прокопович. Правда він пов'язував це виключно з діяльністю освіченого монарха.

Таким чином, в політико-правовій думці утверджувались демократичні державотворчі ідеї, які і утворили практичні засади державного будівництва в наступний період.

Практичним втіленням цих ідей слід вважати козацьку республіку, що постала на теренах України у XVII столітті і утверджувалась під гаслами боротьби за права і вольності. Проявом демократичних традицій були в цей період виборність посадових осіб, включно гетьмана, а також виборність суддів і діяльність генеральної ради як представницького органу всієї козацької громади. Різні документи даного етапу підкреслюють демократичну сутність української державності, її суверенітет та проголошують тезу про збереження козацьких, міщанських, шляхетських прав і вольностей. Хоч, безумовно, практичне втілення всіх цих ідей в умовах нескінченних зовнішніх війн і внутрішніх конфліктів було надзвичайно складним.

Але реалізацією демократичних тенденцій слід вважати юридичне осмислення, оформлення та фіксацію ідеалу демократизму в "Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького" Пилипа Орлика 1710 року. Цей документ юридично фіксував принципи, що покладаються в основу державно-політичного устрою України. В єдине ціле намагались об'єднати традиції попередників, досвід Запорозької Січі та досягнення європейської політико-правової думки.

Не маючи змоги безпосереднього впровадження демократичних принципів державотворення в нових умовах, тим не менше, їх теоретичне обґрунтування продовжувалось. Прихильниками ідей соціального договору та природних прав людини були такі мислителі як Яків Козельський, Григорій Сковорода, Семен Десницький, Іван Котляревський та інші провідники демократичної думки, які вбачали у людині рівну серед рівних у суспільстві.

Свого роду декларацією прав народу став трактат "Історія Русів". В ньому присутнє визнання абсолютної цінності особистості, її політичних і економічних прав, рівності. Підкреслювався суспільно-договірний характер держави, добровільність об'єднання, верховенство законів. Невід'ємні природні права, свобода, ненасильницькі методи управління, повага до людини – все це мало складати основи державного існування.

Ідеї захисту прав людини активно пропагували в своїх творах та працях такі діячі як І. Котляревський, В. Капніст, Й. Шад, П. Лодій, В. Каразін та інші видатні представники українського суспільства. Вони відстоювали свободу совісті, думки; свободу і рівність індивідів; заперечували становий поділ суспільства і деспотичну владу; обґрунтовували право на освіту, аналізували співвідношення права і моралі, обстоювали системний характер держави.

Тобто, протягом XVI-XVIII століть в політико-правовій думці України утверджувались просвітительські ідеї правди і справедливості, державної незалежності і суверенітету, рівності, волі і демократії. Ці ідеї у наступні віки знайшли логічне продовження і втілення в теорії і практиці.

Розробку нових демократичних конституційних проектів стимулювала діяльність декабристських організацій в Україні на початку XIX століття.

Вагомим внеском у формування демократичних конституційних засад та розвитку теорії прав і свобод людини і громадянина слід вважати також діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Програмні документи організації свідчили, що головними завданнями члени товариства вважали: ліквідацію самодержавства, скасування станів і кріпацтва, запровадження загальної освіти, розвиток республіканських традицій, встановлення парламентського ладу тощо. Ідею демократичної республіки відстоював Т. Шевченко, а Г. Андрузький розробив проект Конституції.

Про демократичну республіку, де реалізуються ідеї соціальної справедливості, свободи, рівності, "раціональної демократії" мріяв і писав М. Костомаров.

Демократичні погляди відстоювали С. Подолинський, М. Драгоманов, І. Франко та інші прогресивні мислителі.

Так, М. Драгоманов вбачав у людині найвищу цінність, гарантією прав якої є лише вільна самоврядна організація – громада. Громадському та місцевому самоврядуванню він надавав пріоритету в системі управління, вважаючи за необхідне обмеження функцій центральної влади. Його конституційний проект "Вольный Союз – Вільна Спілка" цілковито проникнутий демократичними ідеями: децентралізації, федералізації, гарантії прав людини і громадянина. Серед прав і свобод виділялись – свобода совісті, друку, слова, навчання, звернень, зібрань; недоторканість особи, помешкання, листування. Передбачався поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Паралельно з державною владою мало діяти самоврядування на всіх рівнях. На його думку це забезпечило б просування до повної справедливості та гармонійного розвитку [2].

С. Подолинський наголошував на особливому значенні самоврядування і виборності всіх управлінських структур.

Справжнє народовладдя, а не формальну демократію, відстоював І. Франко, виводячи на перше місце діяльність самих громад.

Кілька конституційних проектів розробив М. Грушевський. Ця постать займає особливе місце у вітчизняній історії, оскільки з ім'ям Михайла Сергійовича Грушевського пов'язаний і важливий період практики державотворення. Він не тільки завершив концептуальне обґрунтування політичної і правової історії українства, але і зробив внесок в теорію і практику українського конституціоналізму [1; 3]. Чотири Універсали Центральної Ради утверджували демократичний устрій держави, демократичний спосіб управління та всі демократичні свободи людини.

Таким чином, практичне державотворення ХХ сторіччя ґрунтувалось на достатньо розвиненій теоретичній базі демократичного розвитку та спиралось на певний практичний досвід запровадження і втілення демократичних ідеалів, накопичений у різні історичні періоди існування української держави. Цей складний процес відбувався не як окремий від оточуючого середовища, а вбирав у себе найкращі здобутки світової правової і політичної думки та державотворчої практики.

Тому слід враховувати сталу демократичну тенденцію державного розвитку на нинішньому етапі українського державотворення, особливо за потреби подальших демократичних трансформацій держави і суспільства. Оптимізація і вдосконалення демократичної моделі держави і суспільства в сучасних умовах потребує адаптації традиційних демократичних принципів та цінностей до нових потреб та існуючих викликів. Це стосується всіх без виключення демократичних інститутів і процесів. Лише пріоритет права, фактична рівність прав і можливостей їх реалізації, гарантії прав і свобод людини і громадянина, розвинуте громадянське суспільство і ефективна система місцевого самоврядування, демократичні методи управління та інші важливі демократичні принципи та цінності забезпечать реальний суспільний прогрес Україні. Тому незалежно від змін у владі поглиблення демократичних засад залишається головним пріоритетом на перспективу розвитку української держави і основним надбанням історичної спадщини українського державотворення.

Література:

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
2. Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 682 с.

3. Копиленко О. Л. "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 182 с.
4. Кормич А. І. Історія вчень про державу та право / А. І. Кормич. – К.: Правова єдність, 2009. – 311 с.
5. Правовая мысль: Антология. – М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 2016 с.

Польовий М.А., НУ "ОЮА"

КОМП'ЮТЕРНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ У ВИВЧЕННІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Статья посвящена анализу возможностей и проблем применения методов современной компьютерной картографии – ГИС-технологий – в исследовании политических процессов. Определены некоторые перспективные пути использования ГИС-технологий и ограничения в их применении в политологии.

The article is devoted to analysis of possibilities and problems of application of modern computer cartography methods – GIS-technologies – in research of political processes. Some perspective ways and limitations of GIS-technologies application in political science are determined.

Значна частина інформації, використовуваної в сучасних прикладних дослідженнях, має просторово-розподілений характер, тобто вона прив'язана до різних географічних об'єктів – адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, районів тощо. Цю інформацію найзручніше представляти і аналізувати у вигляді картографічних творів, що мають більшу інформативність в порівнянні з іншими способами представлення інформації [1].

Завданням даної роботи є аналіз можливостей застосування методів комп'ютерного картографування у вивченні політичних процесів.

Як відомо, певні традиції просторового аналізу політичних процесів закладені в політичній науці політичною географією та геополітикою [Див., напр.: 2; 3; 4]. В той же час слід зазначити, що обидві ці дисципліни внаслідок зрозумілих причин побіжно торкались питань саме просторового моделювання політичних процесів. Головною серед цих причин була відсутність технічних можливостей побудови подібних просторових моделей.

В останні десятиріччя завдяки розвитку комп'ютерних географічних інформаційних систем (ГІС) з'явилась можливість створювати моделі будь-яких процесів, що протікають у просторі. Такою можливістю скористались в природничих науках, в економіці. Поступово ГІС-технології впроваджуються й у вивчення соціальних та політичних процесів.

У останні два десятиліття технологія комп'ютерних ГІС набула широкого поширення в багатьох країнах світу. Нині існує велика кількість визначень географічних інформаційних систем, які мають багато спільного і, в той же час, досить істотні відмінності, характеризуючись, до того ж, різною мірою повноти. Огляд найбільш популярних визначень ГІС наданий, зокрема, в роботах Кошкар'ова А. В. та Тікунова В. С. [5; 6].

Наведемо деякі найбільш характерні визначення ГІС:

- інформаційна система, яка може забезпечити введення, маніпулювання і аналіз географічно певних даних для підтримки ухвалення рішень [7];

- реалізоване за допомогою автоматизованих засобів (ЕОМ) сховище системи знань про територіальний аспект взаємодії природи і суспільства, а також програмне забезпечення, що моделює функції пошуку, введення, моделювання та ін. [8];

- набір засобів для збору, зберігання, пошуку, трансформації та відображення даних про навколишній світ з певними цілями [9];

- інформаційна система, призначена для роботи з просторовими, або географічними, координатами [10];

- сукупність апаратних та програмних засобів і процедур, призначених для забезпечення введення, управління, обробки, аналізу, моделювання і відображення просторово координованих даних для вирішення складних проблем планування і управління [11];

- апаратно-програмний людино-машинний комплекс, що забезпечує збір, обробку, відображення і поширення просторово-координованих даних, інтеграцію даних і знань про територію для ефективного використання при вирішенні наукових і прикладних географічних завдань, пов'язаних з інвентаризацією, аналізом, моделюванням, прогнозуванням і управлінням зовнішнім середовищем та територіальною організацією суспільства [12];

- науково-технічні комплекси автоматизованого збору, систематизації, переробки і представлення (видачі) геоінформації в новій якості з умовою приросту знань про досліджувані просторові системи [13];

- комп'ютерна технологія введення, зберігання, обробки і представлення просторово координованої інформації [14].

Відмітимо передусім те загальне, що характерно практично для усіх визначень ГІС. По-перше, ГІС – це інформаційна система, тобто "система обробки даних, яка має засоби накопичення, зберігання, оновлення, пошуку і видачі даних" [13]. По-друге, ця інформаційна система відноситься до категорії автоматизованих інформаційних систем, що "використовують ЕОМ на усіх етапах обробки інформації" [13]. Комп'ютер є неодмінним атрибутом і основою геоінформаційної технології. По-третє, ця інформаційна система здатна обробляти просторову (просторово-розподілену, просторово-координовану) інформацію.

Відмітною особливістю географічних інформаційних систем є наявність в їх складі специфічних методів аналізу просторових даних, які в сукупності із засобами введення, зберігання, маніпулювання і представлення просторово-координованої інформації і складають основу технології географічних інформаційних систем, або ГІС-технології. Саме наявність сукупності здатних генерувати нове знання специфічних методів аналізу з використанням як просторових, так і непросторових атрибутів і визначає головну відмінність ГІС-технології від технологій, наприклад, автоматизованого картографування або систем автоматизованого проектування. Проте, ця відмінна особливість геоінформаційних систем в явному виді відзначається лише деякими авторами. Зокрема, у визначенні С. Н. Сербенюка говориться про здатність ГІС "представляти геоінформацію в новій якості з умовою приросту знань про досліджувані просторові системи" [13]. Здатність же географічних інформаційних систем виконувати "трансформацію", "аналіз", "моделювання" просторових даних, що, в загальному випадку, не характерне для інших інформаційних систем, як правило, відзначається в існуючих визначеннях ГІС.

Необхідно звернути увагу на те, що визначення "географічна" в назві географічних інформаційних систем і геоінформаційної технології являється, по суті, синонімом просторовості аналізованої інформації. На це, зокрема, безпосередньо вказується в багатьох визначеннях (наприклад, в наведених вище визначеннях Дж. Вітека та ін. [7], Дж. Стара і Дж. Істеса [10]). Проте, це ще з більшою очевидністю впливає з аналізу історії розвитку та сучасних сфер застосування ГІС-технології, що вже охопили, окрім географічних

наук, кадастр, інженерні дослідження і проектування, транспорт, зв'язок, комерцію, деякі сфери державного управління та охорони правопорядку тощо.

Таким чином, однозначне коротке визначення явищу ГІС дати досить складно. На нашу думку, досить повно відбиває суть ГІС таке визначення: ГІС – комп'ютерна технологія введення, зберігання, обробки і представлення просторово координованої інформації [14]. Тобто ГІС – це сучасна комп'ютерна технологія для картографування та аналізу об'єктів реального світу, а також подій, що відбуваються на нашій планеті. Ця технологія об'єднує традиційні операції роботи з базами даних, такими як запит і статистичний аналіз, з перевагами повноцінної візуалізації і географічного (просторового) аналізу, які надає карта. Ці можливості відрізняють ГІС від інших інформаційних систем і забезпечують унікальні можливості для їх застосування у вирішенні завдань, пов'язаних з аналізом і прогнозом явищ і подій навколишнього світу, з осмисленням і виділенням головних чинників і причин, а також їх можливих наслідків, з плануванням стратегічних рішень та їх наслідків.

Слід відзначити певну подвійність поняття ГІС у практичному використанні. Цим терміном називають як відповідне програмне забезпечення, що призначається для введення, зберігання, обробки тощо даних, так й організовані із його допомогою дані – своєрідні "географічні" бази даних. Отже, ГІС як назва застосовується наприклад, до «ArcView» чи "MapInfo" – програмних продуктів для створення та супроводження географічних баз даних, і, в той же час, ця назва застосовується до відповідним чином організованої бази відомостей щодо розміщення партійних осередків, політичних уподобань населення тощо.

ГІС-технології застосовуються при вирішенні досить широкого спектру завдань – як найбільш типових (тематичне картографування, розробка кадастрових систем, інформаційне забезпечення моніторингу), так і перспективних (моделювання природних процесів, розробка географічних систем і просторових систем підтримки рішень).

Використання ГІС-технологій дозволяє раціонально зберігати і оперативно представляти, а також аналізувати будь-яку наявну просторову інформацію, у тому числі політичну, що підвищує ефективність управління за рахунок прискорення інформаційного обміну і повноти використовуваної інформації.

Створення карт і картографо-географічний аналіз не є чимось абсолютно новим. Проте технологія ГІС надає новий, більш відповідний сучасності, ефективніший, зручніший і швидший підхід до аналізу проблем і вирішення завдань, що виникають в ході життєдіяльності людини. Вона автоматизує процедуру аналізу і прогнозу, здійснення якого на матеріалах "паперової" карти раніше було вкрай копіткою справою [15].

Основними функціями, що реалізуються ГІС, в загальному випадку являються:

- введення та оновлення даних;
- зберігання і маніпулювання даними;
- аналіз даних;
- виведення і представлення даних і результатів аналізу.

Надамо коротку характеристику цим функціям:

Введення. Для використання в ГІС дані мають бути переведені у відповідний цифровий формат. У сучасних ГІС цей процес може бути автоматизований. Багато картографічних даних вже переведено у формати, безпосередньо сприймані пакетами ГІС програм.

Зберігання і маніпулювання. Зберігання даних здійснюється в ГІС в різних форматах, які залежать як від використовуваної ГІС, так і від характеру інформації, що зберігається. Наприклад, текстові та числові дані зберігаються, як правило, у вигляді реляційної бази даних, в якій дані зберігаються в табличній формі. При цьому для зв'язування таблиць застосовуються загальні поля. В той же час просторові, картографічні відомості зберігаються у вигляді спеціальних картографічних форматів. У невеликих проєктах географічна інформація може зберігатися у вигляді звичайних файлів. Але при збільшенні об'єму інформації і зростанні числа користувачів для зберігання, структуризації і управління даними ефективніше застосовувати системи управління базами даних. Часто для виконання конкретного проєкту наявні дані треба додатково видозмінювати відповідно до вимог вирішуваної проблеми. Наприклад, наявна географічна інформація може бути представлена в різних масштабах (осьові лінії вулиць є в масштабі 1:100000, межі округів перепису населення – в масштабі 1:50000, а житлові об'єкти – в масштабі 1:10000). Для спільної обробки і візуалізації усі дані зручніше представити в єдиному масштабі. Здійснення цих процедур й виконується ГІС в межах процесу маніпулювання даними.

Аналіз даних. За наявності ГІС та відповідної спеціальної інформації користувач може отримувати відповіді як на прості питання (Де розташований цей об'єкт? На якій відстані один від одного розташовані ці об'єкти? Які структури є політико-орієнтованими інститутами громадянського суспільства або органами місцевого самоврядування?), так і на складніші запити, що вимагають додаткового аналізу (Як співвідноситься насиченість органів державної влад на одиницю площі регіону із кількістю інституалізованих представників громадянського суспільства? Яка щільність тих чи інших політичних інститутів або їх представництв у співвідношенні з площею регіону країни, щільністю населення, що проживає там, і так далі?). Запити можна задавати як простим клацанням мишею на певному об'єкті, так і за допомогою розвинених аналітичних засобів. З допомогою ГІС можна виявляти і задавати шаблони для пошуку, програвати прогностичні сценарії за типом "що буде, якщо..." і корисні в аналітичному плані контрфактичні сценарії за типом "що було б, якби...". Сучасні ГІС мають безліч потужних інструментів для аналізу, серед них найбільш значущі два: аналіз близькості і аналіз накладення. Для проведення аналізу близькості об'єктів один відносно одного в ГІС застосовується процес, званий буферизацією. Аналіз близькості дозволяє відповісти на питання типу: Скільки партійних осередків знаходиться в межах певного радіуса від органів обласної, міської, районної державних адміністрацій? Скільки партійних організацій різної політичної спрямованості розташовуються в межах певного регіону? Процес накладення включає інтеграцію даних, розташованих в різних тематичних шарах. Накладення, або просторове об'єднання, дозволяє, наприклад, інтегрувати дані про політичні партії, громадянські об'єднання тощо із відомостями про кількість населення або результатами волевиявлення на тих чи інших виборах.

Виведення і представлення даних і результатів. Для багатьох типів просторових операцій кінцевим результатом є представлення даних у вигляді карти або графіка. Загальноновизнано, що карта – це дуже ефективний та інформативний спосіб зберігання, представлення і передачі географічної (що має просторову прив'язку) інформації. ГІС надає нові інструменти, що розширюють і розвивають мистецтво та наукові основи картографії. З їх допомогою візуалізація самих карт може бути легко доповнена звітними документами, три-

вимірними зображеннями, графіками і таблицями, фотографіями та іншими, наприклад, мультимедійними, елементами.

Як правило, функціональні можливості ГІС визначають основні напрями їх практичного використання :

- створення і ведення банків даних (інформаційно-довідкове);
- автоматизоване картографування;
- просторовий аналіз природних, природно-господарських і соціально-економічних територіальних систем;
- моделювання природних, природно-господарських і соціально-економічних процесів;
- підтримка розроблення та прийняття рішень в плануванні, проектуванні та управлінні.

Перший, другий і, частково, третій напрями є традиційними (якщо так можна казати про порівняно нову технологію) напрямками практичного використання ГІС, останні два відбивають сучасну тенденцію в розвитку ГІС-технології, яка полягає в розробці просторово-розподілених систем підтримки ухвалення рішень. На нашу думку, в плані використання ГІС з метою вивчення політичних процесів два цих останніх напрями представляються якраз найбільш перспективними.

У загальних рисах будь-яка ГІС працює таким чином:

ГІС зберігає інформацію про реальний світ у вигляді набору тематичних шарів, які об'єднані на основі географічного положення. Будь-яка географічна інформація містить відомості про просторове положення, чи то прив'язка до географічних або інших координат, чи посилання на адресу, поштовий індекс, виборчий округ або округ перепису населення, ідентифікатор земельної ділянки, назву дороги тощо. При використанні подібних посилань для автоматичного визначення місця розташування або місць розташування об'єкту (об'єктів) застосовується процедура т.зв. геокодування. З її допомогою можна швидко визначити і побачити на електронній карті шуканий об'єкт, явище або певну їх групу.

Векторна і растрова моделі. ГІС може працювати з двома типами даних, що істотно відрізняються – векторними і растровими. У векторній моделі інформація про точки, лінії та полігони (площинні об'єкти) кодується і зберігається у вигляді набору координат X , Y . Місце розташування точки (точкового об'єкту), наприклад, точки розміщення партійного осередку, описується парою координат (X, Y) . Лінійні об'єкти, такі як дороги, річки або трубопроводи, зберігаються як набори координат X , Y (вектори). Полігональні

об'єкти на кшталт регіонів, областей, населених пунктів тощо, зберігаються у вигляді замкнутого набору координат. Векторна модель особливо зручна для опису дискретних об'єктів і менше підходить для опису властивостей, що безперервно міняються, наприклад, таких як результати голосувань. Растрова модель оптимальна для роботи з безперервними властивостями. Растрове зображення є набором значень для окремих елементарних складових (осередків), воно подібно до відсканованої карти або малюнку. Обидві моделі мають свої переваги і недоліки. Сучасні ГІС можуть працювати як з векторними, так і з растровими моделями.

В організаційному плані зазвичай виділяють декілька стадій в розробці прикладної ГІС [16]:

1. Усвідомлення необхідності використання ГІС для вирішення наукової чи суспільно-політичної проблеми.

2. Отримання підтримки вищестоящих і суміжних організацій.

3. Розробка базового проекту, що включає: визначення набору даних та їх параметрів, визначення потенціалу розвитку проекту, визначення потреб в технічних засобах.

4. Оцінка системи: вибір і тестування апаратних та програмних засобів, аналіз витрат і здобутку.

5. Реалізація системи: завершення технічного планування, розробка ГІС-оболонки та створення відповідної бази даних.

Досвід свідчить, що великі ГІС-проекти зазвичай можуть бути успішно здійснені тільки в кооперації декількох державних організацій і служб за підтримки місцевих органів державної влади. Тут виникають наступні проблеми: в яких організаційних структурах розміщувати ГІС-технологію, як координувати дії при колективному використанні цих дорогих технологій. Навіть якщо ГІС може бути створена як децентралізований інструмент в межах певної організації, централізована координація використання ГІС все ще потрібна для запобігання надмірності в зборі даних або ефективного використання апаратних засобів. Місце розташування менеджера ГІС і його штату в межах загальної організації зазвичай торкається усіх аспектів взаємодії інших членів організації. Сюди входять: фінансування проекту, регулювання прав на початкові дані, кінцеву інформацію, стандартизація даних та інформації, розподіл доступу для різних груп користувачів тощо.

Реалізацією потужного інтеграційного потенціалу ГІС-технології в розвитку соціальних досліджень стало виконання,

починаючи з кінця 80-х років XX ст., ряду глобальних і міжнародних проектів з моніторингу природного середовища, таких як, наприклад, GRID і CORINE. Слід зазначити, що почавшись з вивчення проблем захисту довкілля, дані проекти швидко вийшли за первинні рамки і поступово включили й питання соціально-економічного розвитку країн і регіонів. Розглянемо ці проекти.

Проект GRID (Global Resource Information Database) Глобального ресурсного інформаційного банку даних є інструментом реалізації програми GEMS (Global Environment Monitoring System) – Глобальної системи моніторингу довкілля, що виконується під егідою Організації Об'єднаних Націй [17]. Проект розробляється з 1988 року низкою країн учасниць (Канада, США, Норвегія, Швеція та ін.), міжнародних і національних організацій (НАСА, Інститут досліджень природних систем – ESRI, Женевський університет та ін.). Програмне забезпечення GRID здійснюється за допомогою пакету ELAS, розробленого в НАСА для обробки даних дистанційного зондування та ГІС-пакету ARC/INFO, розробленого фірмою ESRI.

Проект CORINE – (Coordination – Information – Environment) – це проект створення геоінформаційної системи Європейського Союзу. Розробка проекту започаткована рішенням ЄЕС від 27 квітня 1985 р. [18]. Система CORINE містить більше 40 шарів інформації, включаючи топографію, адміністративні межі, дані по клімату, земельним та водним ресурсам, рослинному і тваринному світу. Особлива увага спочатку роботи була приділена оцінці ризику несприятливих природних і антропогенних явищ, таких, як сейсмічна активність, водна ерозія ґрунтів тощо, а також джерелам зосередженого техногенного забруднення природного середовища. Програмне забезпечення проекту CORINE здійснюється з використанням ГІС-пакетів ARC/INFO – для масштабу 1:1 000 000 і SICAD – для масштабу 1:300 000.

Впровадження технологій побудови просторових моделей у вивчення політичних процесів фіксується поки що у невеликому числі досліджень, серед яких виділяються, як й у випадку із базами даних, дослідження з політичної історії (внаслідок більш міцного тяжіння до кількісних досліджень, що існує в сучасній історичній науці), та роботи із політичного моніторингу сучасної політичної ситуації.

Серед робіт з комп'ютерного картографування політичної історії виділяються праці В.М.Володимирова та його школи [19; 20; 21].

В цих роботах розглядаються різноманітні аспекти застосування комп'ютерної ГІС-картографії у вивченні соціально-економічних та політичних аспектів історії Сибіру у ХІХ – ХХ ст. В тому числі розглядаються питання впливу політичних процесів на господарче освоєння Сибіру та на зміни демографічної ситуації.

Одним із простих варіантів застосування ГІС технології в політичному житті України можна назвати створення відповідних мап по результатам голосування на виборах до Верховної Ради чи на виборах Президента України, що створюються Центральною виборчою комісією. Ці ГІС-малюнки містять інформацію щодо відносної кількості осіб, які віддали свої голоси за ту, чи іншу політичну силу [див., напр.: 22].

Група російських дослідників на чолі з А. Ю. Мельвілем розробляє сумісний проект МДІМО, Інституту суспільного проектування та журналу "Експерт" під загальною назвою "Політичний атлас сучасності", основу якого складають засновані на застосуванні ГІС комп'ютерні картографічні методи аналізу політичного стану країн сучасного світу [23]. Цей проект представляє собою спробу провести багатовимірний аналіз закономірностей та тенденцій, що існують у різноманітті політичних устроїв в сучасному світі. В межах проекту "Політичний атлас сучасності" використовуються різноманітні методи класифікації та типологізації, що дозволяє, на думку авторів та виконавців проекту, відтворити багатовимірну політичну картину світу, розподіляючи об'єкти, що вивчаються, на різні групи в залежності від представленості та ступеню прояву в цих об'єктах тих чи інших ознак або їх сукупностей. В "Політичному атласі" розглядаються три типи класифікації:

– рейтингування країн на підставі п'яти комплексних індексів. Така класифікація дає великий об'єм нової інформації. В той же час у неї є й недоліки. Окрім елементу суб'єктивності, неминуче закладеного в самій процедурі індексування, проблема полягає у високих значеннях коефіцієнтів кореляції між багатьма індексами. Подібні кореляції можуть свідчити про адекватність використовуваних авторами методів, але при цьому обмежують можливість аналітичної роботи з яким-небудь одним індексом ізольовано від інших. До використовуваних авторами проекту інтегральних індексів відносились індекс державності, індекс зовнішніх та внутрішніх загроз, індекс потенціалу міжнародного впливу, індекс якості життя та індекс наявності інституційних засад демократії.

– рейтингування на підставі методу головних компонент. В результаті використання методу головних компонент автори отримують незалежні і не корельовані між собою ортогональні аналітичні проєкції світової політичної структури, що дозволяє досліджувати як кожен з них, так й їх накладення один на одного. Є очевидною евристичність такого методу для політичної компаративістики. За визнанням авторів, застосування цього методу дає аналітично неоперабельний умовний чотиривимірний (за кількістю головних компонент) світовий політичний простір, який можна аналізувати лише у вигляді проєкцій в окремих двомірних площинах. Тобто не існує засобів адекватної цілісної вербалізації отриманої під час використання даного методу класифікаційної таблиці, тому автори вимушені виокремлювати частини отриманої класифікації та аналізувати їх по черзі. В той же час залишається надія на появу гідних методів аналізу чотиривимірних просторів у майбутньому;

– класифікація за допомогою кластерного аналізу, що дозволяє виявляти групи країн, в яких синтезовані ті сутнісні параметри, які об'єднують чи розділяють ці країни. В той же час кластерний аналіз також має свої обмеження, обумовлені передусім масштабом кластеризації, який можна обрати. Станом на 2006 рік автори "Політичного атласу" після різних аналітичних процедур зупинились на масштабі 10, 25 і 40 кластерів, визнаючи, що можливі подальші корегування даного методу [23].

Група дослідників з Інституту обчислювального моделювання (м.Красноярськ), групи "Нові комунікаційні системи" (м. Єкатеринбург) та з Інституту Кюрі (Франція) – Горбань А. Н., Зінов'єв А. Ю., Колодяжний А. І., – доповнюючи аналіз, проведений групою А. Ю. Мельвіля, розширили деякі методологічні аспекти статистичного аналізу "Політичного атласу" та запропонували нові методи картографування даних. Застосовані ними методи надають змогу виділяти нелінійні закономірності в наборі даних та наочно представляти багатовимірну інформацію у вигляді карти даних та супутнього атласу інформаційних розкрасок [24]. Результати проведеного аналізу Горбань А. Н., Зінов'єв А. Ю., Колодяжний А. І. розмістили у вигляді інтерактивної сторінки Інтернет [25] .

В основі підходу Горбаня А. Н., Зінов'єва А. Ю., Колодяжного А. І. лежить технологія картографування даних, заснована на побудові малорозмірного нелінійного головного багатовиду, який вкладений у багатовимірний простір даних. Цей метод, будучи,

ззовні, ніби протилежним ГІС-підходу, в якому картографуються саме області чи країни за певними даними, а не навпаки, за вмілого використання узагальнює лінійний аналіз головних компонент, застосований групою А.Ю.Мельвіля, та дозволяє виявити та використати знайдені нелінійності в геометричній структурі сукупності даних та представити результати аналізу у вигляді двовимірної карти даних та набору атласів, що накладатимуться на карту [24]. В технологічному плані Горбань А. Н., Зінов'єв А. Ю., Колодяжний А. І. використовували програмний продукт VidaExpert, вільно розповсюджуваний його автором через мережу Інтернет [24].

Отже, політичне комп'ютерне картографування можна розглядати як різновид геоінформаційного картографування, яке А. М. Берлянт визначає як "...автоматизоване створення та використання карт на основі ГІС і баз картографічних даних та знань" [26, С. 3]. Його основний зміст складає інформаційне картографічне моделювання географічних систем. Це визначення передбачає не лише автоматизацію (комп'ютеризацію) трудомістких картографічних операцій, але й розширення можливостей власне картографічного методу. Слід зазначити, що серед характерних рис геоінформаційного картографування А. М. Берлянт називає високий ступінь автоматизації, системний підхід, інтерактивність, оперативність та багатоваріантність [26, С. 3 – 4.]

Комп'ютерне ГІС-картографування, таким чином, дозволяє включити до наукового аналізу політичних процесів повноцінну просторову складову – їх локалізацію та наступний розвиток. ГІС-технологія, до того ж, дозволяє оперативно урізноманітнювати представлення просторового зрізу політичних процесів. Отже, з'являються можливості розуміння карти у її ГІС-втіленні, як специфічної системної моделі політичного процесу з усіма атрибутами таких моделей. Таке розуміння комп'ютерної картографії дозволяє, на нашу думку, ставити якісно інші питання у вивченні політичних процесів, та, відповідно, отримувати нові відповіді на них, оскільки дозволяє поєднувати у зручному вигляді власне дані про політичні події, дані про їх просторове розміщення, та, за необхідності, інформацію про зміну станів політичного процесу у часі. Причому просторові ГІС-моделі дозволяють майже візуально інтегрувати при цьому різноманітні, інколи на перший погляд зовсім не зіставні, набори даних.

Отже, можна зазначити наступні напрями використання ГС-технологій при аналізі політичних процесів, виходячи з їх загальних функцій:

1. Створення, редагування та, за необхідністю, друкування паперових тематичних карт, що відображають різні стани політичного процесу, а в сукупності – і його перебіг.

2. Розрахунок статистичних показників за атрибутами окремих аспектів політичних процесів та оперативне картографічне представлення результатів.

3. Побудова та наступний аналіз статистичних та імітаційних моделей політичних процесів на цифрованому ГС-просторі.

Слід зазначити, що аналіз наявних робіт із використання ГС-технологій показує по-перше, явно недостатню задіяність цього інструменту аналізу у вивченні політичних процесів, та, по-друге, певне викривлення традиції використання ГС за масштабом: в проаналізованих дослідженнях у власне політичному аналізі розглядаються, як правило чи не глобальні об'єкти із деталізацією до рівня держави, а у нечисленних історико-політичних дослідженнях – навпаки, розглядаються "мікромасштабні" простори – що простягаються щонайбільше на кілька регіонів. Отже, існують величезні дослідницькі перспективи впровадження у вивчення перебігу сучасних політичних процесів ГС-картографії невеликого масштабу в межах однієї держави – як на рівні областей, так й районів, міст, чи навіть окремих районів міст, а у певних задачах – кварталів.

Література:

1. Берлянт А. М. Образ пространства: карта и информация / А. М. Берлянт. – М.: Мысль 1986. – 240 с.
2. Макиндер Х. Географическая ось истории // Полис. – 1995. – № 4.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003.
4. Миньяр-Белоручев К. В. Мировая геополитика. – М.: «Проспект-АП», 2006.
5. Тикунов В. С. Географические информационные системы: сущность, структура, перспективы / В. С. Тикунов // Картография и геоинформатика. Итоги науки и техники. Сер. Картография. – М.: ВИНТИ АН СССР, 1991. – Т. 14. – С. 6 – 79.
6. Кошкарев А. В. Геоинформатика / А. В. Кошкарев, В. С. Тикунов. – М.: Картгеоцентр – Геодезиздат, 1993. – 213 с.

7. Vitec J. D., Walsh St. J., Gregory M. S. Accuracy in Geographic Information Systems: an assessment of inherent and operational errors / J. D. Vitec, St. J. Walsh, M. S. Gregory // Record 9th Symp. Spat. Technol. Remote Sens. Today and Tomorrow. Sioux Falls, S.D., 2-4 Oct. 1984. Proc. Silver Spring, 1984. –P.296-302. – Цит. за: Кошкарев А. В. Геоинформатика / А. В. Кошкарев, В. С. Тикуннов. – М.: Картогеоцентр – Геодезиздат, 1993. – 213 с.
8. Трофимов А. М. Геоинформационные системы и проблемы управления окружающей средой / А. М. Трофимов, М. В. Панасюк. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1984. – 142 с.
9. Burrough P. A. Principles of Geographical Information Systems for land resources / P. A. Burrough. – Oxford: Clarendon Press, 1986. – 193 p.
10. Star J., Estes J. Geographic Information Systems : An Introduction / J. Star, J. Estes. – University of California, Santa Barbara, New Jersey, 1990. – 303 p.
11. NCGIA Core Curriculum in GIS / M.F.Goodchild, K.K.Kemp (eds.). – University of California at Santa Barbara, 1987.
12. Кошкарев А. В. Картография и геоинформатика: пути взаимодействия / А. В. Кошкарев // Изв. АН СССР, сер. Географическая, 1990. – №1. – С. 27-37.
13. Сербенюк С. Н. Картография и геоинформатика – их взаимодействие / С. Н. Сербенюк. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – 159 с.
14. Светличный А. А. Географические информационные системы: технология и приложения / А. А. Светличный, В. Н. Андерсон, С. В. Плотницкий. – Одесса: Астропринт, 1997. – 196 с.
15. ESRI ARC News. – Winter 1997/1998. – Vol.19. – № 4.
16. Информационный бюллетень ГИС-Ассоциации. – М., 1995. – № 1. – С.10-12.
17. Митчел Э. Руководство ESRI: ГИС анализ / Э.Митчел. – М.: Дата+, 2000. – Т.1. Географические закономерности и взаимоотношения.
18. Bousaren R. Le programme European CORINAIR / R.Bousaren, M.Leygonic // Pollut. Atmos. – 1989. – № 124. – P. 445-455.
19. Владимиров В. Н. От исторического картографирования к исторической геоинформатике / В. Н. Владимиров // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики : Труды IX конференции Ассоциации "История и компьютер". – М.; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005. – С. 22 – 40.
20. Владимиров В. Н. Пространственный анализ и компьютерное картографирование в изучении социально-экономических процессов в Сибири XIX – начала XX в. / В. Н. Владимиров // Материалы научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М., 1997. С. 121-132.

21. Владимиров В. Н. Пространственные аспекты истории Алтая: значение компьютерного картографирования / В. Н. Владимиров, Д. В. Колдаков, И. Г. Силина и др. // *Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики*. М., 1997. С. 92–107.
22. Хід голосування по регіонах України на виборах Президента України 1999 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBVP1.WEBPROC103?kodvib=200&casgol=20>.
23. Мельвиль А. Ю. Опыт классификации стран / А. Ю. Мельвиль, М. В. Ильин, Е. Ю. Мелешкина и др. // *Полис*. – 2006. – № 5. – С. 15 – 38.
24. Картографирование данных рейтингов «Политического Атласа Современности» [Електронний ресурс] / А. Н. Горбань, А. Ю. Зиновьев, А. И. Колодяжный. – Режим доступу: <http://pca.narod.ru/politatlas/AtlasCartography2006.pdf>.
25. Картографирование данных рейтингов Политического Атласа Современности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pca.narod.ru/politatlas/index.html>. – Заголовок з екрану.
26. Берлянт А. М. Геоинформационное картографирование / А. М. Берлянт. – М., 1997.

Мацкевич Р. М., НУ "ОЮА"

СТАДІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ – ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

В статье рассматриваются вопросы структуры политического процесса, который состоит из ряда последовательно совершающихся и циклически повторяющихся стадий. Анализ политического процесса позволяет выделить в его структуре, во-первых, частичные политические процессы или группы относительно самостоятельных политических действий, образующие в своей совокупности движение политической жизни в целом, во-вторых, этапы в изменении состояния политической реальности.

Questions of political process structure which consists of row of stages consistently accomplished and cyclic repetitive are examined in the article. Analysis of political process allows to distinguish in its structure, at first, partial political processes or groups of relatively independent political actions, which forms in aggregate motion of political life on the whole, secondly, stages in change of state of political reality.

Визначаючи політичний процес як послідовно впорядковану сукупність цілеспрямованих політичних дій, ми тим самим залуцаємо до його опису певну стадійну модель, яка дозволяє виділяти в політичному процесі не тільки різні етапи, але й структурувати їх таким чином аби продемонструвати їх внутрішній необхідний зв'язок та взаємозалежність. З чого випливає, що дослідження та характеристика стадій політичного процесу є одним з базових завдань, що постає як перед політичною наукою в цілому, так і перед будь-якою окремою політичною теорією, що претендує на загальнонауковий статус.

По суті, на сьогоднішній день ми можемо виділити одразу ж декілька способів класифікації стадій політичного процесу. Одним з найбільш широко розповсюджених підходів до визначення стадій політичного процесу є такий, що розглядає їх як послідовну зміну, яка відбувається в ході формування й взаємодії елементів політичної системи. Відповідно до чого політичний процес структурується як сукупність наступних чотирьох етапів:

- а) конституювання політичної системи;
- б) відтворення основних ознак та елементів політичної системи;
- в) розробка, прийняття і виконання політико-управлінських рішень;
- г) контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи.

Однак, визнаючи доцільність виокремлення чотирьох перелічених вище етапів політичного процесу дослідники по різному оцінюють їх значущість. Власну інтерпретацію цієї моделі пропонує Д. Зеркін. Для нього суто структурний аспект протікання політичного процесу має поєднуватись з історичним аспектом. Тому він виділяє такі три стадії політичного процесу як: інституціоналізація та конституювання конкретної політичної системи, функціонування і розвиток (реформування і модернізація) політичної системи, деградація політичної системи [1; 439]. Проте, зазначена модель опису стадій політичного процесу, на мою думку, має серйозні вади. Найважливішою з них є те, що остання з запропонованих Д. Зеркіним стадій політичного процесу характеризує не політичний процес як такий, а виключно якісний стан політичної системи. В цьому сенсі ми можемо спостерігати, що останні дві стадії політичного процесу практично співпадають, оскільки деградація політичної системи також передбачає її функціонування. Справді, якщо вживається поняття деградації, то мається на увазі

не стільки припинення політичного процесу взагалі (що є неможливим, оскільки у цьому разі відбулося б зникнення політичної системи), скільки якісно незадовільний стан та властивості цього процесу. Таким чином, запропонована Д. Зеркіним модель, фактично, є двохстадійною (цими двома стадіями є конституювання політичної системи та її подальший розвиток) з тією лише специфічною властивістю, що до неї застосовується такий додатковий критерій як оцінка якості стану політичної системи (в цьому сенсі політичний процес може бути визначеним чи як прогресуючий, чи як деградуєючий).

На мою думку, основна відмінність між представленими в межах цього підходу інтерпретаціями політичного процесу полягає у специфіці розуміння першого етапу, тобто стадії "конституювання політичної системи". Справа в тому, що як таке конституювання політичної системи може бути представлено, з одного боку, як певний "одноразовий" акт, коли поняття "конституювання" розглядається як тотожне поняттю "конституціонування", що означає "установлення" чи "встановлення". Таким чином процес виникнення політичної системи описує Ж. -П. Жакке, для якого фіксація політичної влади у суспільстві відбувається через "акт визначення статусу політичної влади" (причому, як відмічає зазначений автор, цей "акт визначення" за правило має однобічний характер) [2; 103]. А з іншого боку – як постійно триваючий процес зміни політичної системи в цілому.

Відповідно до чого утворюються дві базові моделі протікання політичного процесу. Перша з них являє собою зразок типової дискретної моделі, коли після утворення певної політичної системи (демократичної, авторитарної чи тоталітарної) три наступні фази політичного процесу слідує одна за одною по мірі визначення і реалізації політичних завдань. Інша модель розглядає три останні етапи політичного процесу ("б", "в" та "г") лише як прояви постійно триваючого конституювання політичної системи. Тобто у першому випадку конституювання політичної системи розглядається лише як необхідна і найбільш загальна умова політичного процесу, а у другому – як інтегральний чинник всього політичного процесу, який реалізується на всіх без виключення стадіях.

Хоча у сучасній політичній науці можна зустріти і прямо протилежний підхід до визначення стадій політичного процесу, який засновується на тому, що ключовим моментом будь-якого політичного процесу – і відповідно його центральною стадією – є

прийняття політичного рішення. Тому прибічники цієї класифікації стадій політичного процесу, фактично, обґрунтовують двохчленну теоретичну модель, коли весь політичний процес розпадається на дві основні фази (чи два основні етапи), якими є: а) підготовчий процес (це збір та обробка інформації про стан тієї чи іншої системи чи того чи іншого об'єкту, відносно якого приймається політичне рішення [3; 391]), і б) процес реалізації прийнятих політичних рішень (який включає в себе організацію виконання рішень; перевірку досягнення мети і якості виконання рішень; виявлення допущених відхилень; коригування змісту і методів діяльності системи державних органів і правових норм; перевірку пов'язану з оцінкою реального впливу політичних інститутів і норм на хід політичних процесів) [4; 335-336]. Тому весь політичний процес може бути представлено завдяки двохстадійній моделі:

1. Формулювання та маніфестація політичних вимог, яке здійснюється за прямого контакту з представниками влади через засоби масової інформації, референдуми, виборчу систему, страйки, мітинги, пікетування тощо.

2. Прийняття політичних рішень органами державної влади у відповідь на політичні вимоги соціальних суб'єктів. Зміст цих рішень покликаний задовольняти, узгоджувати та впорядковувати інтереси суспільних груп, запобігати виникненню конфліктних ситуацій. Основними суб'єктами розробки і прийняття політичних рішень виступають державна адміністрація та представницькі органи влади за участі експертів, спеціалістів, працівників наукових закладів.

Цікавою модифікацією подібної двохчленної класифікації політичного процесу можна вважати модель розроблену Б. Пауелом та Г. Алмондом. Так, зберігаючи у якості центральної тези ідею, що серцевиною політичного процесу є прийняття політичних рішень, вони, разом з тим, спробували вписати таким чином витлумачений політичний процес в більш широкий контекст артикуляції соціальних інтересів. В результаті чого вони отримали одразу ж дві дефініції політичного процесу. З одного боку, витлумачений у строгому сенсі, політичний процес виступає як прийняття та реалізація політичних рішень. З іншого ж боку, в своєму широкому значенні, політичний процес виявляється значно більш складним за своєю структурою, і розпочинається не в момент прийняття політичного рішення, і навіть не в момент збору інформації, а в

момент виникнення первинної артикуляції політичних інтересів. Тому, з цієї точки зору, елементами політичного процесу стають всі без винятку форми політичної участі, тобто такі дії як: участь громадян у виборах, будь-які спроби як з боку держави, так і інших громадян вплинути на політичний вибір, будь-які форми сприяння політичним партіям чи окремим суб'єктам політики (маються на увазі насамперед політичні кандидати), спроби розбудови каналів політичної комунікації для вирішення спільних проблем, будь-які контакти з представниками державної влади (державними службовцями та чиновниками), участь у будь-яких протестних акціях, підписання політичних петицій тощо. В свою чергу, кожна з зазначених дій має свою власну структуру і може нараховувати одразу ж декілька стадій [5; 125-128].

Намагаючись надати цілісної характеристики стадіям політичного процесу, а також основним політико-правовим чинникам, які супроводжують реалізацію кожної з них, варто все ж таки розпочинати не з поняття політичного рішення, а з такого першопочаткового факту (який служить основою та умовою будь-яких політичних процесів взагалі), яким є формування політичної системи.

Кажучи про стадії формування політичної системи мається на увазі насамперед діяльність певної спільноти людей, спрямована на інтеграцію їх загальних інтересів навколо визначеної цілі, яка досягається в ході діяльності політичних інститутів (центральним з яких є держава, чи точніше, – інститут державної влади).

Література:

1. Зеркин Д. П. Основы политологии. – Ростов н/Д: "Феникс", 1999. – 576 с.
2. Жакке Ж. -П. Конституционное право и политические институты. – М.: Юристъ, 2002. – 365 с.
3. Политология. Наука о политике / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – К., Х.: ХГПУ, 2008. – 672 с.
4. Політологія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 2005. – 576 с.
5. Алмонд Г., Пауэлл Д., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор. – М.: Аспект-Пресс, 2009. – 537 с.

ПЛЮРАЛІЗМ ПІДХОДІВ ЯК ЧИННИК УТВЕРДЖЕННЯ ПОСТНЕКЛАСИЧНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ МЕТОДОЛОГІЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Стаття посвячена рассмотрению роли плюрализма подходов в утверждении постнеклассического этапа развития методологии юриспруденции. Автор приходит к выводу, что введение аксиологического компонента в систему методологии юриспруденции, имплицитно ориентирует на ценностное отношение к праву. В постнеклассический этап развития методологии юриспруденции наибольшее значение имеют подходы, которые в своей основе имеют ценностную идею, которая детерминирует стратегию исследования. Такими подходами в системе современной методологии юриспруденции являются аксиологический, цивилизационный, антропологический, которые позволяют раскрыть сущность права как социокультурного феномена.

The article is devoted consideration of role of pluralism of approaches in the establishment of the postnonclassic stage of development of the methodology of jurisprudence. The author comes to the conclusion, that introduction of axiological component to the system of methodology of jurisprudence, implicationally orients on the valued attitude toward a law. In the postnonclassic stage of development of methodology of jurisprudence a most value is had approaches, which in the basis have the valued idea which determines research strategy. Such approaches in the system of modern methodology of jurisprudence are axiological, civilization, anthropological, which allow to expose essence of law as the social and cultural phenomenon.

На шляху утвердження методологічного плюралізму в сучасній українській юриспруденції актуалізуються пошуки нових засобів осягнення права, а також проходить процес докорінного переосмислення традиційних. Ця проблема ще більш актуалізувалась на тлі нового образу гуманітарного знання, що постає у світоглядній реальності нашого часу та тенденцій самої юриспруденції, яка в пошуку засобів подолання методологічної кризи змушена постійно звертається до здобутків філософської думки минулого та сучасності.

В цих умовах набуває все більшої значущості розгляд підходів як складової сучасної методології юриспруденції та зростає потреба в визначенні їхньої сутності, що передбачає всебічне

філософсько-правове осмислення. Адже до нашого часу залишається дискусійним питання щодо визначення поняття підходів і залишається відкритою проблема їхнього місця в системі методології юриспруденції. Осягнення сутності підходів як складової методології юриспруденції і розкриття ролі плюралізму підходів як чинника утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції. В сучасній методології юриспруденції плідно використовуються засоби пізнання, формування яких стало результатом її тривалого багатоетапного розвитку. Водночас, не слід недооцінювати той факт, що філософсько-методологічні орієнтири певної світоглядної епохи завжди формувались як своєрідна альтернатива минулої.

Метою дослідження є розкриття різноманітності підходів як чинника утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції.

Особливості некласичної та постнекласичної методології розглядалися у працях таких дослідників як Ю. Габермас, П. П. Гайденок, В. С. Лук'янець, А. П. Огурцов, Л. В. Озадовська, В. С. Ратніков, О. М. Соболев, В. С. Швирьов та інших. Фундаментальне значення для розуміння процесів трансформації методології юриспруденції та місця і функцій підходів в цій системі мають праці В. М. Баранова, М. В. Баранової, О. О. Бандури, Х. Н. Бехруза, А. І. Бризгалова, Ю. Ю. Ветютнева, О. О. Гайдуліна, В. Г. Графського, Д. А. Гудими, С. Д. Гусарева, М. А. Дамірлі, З. Д. Денікіна, В. В. Дудченко, О. В. Кресіна, А. А. Козловського, А. Ф. Крижанівського, В. В. Лапаєвої, Ю. М. Оборотова, В. Б. Першина, А. В. Полякова, П. М. Рабіновича, В. М. Селіванова, О. Ф. Скакун, М. М. Тарасова, О. Д. Тихомирова та інших авторів.

Методологія юриспруденції пройшла складний шлях становлення та розвитку, що в значній мірі відповідають як стадіям становлення юриспруденції в якості особливої галузі знань в системі гуманітарних наук, так і етапам розвитку методології, котра є особливим соціокультурним феноменом світоглядної реальності. Відповідно до цього можна визначити й зміст різноманітних етапів розвитку методології юриспруденції, розкрити тенденції, що зумовили введення нових компонентів в цю систему, зокрема аксіологічного підходу як її самостійної складової.

Методологія юриспруденції є однією зі складових сучасного гуманітарного знання. Водночас, методологія юриспруденції має свою специфіку, що визначається її завданнями та сферою

застосування, а також процесами в царині правової реальності, котрі зумовлюють необхідність розробки відповідних пізнавальних стратегій. Методологія юриспруденції є складовою гуманітарної сфери тому, що царина методів, прийомів, підходів, парадигм та інших засобів пізнання є завжди сферою філософії, а відповідно до пізнавальних потреб юриспруденції – складовою філософії права. Також не можна не погодитися з твердженням про те, що методологія юридичної науки набуває нині (як, до речі, і завжди) за часів існування державно упорядкованого суспільства значну культурну цінність і має для сучасного суспільного руху більше значення, ніж навіть відкриття природничо-наукового характеру. Вона безпосередньо зачіпає потреби та інтереси людей, на які державні рішення спрямовані. Саме тому зазначені потреби та інтереси мають бути своєчасно відображені у вироблених і таких, що приймаються, державних рішеннях [1, 25].

Відповідно до типів раціональності, що були домінуючими в певний період розвитку світоглядної реальності, методологія юриспруденції в своєму розвитку пройшла три основних етапи: 1) класичний; 2) некласичний; 3) постнекласичний. В кожному з етапів розвитку методології юриспруденції були розроблені, введені та плідно використовувались нові засоби пізнання, а також йшов процес розширення вже існуючих. З введенням нових засобів пізнання та докорінним оновленням існуючих і починається наступний етап розвитку методології юриспруденції, що формується як альтернатива світоглядно-методологічним орієнтирам попередньої епохи. Основою класичного етапу розвитку методології юриспруденції є принципи та методи. Ці компоненти відрізняються від підходів та парадигм, поняття яких були введені в науковий дискурс у некласичний і постнекласичний етап розвитку методології пізнання.

Некласична та постнекласична методологія юриспруденції в наш час виступає альтернативою тим методологічним орієнтирам, що склались на основі класичної філософської думки. Водночас, якщо у правовій літературі доволі чітко визначені особливості класичної методології юриспруденції, то специфіка некласичної та постнекласичної методології юриспруденції не висвітлена в повній мірі. В цьому контексті необхідно визначитись з ціннісною основою некласичної та постнекласичної методології юриспруденції, адже саме наявність ціннісного компоненту разом

з введенням нових компонентів є тим критерієм, що яскраво відсвітлює розмежування етапів її розвитку.

Методологія юриспруденції є результатом дискурсу, в межах якого здійснюється процес взаємодії різноманітних когнітивних стратегій осягнення права, визначаються фундаментальні методологічні засади його пізнання. Вона є єдністю трьох взаємозалежних частин – доктринально-ідеологічної, стратегічної та інструментальної. Першу з цих частин можна розглядати як парадигму дослідницького бачення права, себто тип праворозуміння. Друга представляє собою царину підходів, що зумовлюють загальну спрямованість дослідження права, вибір стратегії його осягнення. Третя частина є системою когнітивних практик, своєрідним набором методологічних інструментів у виробництві знань про право. Інструментальна частина методології юриспруденції свідомо залишає поза увагою питання про сенс і призначення права, відповідність його нормам моралі; вона намагається бути нейтральною щодо ціннісного наповнення права. Водночас, методологія юриспруденції в цілому, як єдність доктринально-ідеологічної, стратегічної і інструментальної частин не є нейтральною щодо цінностей, які закладаються в основу образу права

Розглядаючи співвідношення підходу та методу російський автор М. М. Тарасов приходить до низки висновків, що мають концептуальне значення для проблеми, що вирішується у даному дослідженні. Він відзначив, що при дослідженні підходу слід враховувати низку методологічних установок, що зумовлюють межі його розгляду. Насамперед, методологічні проблеми юридичної науки не можна вирішувати шляхом прямої екстраполяції до її царини дослідницьких засобів із філософії, метатеорій та інших наук; вони повинні бути подолані самою юриспруденцією. Водночас, слід погодитись з М. М. Тарасовим, що сучасна наука, перш за все юридична, характеризується високим ступенем інтеграції, трансляцією між різними галузями результатів і методів дослідження, себто залученням методологічного інструментарію з інших наук. Все це виступає необхідною умовою для її розвитку. Висування на передній план певних засобів дослідження обумовлюється філософськими ідеями, соціальними та культурними цінностями, цілями й задачами конкретних досліджень, що актуалізуються в рамках юриспруденції. Крім того, природа держави і права, себто внутрішня логіка предмету самої юридичної науки, безпосередньо визначає можливість застосування в її межах засобів дослідження

інших наук [2, 37]. М. М. Тарасов вважає, що "методологічний підхід у правознавстві – це те, як право та правові явища можуть бути усвідомлені в процесі дослідження" [2, 47].

Саме тому дослідник доходить обґрунтованого висновку, що причиною звернення юридичної науки до методологічних підходів, є необхідність залучення до її методологічного арсеналу тих чи інших систем і схем наукового мислення, які забезпечують найбільш глибоке, всебічне пізнання держави та права. М. М. Тарасов відносить до таких систем і схем класичну та різного роду неklasичні логіки, математику, теорію систем, теорію діяльності [2, 47].

Підхід по відношенню до методу є більш високим рівнем методології; водночас тільки деякі з видів підходів ґрунтуються на одному чи декількох методах, що певним чином пов'язані у певну стратегію – наприклад компаративістський, типологічний та ін. Разом з тим, в основі підходів є концептуальна ідея, що безпосередньо визначає спрямованість та впливає на інтерпретацію результатів дослідження. Таким чином підхід є формою органічного поєднання світоглядно-філософської спрямованості з методичним інструментарієм, що використовується в певній галузі дослідження.

В сучасній юриспруденції нерідким є ототожнення типу праворозуміння та підходу. Наприклад, А. В. Поляков визначає тип праворозуміння як певний образ права, котрий визначається сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права та найбільш загальних ознак практичного (ціннісного) ставлення до нього [3, 81]. Цей російський дослідник безпосередньо пов'язує тип праворозуміння та тип наукової раціональності, що змінюється протягом історичного часу. А. В. Поляков визначає три основних типи наукової раціональності: класичний, неklasичний та постнеklasичний. Класичний тип наукової раціональності включає до себе різноманітні напрямки метафізики, діалектики, позитивізму; неklasичний – неопозитивізм, феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика, структуралізм, фрейдизм. Постнеklasичний тип наукової раціональності виявляється у постпозитивізмі, постструктуралізмі, сінергетиці. Класична західна правова думка, за А. В. Поляковим, сформувала три основних підходи до розуміння права (три типи праворозуміння) – природно-правовий, етатистський, соціологічний [3, 81].

Позиція А. В. Полякова має певні дискусійні аспекти. Тип правозуміння й підхід до права представляють собою різні рівні методології юриспруденції. Водночас, вельми корисним для нашого дослідження є визначення комунікативного підходу до права, що має прихильників й у сучасній українській юриспруденції. При цьому не можна погодитись з його думкою, що комунікативний підхід відноситься до постнекласичного типу раціональності, більш правильним є віднесення його до некласичного типу.

Парадигма по відношенню до підходу виступає як більш високий рівень методології, який зумовлює саму постановку проблеми, що досліджується. Підходи, у відповідності до парадигми, котра визначає постановку певної наукової проблеми, розкривають загальну спрямованість дослідження та інтерпретацію отриманих результатів. Парадигма безпосередньо впливає на відбір підходів, водночас, відбувається й зворотній зв'язок. Адже за допомогою підходів, що визначають стратегію дослідження та інтерпретацію отриманих результатів, може проходити становлення нової парадигми У такому контексті варто згадати висновки Т. Куна щодо нормальних та революційних періодів розвитку будь-якої науки.

Підхід є засобом залучення до методологічного інструментарію наукових і світоглядно-філософських ідей, що надають можливість розкрити різноманітність інтерпретацій права. **Підходом у методології юриспруденції можна вважати загальну спрямованість дослідження, обумовлену певною фундаментальною ідеєю, крізь яку проходить процес осягнення права. Вибір підходу визначає відбір методів дослідження, а також інтерпретацію отриманих результатів крізь призму певної концептуальної ідеї [4, 41].**

Найбільш важливими функціями підходів у методології юриспруденції є гносеологічна, оцінювальна та інтеграційна. Гносеологічна функція полягає в розробці такого знання про право й правові явища, що відповідає основним критеріям науковості – верифікації, цілісності, системності та ін. Отже, у відповідності з гносеологічною функцією, кінцевим результатом застосування підходів у правових дослідженнях є істинне, науково обґрунтоване знання про право. Реалізація цієї функції підходів безпосередньо залежить від вибору методів, що виконують роль інструментальної частини в методології юриспруденції. Оцінювальну функцію підходів можна вважати однією з

найважливіших для сучасної методології юриспруденції. Оцінці, в межах підходів, підлягають як право, так і інші явища, що пов'язані з правом. Оцінювальна функція також розкривається в поєднанні істинного та ціннісного пізнання права, що є визначальним для підходів. Оцінювальна функція реалізується шляхом співставлення права з певними цінностями, що постулюються як фундаментальні в кожному з підходів. Ціннісний підхід передбачає розуміння права крізь призму цінностей, що є основою права та можуть забезпечуватись ним. Інтеграційна функція полягає в тому, що в межах певного підходу право проходить через процес міждисциплінарного осягнення, себто призму досвіду дослідження в різноманітних галузях знання. У сучасних правових дослідженнях інтегративна функція найбільш чітко проявляється через такі науки, як філософія права, соціологія права, порівняльне правознавство тощо.

В сучасній юриспруденції плідно застосовується широкий спектр різноманітних підходів, серед яких найбільший запит мають кілька з них. Серед тих підходів, що висувують на перший план певний метод, є порівняльний. Він є центральним у методології такого напрямку юриспруденції як порівняльне правознавство та передбачає різноманітні види порівняння – бінарне, проблемне та інші. Цей підхід не несе в собі певну світоглядно-філософську ідею та має центральним компонентом метод порівняння, на основі якого будуються інші складові методології пізнання. Водночас, навіть такий різновид підходу може приймати вигляд розгорнутої компаративної стратегії, формувати особливу пізнавальну конструкцію в сучасній світоглядній реальності та слугувати потужним чинником розвитку методології юриспруденції, утвердження її постнекласичного стану.

У межах кожного з підходів право розглядається як втілення певних цінностей, що виступають як критерій його оцінки. Для методології юриспруденції беззаперечною інновацією є введення ціннісного компоненту до методології правового пізнання, що здійснюється шляхом використання підходів. Це є відмінним від традиційної для модерної інтелектуальної традиції принципової відмови від ціннісної складової у методології юриспруденції.

Також в системі підходів, що застосовуються в сучасній методології юриспруденції та визначають її зміст як частини постнекласичного знання, одним з центральних є антропологічний підхід. Він визначає цінність людини в правовій реальності та розкриває

різноманітні аспекти цієї проблематики. Водночас, у сучасному філософсько-правовому дискурсі постійно триває дискусія щодо співвідношення аксіологічного та антропологічного підходів. Ця проблема буде розглянута нами в цьому дослідженні згідно принципам додатковості та діалогізму.

Серед підходів, що мають в основі певну світоглядно-філософську ідею, є цивілізаційний, комунікативний та інші. Окремою складовою методології юриспруденції, що має в своєму фундаменті ціннісну складову, є герменевтичний підхід. Водночас, постає питання про те, чи є він підходом, котрий висуває на перший план певний метод, або має світоглядно-філософську основу? Ю. М. Оборотов додержується точки зору про методологічний плюралізм як найважливіший чинник розвитку сучасної юриспруденції, що становить фундамент для використовуваних підходів і дозволяє дійти до найбільш оптимальних варіантів в осягненні правової та державної реальності [5, 4]. В. В. Дудченко в контексті дослідження правового плюралізму цілком справедливо зазначає, що процеси трансформації у методології сучасної вітчизняної юриспруденції, спонукають по-новому замислитись над її завжди актуальними проблемами. За допомогою нових підходів, згідно з точкою зору В. В. Дудченко, можливо розглянути право як найважливішу складову людського буття, що має власну основу існування та розвитку [6, 10]. Вельми важливими для розкриття сутності підходів у методології юриспруденції є висновки В. В. Дудченко стосовно відповідності природі права комплементарно-цілісного пізнання, що включає в себе ідеї (метафізика), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія) [7, 250].

З цього приводу український філософ права А. А. Козловський зауважив: "втрата монопольного становища єдиновірного "діалектико-матеріалістичного підходу дозволила використовувати розробки сучасних філософських напрямків і в такий спосіб забезпечити універсальність отриманих результатів" [8, 8].

Водночас, методологічний плюралізм не означає відмову від поняття "істина", що є однією з фундаментальних ідей постмодернізму. В межах цього світоглядно-філософського напрямку поняття "істина" вважається таким, що на сучасному етапі наукового пізнання є надмірним, зайвим чи периферійним, міфологічним уявленням. Такий постулат постмодернізму робить неможливою науку, як специфічне пізнавальне ставлення людини до світу. Більш продуктивними, але водночас і важчими, є зусилля

по упорядкуванню й організації нового культурного й наукового досвіду в такий спосіб, що поняття істинності при цьому не дезавуюється, а набуває більш широкого значення [9, 113]. Це й можна вважати основоположним постулатом нового, постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції.

Російський вчений В. Г. Графський, характеризуючи стан методології юриспруденції зазначає, що однією з найбільш дискусійних питань у цьому контексті є кількість і ієрархія методологічних підходів до права. Дослідник доходить висновку, що існує два-три основних, до яких від відносить юридичний позитивізм і юс-натуралізм, а також відкрити царину багатоманітності підходів (філософський, соціологічний, нормативістський, психологічний, феноменологічний, герменевтичний, комунікативний, антропологічний та ін.). Цей дослідник зазначає також складність визначення ієрархії підходів, адже вони є різними за ступенем авторитетності, а також різними за своєю науковою, навчальною та практичною роз'ясненістю та втіленням [10, 144]. Аналізуючи його позицію слід зауважити, що існує певне ототожнення між типом праворозуміння та підходом, що видається не в повній мірі методологічно коректним.

Підведемо підсумки. Плюралізм підходів є втіленням постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції, відображенням поліморфізму правового пізнання та гносеологічної ситуації в праводержавознавстві в цілому. Саме введення в систему методології юриспруденції поняття підходу імпліцитно орієнтує на ціннісне ставлення до права та правових явищ. В постнекласичній методології юриспруденції найбільший запит мають підходу, що в своїй основі мають ціннісну складову, певне ціннісне "ядро", фундаментальну ціннісну ідею, що детермінує стратегію дослідження. Аксиологічний підхід в постнекласичному дискурсі є центральним, також потужний евристичний потенціал має герменевтичний підхід, що завжди орієнтований на певні цінності, на основі яких відбувається осягнення права. Також слід особливо відмітити антропологічний та цивілізаційний підходи, що також орієнтовані на сприйняття права та правових явищ крізь призму певних цінностей. В методології сучасних правових досліджень вищеназвані підходи використовуються за принципом додатковості та дозволяють всебічно розкрити сутність права як соціокультурного феномену.

Література:

1. Селіванов В. М. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. М. Селіванов // Право України. – 2006. – № 4. – С. 21 – 28.
2. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа) / Н. Н. Тарасов // Правоведение. – 2001. – № 1. – С. 31 – 50.
3. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций / Поляков А. В. – СПб.: Издательский дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. – 864 с.
4. Фальковський А. О. Поняття та функції методологічних підходів у сучасних правових дослідженнях / А. О. Фальковський // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 45 / ред. кол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юрид. л-ра, 2009. – С. 40 – 44.
5. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): Монографія / Оборотов Ю. М. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – 280 с.
6. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень: монографія / В. В. Дудченко; ОНЮА. – Одеса: Юрид. л-ра, 2006. – 304 с.
7. Дудченко В. В. Правова реальність: до постановки проблеми / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць / Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Вип. 22. – С. 10 – 15.
8. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А. А. Козловський – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.
9. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: Монографія / Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. – К.: 2000. – 304 с.
10. Графский В. Г. Интегральная (общая, синтезирующая) юриспруденция как теоретическое и практическое знание // Наш трудный путь к праву: Материалы философско-правовых чтений памяти академика В. С. Нерсисянца / В. Г. Графский. – М.: Норма, 2006. – С. 140 – 165.

ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ

Стаття посвячена дослідженню права на судову захисту як конституційного і громадянського права. На основі аналізу положень Конституції України, загальнотеоретических положень громадянського права визначено правову природу, характерні риси судової захисту як визначеної правової можливості особи, чий права, законні інтереси або свободи порушені, не визнані або оспарюються.

The scientific article is devoted to the study of the right to judicial protection as a constitutional and civil rights. Based on the analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, the general theoretical provisions of civil law the legal nature, the characteristics of judicial remedies as a definite possibility of legal persons whose rights and legitimate interests or freedoms are violated, unrecognized or disputed.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Суб'єкти цивільного права вступають у різноманітні цивільні правовідносини в яких набувають майнові та немайнові права, несуть зобов'язання. Звичайний розвиток цивільних відносин передбачає відсутність суперечок між його учасниками, проте у разі виникнення конфлікту інтересів постає проблема захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав таких суб'єктів та порядку його реалізації. Вирішення таких питань має не тільки теоретичну цінність, але й являє практичний інтерес в аспекті правозастосовчої діяльності судів, на які законом покладено функції захисту прав суб'єктів, які його потребують, та передбачає, зокрема, дослідження умов та порядку реалізації права на захист самими суб'єктами права яких порушені, не визнаються чи оспарюються.

Метою статті є виявлення сутності права на судовий захист, співвідношення такої категорії з точки зору цивільного права та конституційного права України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Виклад основного матеріалу дослідження.

Проблеми права на судовий захист та умови його реалізації були предметом дослідження таких науковців як В. П. Грибанов, П. Ф. Елисейкін, Е. А. Мотовиловкер та інші. Серед останніх робіт

присвячених проблемі судового захисту слід зазначити роботи Г. П. Тимченко, Ж. Л. Чорна, О. І. Антонюк та інші. Незважаючи на таку увагу науковців до проблематики сутність права на судовий захист в конституційному та цивільно-правовому аспекті, як і їх співвідношення, так і не були визначені однозначно, а комплексні дослідження виконанні в умовах оновленого цивільного та цивільно-процесуального законодавства відсутні.

Право на судовий захист було предметом наукових розвідок багатьох вчених, які використовували різні підходи до визначення його суті. Дослідження права на судовий захист було здійснено П. Ф. Єлісейкіним, який розглядав його як суб'єктивне та конституційне право [1]. В зв'язку з цим автор вважав, що право на судовий захист є можливістю вимагати звіт в своїй поведінці від іншого суб'єкта правовідносин, що відбувається в межах особливо-го, охоронного за своєю природою, правовідношення. У випадку звернення до уповноваженого юрисдикційного органу реалізується інше право – право на звернення до суду [2]. Іноді право на судовий захист прирівнюється до права на правосуддя або на судові рішення. Так, А. А. Добровольський, вважає, що кожен громадянин має право на захист своїх інтересів суб'єктивних прав, на правосудне рішення [3].

У загальному вигляді право на захист можна визначити як надану уповноваженій особі можливість застосування заходів правоохоронного характеру для відновлення її порушеного права або права, що оскаржується [4]. На думку окремих учених, забезпеченість суб'єктивного права можливістю державного примусу є його невід'ємною якістю і така можливість існує не паралельно з іншими, закріпленими в суб'єктивному праві можливостями, а властива їм самим, тому що без цього вони не були б юридичними можливостями [5, 6].

Відповідно до традиційної концепції, право на захист є складовою частиною самого суб'єктивного права поряд із правом на власні дії, а також правом вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб [7; 8]. Такому розумінню права на захист протистоїть думка, відповідно до якої право на захист являє собою самостійне суб'єктивне право [9; 10; 11; 12]. Права на захист у регулятивному правовідношенні не існує, воно виникає в момент порушення регулятивного суб'єктивного права і є елементом змісту нових – охоронних правовідносин. Іншим елементом змісту нових охоронних правовідносин є юридичний обов'язок боржника

зазнавати заходів державно-примусового впливу. Таким чином, під захистом цивільних прав та інтересів прихильники цієї концепції розуміють такі дії державних та інших органів, які направлені на попередження порушень чи відновлення порушених прав або охоронюваних законом інтересів громадян та організацій [13], або запропоновано розглядати правовий захист як систему юридичних норм, спрямованих на запобігання правопорушенням та усунення їх наслідків [14].

Немає сумнівів у тому, що право на звернення до компетентних державних або громадських органів за захистом порушеного права нерозривно пов'язано із суб'єктивним матеріальним правом принаймні у двох відносинах: по-перше, воно виникає лише з порушенням суб'єктивного цивільного права або коли це право оскаржується іншими особами; по-друге, характер самої вимоги про захист права визначається характером порушеного матеріального права або права, що оскаржується, зміст і призначення якого, в основному, визначає і спосіб його захисту. Тому з матеріально-правової точки зору немає перешкод до того, щоб розглядати право на захист у його матеріально-правовому аспекті як одну з правомірностей самого суб'єктивного цивільного права [15]. Втім, наврод чи правильно зводити зміст права на захист у матеріально-правовому змісті тільки до можливості звернутися з вимогою про захист до компетентних органів. Право на захист у його матеріально-правовому значенні, тобто як одна з можливостей самого суб'єктивного цивільного права, являє собою можливість застосування по відношенню до правопорушника наступних заходів примусового впливу [16]: по-перше, можливість уповноваженої особи використовувати дозволені законом засоби власного примусового впливу на правопорушника, захищати приналежне йому право власними діями фактичного порядку (самозахист цивільних прав); по-друге, можливість застосування безпосередньо самою уповноваженою особою юридичних заходів оперативного впливу на правопорушника, що іноді не зовсім точно називають оперативними санкціями; по-третє, можливість уповноваженої особи звернутися до компетентних державних або громадських органів з вимогою щодо спонукання зобов'язаної особи до певного виду поведінки [15]. Сюди належать: цивільно-правові санкції як міри цивільно-правової відповідальності; міри державно-примусового характеру як визнання права за тією чи іншою особою, розподіл спільного майна між власниками, повернення сторін у первісне

становище внаслідок визнання правочину недійсним й т. п., що не можуть бути віднесені до цивільно-правових санкцій, тому що не пов'язані з покладанням на правопорушника цивільно-правової відповідальності [17].

Таким чином, у загальному вигляді сутність захисту права полягає в усуненні перешкод до його здійснення [18]. На думку Т. Є. Абової, захист права представляє собою правозастосовчу діяльність уповноважених державних (громадських) органів, а також у випадках, передбачених законом, – уповноважених осіб, спрямовану на відновлення права, охорону інтересів, застосування заходів впливу, у тому числі, відповідальності до правопорушника [19].

Слід також зазначити про підхід до визначення права на судовий захист як категорії матеріального та процесуального права. Зокрема, деякі вчені вважають, що право на судовий захист – це інститут матеріального права, оскільки воно виникає при порушенні матеріальних прав або інтересів, які охороняє закон [20]. Існує й інша точка зору, яка зводиться до визначення права на судовий захист як категорії процесуального права [21, 22].

Деякі автори визначають право на судовий захист як одночасно інститут матеріального та процесуального права [23]. Такої точки зору притримуються також С. Ю. Кац, який вбачає у праві на захист універсальний інститут процесуального і матеріального права [24], а також А. Н. Кожухарь, який зазначає, що інститут права на судовий захист має не тільки матеріальний, але й процесуальний зміст [25].

Окремо слід відзначити позицію В. П. Грибанова щодо права на судовий захист, який виділяв у праві на судовий захист три складових: 1) можливість звернення повноважної особи з вимогою про захист порушеного або оскарженого права або інтересу, який охороняється законом, до компетентного органу; 2) можливість користуватися всіма передбаченими законом правами і гарантіями в процесі розгляду цієї вимоги; 3) можливість оскарження у встановленому законом порядку рішення органу по справі, яке уявляється заявнику неправильним [26].

Конституція України визнає право кожного захищати свої права і свободи, права і свободи інших людей від посягань, у тому числі від посягань представників влади або посадових осіб [27, 28], яке найчастіше відбувається шляхом звернення до суду.

Стаття 15 Цивільного кодексу України [29] передбачає, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі

його порушення, невизнання або оскарження. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. В свою чергу стаття 16 ЦК України визначає способи захисту цивільних прав та інтересів, серед яких 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Конституційне право на судовий захист надано всім і кожному громадянину, що є наслідком визнання вагомості цього права. Право на судовий захист існує для будь-якої особи незалежно від участі в судовому розгляді по якій-небудь конкретній справі. Воно гарантує захист майнових і немайнових прав, надає можливість оскарження в суді дій і рішень посадових осіб, які порушують права громадян. Право на судовий захист містить комплекс правомочностей: право на звернення до суду [30] (порушення справи), на об'єктивне і справедливе ставлення суду, на винесення законного й обґрунтованого рішення, на виконання судового рішення (ст. 6 Європейської конвенції про права людини).

Це право входить у правовий статус особистості й надається для задоволення потреби в захисті прав та інтересів, які охороняються законом. Це право виникає із закону й перебуває в рамках конституційних правовідносин [31]. Право на захист в цивільному правовідношенні являє собою конкретне суб'єктивне право його учасника, яке реалізується в рамках встановленої юрисдикційної або неюрисдикційної форми на його розсуд.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

Право на судовий захист є комплексним поняттям, яке може бути визначене як гарантоване Конституцією України право на звернення до судових органів у разі порушення права, законних інтересів чи свобод особи, яке конкретизується в матеріальних

галузях права. Процесуальний аспект права на судовий захист включає встановлення процедури реалізації такого права та дозволяє визначити його як право на звернення до судових органів, на ініціацію судового процесу.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням ознак, сутності права на захист, зокрема в інших галузях матеріального чи процесуального права, зокрема дослідження його складових, що існують в теорії та практиці, виходять за межі цієї статті і становлять **перспективні напрямки подальших наукових розвідок.**

Література:

1. Елисейкин П. Ф. Право советских граждан на судебную защиту как право конституционное и субъективное, основные задачи исследования // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль: 1979. – Вып. 4. – С. 5.
2. Елисейкин П. Ф. Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе (его понятие, место и значение): Автореф. дисс... докт. юр. наук. – Л.: 1974. – С. 11.
3. Добровольский А. А. Исковая форма защиты права. – М.: МГУ, 1965. – С. 119.
4. Гражданское право. Т. 1. /Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – СПб., 1996. – С. 240.
5. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. – М., 1976. – С. 73 – 74.
6. Підпригора О. А., Сумін В. О., Підпригора О. О. Цивільне право України: Правові основи підприємництва. – К., 1994. – С. 31.
7. Советское гражданское право /Под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. В 2-х частях. – Киев: Вища школа, 1983. – Ч. 1. – С. 24.
8. Гражданское право. Т. 1. / Под ред. Е. А. Суханова. В 2-х томах. Изд. второе. – М., 1998. – С. 409.
9. Елисейкин П. Ф. Правоохранительные нормы: Понятие, виды, структура // Защита субъективных прав и гражданское судопроизводство // Ярославль, 1977.
10. Крашенников Е. А. Структура субъективного права и право на защиту // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль: ЯрГУ, 1979. – С. 81.
11. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. – К., 2001. – С. 17.
12. Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. Защита и самозащита гражданских прав. – М.: Лекс-книга, 2002.

13. Бутнев В. В. К понятию механизма защиты субъективных прав // Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. – Владивосток, 1989. – С. 50.
14. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. – К., 2001. – С. 8.
15. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав – М., 2000. – С. 105-106.
16. Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право. Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство. Учеб. пособие. – К.: А. С. К., 2002. – С. 230.
17. Магновський І. Й. Деякі питання щодо судового захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. – Вип. 13-14. – Одеса: Юрид. література, 2002. – С. 119.
18. Гукасян Р. Е. Реализация конституционного права на судебную защиту // Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную защиту и арбитражную защиту. Межвузовский тематический сборник. – Калинин: Калининский гос. унив-тет, 1982. – С. 6.
19. Абова Т. Е. Охрана хозяйственных прав предприятий. – М., 1975. – С. 95.
20. Осипов Ю., Ярков В. Защита прав личности в социалистическом гражданском процессе // Советская юстиция. – 1986. – № 21. – С. 102.
21. Викут М. А. Природа права на судебную защиту и гражданское судопроизводство // Теория и практика права на судебную защиту и её реализацию в гражданском процессе. – Саратов: СГУ, 1991. – С. 65.
22. Воробьев М. К. О природе иска и роли его в защите гражданских прав // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль: ЯрГУ, 1978. – Вып. 3. – С. 134.
23. Машутина Ж. Н. Судебная защита и соотношение материального и процессуального: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Томск: 1972. – С. 2-3.
24. Кац С. Ю. Конституционное право граждан на судебную защиту // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. – Харьков: Хар. юр. ин-т, 1978. – С. 135.

25. Кожухарь А. Н. К вопросу о понятии защиты гражданских прав и право на судебную защиту // Вопросы развития теории гражданского процессуального права. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 25.
26. Грибанов В. П. Право на защиту как одно из правомочий субъективного гражданского права. // Вестник МГУ. Право. – 1968. – № 3. – С. 19.
27. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
28. Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г. П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи). – Інформаційно-пошукова система "Нормативні акти України" // АТ "Інформтехнологія". – К., 2004.
29. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
30. Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского права. – Л., 1987. – С. 45.
31. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав. – Дисс. канд. юрид. наук. – Харків, 2002. – С. 126-127.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Кормич Б. А., НУ "ОЮА"

ПРАВОВІ ВАЖЕЛІ ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНИМ ЗАГРОЗАМ: МІЖНАРОДНИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

В статті аналізуються форми і види угроз в інформаційній сфері. Розглянуті основні аспекти міжнародного і національного правового регулювання інформаційної безпеки.

The article provides the analyses of the forms and types of the threats in the informational sphere. The main aspects of the international and national level of legal regulation of the informational security are also reviewed.

Інформаційна безпека для сучасного цивілізаційного періоду стала однією з важливих проблем, що стосується як окремої людини, так і держави та суспільства в цілому.

Тому ця проблематика досліджується фахівцями різних галузей науки, зокрема правознавцями. Ряд конкретних питань аналізували такі вітчизняні і зарубіжні фахівці як І. Арістова, І. Бачило, В. Копилов, В. Лопатин, В. Ярочкін та інші [1 – 5].

Але багато аспектів залишаються недостатньо вивченими, що потребує подальшої наукової розробки. В даній статті вирішується завдання узагальнити підходи до розуміння існуючих інформаційних загроз, визначені сучасним міжнародним та національним законодавством.

Ще одним аспектом, на який необхідно звернути увагу, є проблема інформаційних війн та інформаційного тероризму, яка небезпідставно вважається однією з найактуальніших та найнебезпечніших загроз, яку несе в собі розвиток інформаційних технологій. Попри існування багатьох спільних ознак між інформаційними війнами та інформаційним тероризмом (адже і в тому і в іншому випадку відбувається несанкціоноване, протиправне втручання в інформаційні процеси), а різниця, насамперед, полягає у суб'єкті цих дій (державна або кримінальні чи терористичні угруповання), питання інформаційного тероризму набуло більш широкого визнання на міжнародному рівні, в той час, як питання інформаційних війн та інформаційної зброї дуже часто залишалося за рамками обговорень.

Так, ще у 1996 р. в Резолюції Організації Об'єднаних Націй 51/210 "Заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму" (п 3. (с)) державам пропонувалось, здійснюючи заходи по боротьбі з тероризмом, в тому числі створюючи відповідне законодавство, "звернути увагу на ризик використання терористами електронних або дротових комунікацій для вчинення кримінальних дій і необхідність знайти засоби, погоджені з національним законодавством, для попередження подібної злочинності розвитку відповідної співпраці" [6].

Навпаки, правові проблеми інформаційної війни та регулювання застосування інформаційної зброї досить довгий час у сфері відкритої інформації виступали лише предметом наукових дискусій. З ініціативи Російської Федерації цю проблему було офіційно визнано на міжнародному рівні, коли 4 січня 1999 р. на 53 сесії Генеральної Асамблеї ООН було прийнято резолюцію 53/70 "Досягнення в сфері інформатизації і телекомунікації в контексті міжнародної безпеки" [7]. В цій Резолюції було висловлено стурбованість тим, що новітні інформаційні технології і засоби телекомунікації можуть бути використані в цілях, несумісних із завданнями забезпечення міжнародної стабільності і безпеки, і можуть негативно вплинути на безпеку держав, відзначено необхідність попередити неправомірне використання або використання інформаційних ресурсів або технологій у злочинних або терористичних цілях, і у зв'язку з цим держави-члени ООН були закликані сприяти розгляду на багатосторонньому рівні існуючих і потенційних загроз в сфері інформаційної безпеки.

Специфікою інформаційної зброї є те, що об'єктом її застосування може бути будь-який з трьох типів елементів інформаційної сфери: "Засоби і лінії зв'язку – матеріальна основа світової інформаційної інфраструктури (до неї входять не лише засоби, поєднані між собою різноманітними каналами зв'язку, але й вся апаратура, призначена для обробки інформації); інформація в чистому вигляді і її потоки; безпосередньо сама людина" [8]. Таким чином застосування інформаційної зброї охоплює:

- деструктивний вплив на матеріальні об'єкти інформаційної сфери;
- знищення, спотворення або зміну інформації;
- цілеспрямований вплив на нервову систему, психіку та свідомість людини.

При цьому застосування такої зброї може носити як відкритий характер в умовах відкритого збройного конфлікту, так і латентний характер в рамках інформаційного протиборства в мирний час.

Значним кроком у створенні міжнародно-правових засад захисту інформаційної безпеки стало підписання в рамках Ради Європи Конвенції про кіберзлочинність, яке відбулося в Будапешті 23 листопада 2001 р. Україна ратифікувала цю Конвенцію у 2005 р. [9] Особливістю цього міжнародно-правового акта є те, що він встановлює певну систему правил, щодо видів правопорушень з використанням інформаційних та телекомунікаційних технологій, які країни-сторони даної Конвенції зобов'язані імплементувати в національне законодавство. Аналізуючи структуру Конвенції можна виділити декілька груп правопорушень в цій сфері. Так, всі "кібернетичні" правопорушення класифікуються на групи, в рамках яких виділяються окремі їх види.

Перша група носить назву "Правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем". До неї входять такі дії, як: незаконний доступ, нелегальне перехоплення; втручання у дані, втручання у систему, зловживання пристроями.

Другу групу складають "правопорушення, пов'язані з комп'ютерами", що яких відносять: підробку, пов'язану з комп'ютерами та шахрайство, пов'язане з комп'ютерами (мається на увазі створення або підміна даних із злочинною метою).

Третя група – "правопорушення, пов'язані зі змістом" до якої відносяться правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією.

Нарешті, четверту групу складають "правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав".

Таким чином, можна говорити про поступовий розвиток міжнародно-правових стандартів в галузі інформаційної безпеки, які мають важливе значення для інформаційної безпеки національних держав, враховуючи сучасні тенденції глобалізації та інформатизації. Існує нагальна необхідність більш широкого сприйняття Україною цих стандартів, зокрема створених в рамках програм та планів Європейського Союзу з формування Єдиного європейського інформаційного простору.

Залучення міжнародного та зарубіжного досвіду при формуванні національного державно-правового механізму інформаційної безпеки дозволить уникнути так популярного в нашій країні процесу "винаходження велосипеда", оскільки в світі існує досить багато країн з більш високим рівнем інформатизації, які раніше зіткнулися з тими проблемами, які постають перед Україною сьогодні. Найбільш прийнятні організаційно-правові підходи до проблеми реалізовані законодавством Сполучених Штатів Америки, Канади, країн-членів Європейського Союзу, Російської Федерації. При цьому йдеться як про запозичення конструктивного досвіду, так і про відмову від кроків, що призвели до негативних наслідків в інформаційній сфері.

Виходячи з цього слід зазначити, що певною мірою міжнародний досвід впливає на формування національного законодавства та на процеси створення дієвого механізму інформаційної безпеки.

Закон України "Про основи національної безпеки" (ч. 2 ст. 5) визначає, що "національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики" [10]. Таким чином, саме політика називається головним "інструментом" досягнення необхідних безпечних умов суспільного і державного життя. До того ж акцент робиться саме на державній політиці, тобто такій, яка проводиться від імені держави її владними органами. І це не дивно, адже саме в арсеналі державних засобів проведення політики є всім відомий інструмент державного примусу, який найчастіше і асоціюється із такими термінами, як "захист", "безпека" тощо.

Ця ж норма зазначає, що дана державна політика щодо забезпечення національної безпеки проводиться "відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах".

Серед таких програмних документів найважливішими є Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України, які є обов'язковими для виконання і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки. Дані документи розробляються на основі Закону України "Про основи національної безпеки" та затверджуються Президентом України.

Безпосередньо ж вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Крім того, політика національної, та відповідно інформаційної безпеки повинна проводитися лише у тих формах і тими методами і засобами, які є притаманними і прийнятними у демократичній правовій державі. Тобто, базуватися на принципах демократії і верховенства права.

Як вже зазначалося, офіційна українська концепція безпеки побудована на позиціях визначення можливих загроз національним інтересам та встановлення адекватних відповідних заходів. Базові положення щодо визначення таких загроз і заходів містяться безпосередньо в Законі України "Про основи національної безпеки", на основі якого розробляються інші, більш деталізовані програмні документи щодо захисту окремих напрямків національної безпеки. Слід відзначити, що норми даного Закону носять в більшій мірі декларативний характер. Разом з тим вони можуть надати уявлення про конкретні сфери та напрямки реалізації державної політики в цій сфері.

Закон України "Про основи національної безпеки України" виділяє дві ключові категорії, якими обумовлюється зміст та спрямованість державної політики в сфері інформаційної безпеки.

По-перше, це "*загрози національним інтересам і національній безпеці України в інформаційній сфері*" (ст. 7), до яких віднесено:

- прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;

– намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

По-друге, це така категорія, як "*основні напрями державної політики з питань національної безпеки в інформаційній сфері*" (ст. 8), які включають:

– забезпечення інформаційного суверенітету України;
– вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;

– активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України;

забезпечення неухильного дотримання конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції;

вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України.

Розглядаючи питання напрямків державної політики в сфері інформаційної безпеки, необхідно назвати ще один законодавчий акт, який, хоч і не стосується загальних питань інформаційної політики держави, також визначає перспективні завдання в галузі інформаційної безпеки. Цим актом є Закон України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" [11], нормами якого, як вже згадувалося, дається найбільш повне визначення інформаційної безпеки.

В п. 13 даного Закону визначаються основні шляхи вирішення проблеми інформаційної безпеки, до яких віднесено такі, як:

– створення повнофункціональної інформаційної інфраструктури держави та забезпечення захисту її критичних елементів;

– підвищення рівня координації діяльності державних органів щодо виявлення, оцінки і прогнозування загроз інформаційній безпеці, запобігання таким загрозам та забезпечення ліквідації їх наслідків, здійснення міжнародного співробітництва з цих питань;

– вдосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення інформаційної безпеки, зокрема захисту інформаційних ресурсів, протидії комп'ютерній злочинності, захисту персональних даних, а також правоохоронної діяльності в інформаційній сфері;

– розгортання та розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку як сучасної захищеної транспортної основи, здатної інтегрувати територіально розподілені інформаційні системи, в яких обробляється конфіденційна інформація.

Як вже зазначалося, Закон України "Про основи національної безпеки України" передбачає розробку декількох програмних документів, які повинні визначати конкретні напрямки проведення державної політики щодо безпеки в різних сферах.

Одним з таких ключових документів в сфері інформаційної безпеки є, затверджена Указом Президента України, *Стратегія національної безпеки України* [12]. Цей документ визначає принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Дана Стратегія є базою для розробки конкретних програм, проєктів та планів заходів за складовими державної політики національної безпеки та механізмів їх реалізації і збережена на період досягнення визначених нею цілей.

В якості головної мети цієї Стратегії визначається завдання забезпечити такий рівень національної безпеки, який би гарантував поступальний розвиток України, її конкурентоспроможність, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, подальше зміцнення міжнародних позицій та авторитету Української держави у сучасному світі. Однією із складових даної мети є і забезпечення інформаційної безпеки.

Окремо відзначається, що державна політика національної безпеки України формується і реалізується за умов, коли у сучасному світі нівелюється різниця між внутрішніми та зовнішніми аспектами безпеки, зростає вага несилових (політичних, економічних, соціальних, енергетичних, екологічних, *інформаційних* складових її забезпечення).

Механізм реалізації державної політики інформаційної безпеки, відповідно до положень Стратегії національної безпеки, повинен складатися з трьох елементів: системи управління інформаційною безпекою, ресурсного забезпечення інформаційної безпеки та механізмів державного та громадського контролю за реалізацією цієї Стратегії.

Основним програмим документом, що визначає напрямки діяльності держави щодо захисту національної безпеки у військовій сфері та прийняття якого знову ж таки прямо передбачено законодавством є *Воєнна доктрина України* [13]. Воєнна доктрина представляє собою сукупність керівних принципів, воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних і військово-технічних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави. В рамках цих поглядів та принципів значної уваги приділяється і питанням інформаційної безпеки та інформаційного забезпечення оборонної діяльності.

Зокрема, до основних завдань Збройних Сил України в мирний час, зокерма, віднесено

- здійснення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах оборони держави;
- здійснення заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки (п. 23);

Таким чином, ми можемо побачити, що у вітчизняному законодавстві існує цілий ряд нормативно-правових актів, які містять норми щодо визначення цілей та принципів забезпечення інформаційної безпеки. Разом з тим відповідні положення досить часто є неузгодженими та виражені в нормах-деклараціях або нормах-цілях, що не передбачають конкретних механізмів реалізації.

В світовій практиці питання формування поглядів та підходів на вирішення актуальних питань державного життя, в тому числі й інформаційної безпеки, традиційно вирішуються в форматі так званих Зелених та Білих книг, які створюються як державними так і недержавними інституціями. "Зелена книга" представляє собою зібрання конкретних проблемних питань, які потребують вирішення і виносяться на обговорення чи то в рамках органів державної влади, чи то в суспільстві в цілому. В свою чергу, за результатами такого обговорення формується "Біла книга", яка містить конкретні рекомендації щодо шляхів та способів розв'язання зазначених проблем.

В цьому аспекті цікавим є досвід Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, яка підготувала аналогічний проект під назвою "Біла книга з питань інформаційної безпеки". В рамках даної Білої книги висвітлюються стан та перспективи вирішення всього комплексу питань, пов'язаних з інформаційною безпекою України.

Зокрема, в Білій книзі запроваджена класифікація основних складових інформаційної безпеки, та конкретних завдань щодо їх захисту. Основними об'єктами захисту в рамках інформаційної безпеки в даній класифікації виступають інформаційний простір, інформація з обмеженим доступом та інформаційні ресурси. Відповідно виділяються основні системоутворюючі складові інформаційної безпеки, до яких належать:

- 1) захист інформаційного простору;
- 2) захист інформації з обмеженим доступом;
- 3) захист інформаційних ресурсів.

Політика інформаційної безпеки реалізується як системою інститутів публічної влади, так і інститутами громадянського суспільства, до компетенції яких входить вирішення питань щодо створення безпечних умов функціонування і розвитку інформаційної сфери.

Література:

1. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / І. В. Арістова. – Харків: УВС, 2000.
2. Бачило І. Л. Информационное право / І. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов. – СПб., 2001.
3. Копылов В. А. Информационное право / В. А. Копылов. – М.: Юристъ, 2002.
4. Кормич Б. А. Інформаційне право / Б. А. Кормич. – Харків: Бурун і К, 2011.
5. Ярочкин В. И. Информационная безопасность: Учебник / В. И. Ярочкин. – М.: Фонд "Мир", 2003.
6. United Nations. A/RES/51/210. "Measures to eliminate international terrorism" Resolution Adopted By The General Assembly. 17 December 1996.
7. United Nations. A/RES/53/70 "Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security" Resolution Adopted By The General Assembly. 4 January 1999.
8. Петров В. От информационных войн к управляемому информационному сотрудничеству / В. Петров, И. Рабинович // Власть. – 2001. – № 1. – С. 21 – 22.
9. Конвенція про кіберзлочинність. Рада Європи. Будапешт 23 листопада 2001 р. (Ратифіковано Законом України "Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність" від 7 вересня 2005 р. № 2824-IV).

10. Про основи національної безпеки України :Закон України від 19 червня 2003 р. № 964 - IV // Офіційний вісник України. - № 29. - С. 38. - Ст. 1433.
11. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-V // Відомості Верховної Ради України. - 2007. - № 12. - Ст. 102.
12. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007.
13. Про Воєнну доктрину України : Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004.

Трюхан О. А., НУ "ОЮА"

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МОЛОДІ

Стаття посвячена дослідженню особливостей правового регулювання труда молоді. В роботі аналізуються міжнародно-правові акти і деякі норми трудового законодавства України. Розглядається право молоді на труд в системі прав і свобод людини. Досліджуються особливості правового регулювання умов труда молодих працівників.

This article is devoted to the research of the peculiarities of the legal regulation of the youth work. The paper analyzes the international legal acts and some labor laws of Ukraine. The paper deals with the right of young people to work in the system of human rights and freedoms. Peculiarities of the legal regulation of the working conditions of the young workers are also studied

Найбільш уразливою та соціально незахищеною категорією населення є молодь. Через відсутність достатнього практичного досвіду, правових та професійних знань, а часто і моральної невідповідності до конкуренції на ринку праці, реалізувати своє право на працю молодим громадянам сьогодні складно. Різниця між рівнем домагань молоді людини високого життєвого рівня та можливостями його досягнення, між особистими сподіваннями та труднощами часто призводить до дезадаптації індивідуума, що в остаточному підсумку може призвести до поведінки протиправного характеру, тобто до злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо.

Забезпечення зайнятості молоді є важливим для суспільства і держави, і у зв'язку з цим постають особливі завдання для правового регулювання в цій сфері. Ігнорування вказаної проблеми може призвести до відсутності кваліфікаційного кадрового потенціалу в країні, підвищення рівня незайнятості, злочинності серед молоді.

Питанням аналізу працевлаштування та трудових відносин молоді у науці трудового права завжди приділялася увага, на що вказують праці С. Ш. Абрамової, М. Г. Александрова, Б. К. Бегичева, Л. Я. Гінцбурга, О. О. Голованової, Д. О. Карпенка, Є. О. Монастирського, Ю. П. Орловського, О. І. Процевського, Г. І. Чанишевої.

Вказані праці не втратили наукової цінності, однак сформульовані у них висновки сьогодні потребують переосмислення, беручи до уваги політичні та соціально-економічні зміни, що відбулися за останні роки.

Наукові здобутки у цій сфері особливо необхідні сьогодні, коли триває кодифікація трудового законодавства, зокрема, підготовка проекту Трудового кодексу України. Тому, виходячи з наведених міркувань, дослідження правових проблем працевлаштування та трудових відносин молоді є актуальним та практично значущим.

Мета даного дослідження – проаналізувати міжнародно-правові стандарти у вказаній сфері.

Правове регулювання працевлаштування молоді в Україні за сучасних умов являє собою єдине державне регламентування заходів, спрямованих на забезпечення трудової зайнятості молоді, що засновано на нормах міжнародних організацій, міжнародно-правових договорах і чинному законодавстві України.

Система міжнародно-правового регулювання з питань праці становить основу національної політики зайнятості більшості країн світу, в тому числі й України, трудове законодавство якої включає велику кількість міжнародно-правових актів про працю. Сьогодні загострюється проблема відповідності національного законодавства міжнародним стандартам, конвенціям Міжнародної організації праці [1].

Відповідно до ст. 9 Конституції України [2] діючі міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких дано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Аналогічне за змістом положення міститься в Законі України "Про міжнародні договори України" від 22 грудня 1993р. [3].

Стаття 8-1 КЗпП України визначає, що якщо міжнародним договором або міжнародною угодою, в яких бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство України про працю, то застосовуються правила міжнародного договору або міжнародної угоди.

Найвпливовішими міжнародними організаціями, які регулярно здійснюють системні заходи у сфері вирішення актуальних проблем зайнятості молоді, є ООН та МОП.

У листопаді 1959 р. Генеральною Асамблеєю ООН було затверджено міжнародно-правовий акт, що регламентує працю неповнолітніх, Декларацію прав дитини [4], яку було ратифіковано 174 країнами. Питання зайнятості дітей висвітлюється в дев'ятому принципі вказаної Декларації, відповідно до якого повинен забезпечуватися захист дитини від усіх форм недбалого ставлення, жорсткості та експлуатації. Дитину не слід приймати на роботу до досягнення належного вікового мінімуму; їй у жодному разі не повинні доручатися чи дозволятися роботи або заняття, які були б шкідливі для її здоров'я чи освіти або перешкоджали її фізичному, розумовому чи моральному розвитку.

Одним із найважливіших засобів удосконалення законодавства і практичної діяльності держав-членів МОП у боротьбі проти використання праці неповнолітніх є прийняття і подальше дотримання конвенцій та рекомендацій, що регулюють трудові відносини. Міжнародне законодавство у соціальній сфері згідно з мандатом МОП починається із захисту дітей. З перших днів свого існування МОП спрямовувала свою законотворчу діяльність на викорінення дитячої праці, яка на порозі ери індустріалізації відноситься до найбільш важких "хвороб суспільства".

Конвенцію МОП про права дитини, ратифіковану Україною 27 лютого 1991 р. [5], прийнято на підставі Женевської Декларації прав дитини 1924 р., Декларації прав дитини, Загальної Декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Статтею 32 Конвенції передбачається право дитини на захист від економічної експлуатації та виконання будь-яких робіт, які можуть бути шкідливими для її здоров'я чи перешкоджати одержанню нею освіти або завдавати шкоди фізичному, розумовому, духовному, моральному чи соціальному розвитку. Конвенцією вимагається від країн, що її підписали, вжиття законодавчих, адміністративних, соціальних заходів, а також заходів у сфері освіти,

спрямованих на практичну реалізацію її принципових положень (зокрема встановлення мінімального віку для влаштування на роботу, визначення необхідних вимог про тривалість робочого дня та умови праці, введення в дію відповідних видів покарань чи інших санкцій з метою забезпечення ефективного виконання її положень), а також інших міжнародних документів аналогічного характеру. Аналогічні вимоги до трудової діяльності дітей передбачені у ст. 187 КЗпП України [5].

Кілька статей Конвенції спрямовано винятково проти найгірших форм праці дітей, таких, як сексуальний примус та розпусні насильницькі дії щодо них, продаж та незаконне перевезення їх із країни в країну з будь-якою метою і в будь-якій формі, а також проти інших форм експлуатації, що завдають шкоди дитині.

Внаслідок ратифікації Верховною Радою України 27 лютого 1991р. названого міжнародно-правового акта Україна де-юре приєдналася до світового товариства, взявши тим самим на себе зобов'язання стосовно забезпечення прав дітей, що проживають на її території.

Після кількох місяців свого існування МОП прийняла першу Конвенцію з проблем дитячої праці, якою встановлюється мінімальний вік зарахування на роботу в промисловості, *Конвенцію про мінімальний вік прийому дітей на роботу в промисловості № 59 від 22 червня 1937р.* [6]. Основною вимогою вказаної Конвенції була заборона дітям віком до 14 років працювати на промислових підприємствах.

Згодом МОП прийняла рішення створити всеохоплюючий документ про повне скасування дитячої праці – *Конвенцію 1983 р. про мінімальний вік для прийняття на роботу № 138 від 6 червня 1973 р.* [7, с. 37]. Вона поширюється на всі сфери економічної діяльності незалежно від того, оплачується праця дитини чи ні. Конвенція охоплює всі випадки праці неповнолітніх, виконання роботи як для іншої людини (наймача), так і за власною ініціативою.

Держава, що ратифікує Конвенцію № 138, зобов'язується зокрема дотримуватись принципів національної політики, спрямованої на безумовну заборону використання праці дітей, поступово збільшувати мінімальний вік при зарахуванні на роботу до досягнення підлітком повного фізичного й розумового розвитку.

Відповідно до ст. 2 Конвенції мінімальний вік влаштування на роботу не повинен бути меншим за вік завершення обов'язкової освіти і за всіх обставин не може бути меншим 15 років.

Рекомендація № 146 ставить умову: мінімальний вік для влаштування на роботу в усіх галузях економічної діяльності має бути єдиним і треба намагатися збільшити його до 16 років. Окремо також зауважується, що в країнах, де економіка й освіта не досягли належного рівня розвитку, мінімальний вік зарахування на роботу може бути встановлено на рівні 14 років. Ті країни, що реалізували це законодавче положення, у подальшому повинні інформувати МОП про причини, які не дозволяють переглянути мінімальний вік із метою його збільшення. Конвенцією також встановлюються різні вікові критерії влаштування на легкі та важкі роботи. Легкі роботи як джерело засобів існування дозволяються особам 15-річного та старшого віку, які ще не одержали обов'язкової освіти. Прерогативою компетентних уповноважених органів є віднесення того чи іншого виду роботи до розряду легких, а також визначення тривалості її та умов виконання.

Для виконання важких робіт ст. 3 передбачається обов'язкове встановлення мінімального віку – 18 років. Конвенцією припускається існування таких видів робіт, що не можуть бути віднесеними до категорії небезпечних, але для виконання яких потрібні люди більш зрілі та фізично розвиненіші, ніж 15-річні підлітки, тому для деяких видів робіт мінімальний вік встановлюється в межах 16-17 років.

Окремо слід виділити конвенції МОП про нічні роботи – *Конвенцію про нічну працю підлітків у промисловості № 6* [7, с. 988] та *Конвенцію про обмеження нічної праці дітей та підлітків в непромислових роботах № 79* [7, с. 40], що регламентують виконання дітьми нічних робіт у промисловій та непромисловій сферах.

Конвенцією № 6 МОП забороняється виконання підлітками, яким не виповнилося 18 років, усіх видів нічних робіт на промислових підприємствах будь-яких типів. Нічним часом вважається період, що триває 11 год. безперервно, який охоплює проміжок між 22 та 5 год., з можливим винятком для тих, кому вже виповнилося 16 років і хто зайнятий на безперервних роботах, таких як виробництво чавуну і сталі.

Конвенцією № 79 також забороняються нічні роботи тим, кому не виповнилося 18 років, але продовжується тривалість періоду, встановленого Конвенцією № 6, вказуючи, що ніч – це період тривалістю 12 год. Для тих, кому не виповнилося 16 років, нічний період має передбачати час від 22 до 6 год. Проте компетентним органам слід встановити обов'язковий проміжок такої самої

тривалості для підлітків віком від 16 до 18 років на тих самих умовах, які забезпечують гнучкість застосування цього законодавчого положення.

Відповідно до п. 2 ст. 55 КЗпП України, осіб, молодших 18 років, заборонено залучати до нічних робіт. При цьому нічним вважається час з 22 год. до 6 год. ранку, незалежно від віку працівників. Отже, у сфері регламентації праці неповнолітніх у нічний час норми законодавства України відповідають нормам міжнародного законодавства.

Основною конвенцією МОП, якою захищаються діти від деяких найнебезпечніших форм експлуатації, є *Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29* [7, с. 396], спрямована на неприпустимість використання примусової праці. Примусовою працею відповідно до цієї Конвенції вважаються всі види робіт чи послуг, які людина змушена виконувати чи надавати під загрозою будь-якого покарання і котрі вона не виконуватиме чи надаватиме добровільно. Вказана Конвенція належить до найчастіше ратифікованих конвенцій МОП. Оскільки цей документ має універсальне значення незалежно від віку, він захищає дітей від примусової праці, а також застосовується щодо деяких найгірших форм праці дітей, насильницького утримування їх і залучення до проституції та порнобізнесу.

Конвенцією про інспекцію праці № 81 [7, с. 124] вимагається дотримання країнами положень, яким встановлюється, що до функцій інспекції праці входить "...забезпечення застосування норм законодавства у галузі охорони праці та безпеки трудящих у процесі їхньої роботи, таких як, наприклад, положення про використання праці дітей та підлітків" (ст. 3).

Рекомендацією щодо інспекції умов праці № 81 [7, с. 416] передбачається, що річні звіти про роботу інспекції праці забезпечать наявність інформації, необхідної для класифікації зайнятих, у якій має бути розділ про трудову зайнятість дітей і підлітків. Такі звіти можуть бути одним із небагатьох існуючих в Україні офіційних джерел отримання інформації про стан зайнятості дітей і підлітків.

За останні роки Міжнародною організацією праці було звернено особливу увагу на найгірші форми праці дітей. Керівництво МОП вирішило запропонувати нову систему стандартів із цих проблем, і головною метою її створення є гарантування того, що діти в усіх країнах, незалежно від рівня їхнього розвитку, захищені

від найгірших форм праці. Нову Конвенцію вперше обговорювали на Міжнародній конференції з питань праці у червні 1998 р. й одностайно прийняли у червні 1999 р. Це *Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182* [7, с. 425], яку Україна ратифікувала 5 жовтня 2000 р. Ця Конвенція доповнює Конвенцію № 138. Головним обов'язком, який беруть на себе країни, що ратифікують її, є вжиття негайних та ефективних заходів, спрямованих на заборону й викорінення найгірших форм праці дітей. У Рекомендації подано інструкції, пов'язані із законодавством і практичними діями щодо реалізації положень Конвенції.

Нова Конвенція – єдиний декларативний документ, спрямований проти найгірших форм дитячої праці. Положення Конвенції та Рекомендації стосуються дітей і підлітків до досягнення ними 18-річного віку, який відповідно до Конвенції МОП № 138 визначено мінімальним віком для виконання небезпечних робіт.

Виходячи з аналізу міжнародно-правових актів, присвячених регулюванню питань зайнятості молоді, можна дійти висновку, що дія їх у вказаній сфері поширюється тільки на окрему групу молодих людей, яким ще не виповнилося 18 років, тобто на неповнолітніх.

Єдиною Конвенцією МОП, що певною мірою регламентує питання зайнятості інших груп молоді, є *Конвенція про сприяння зайнятості та захист від безробіття № 168* [8]. У ст. 26 цієї Конвенції вказується, що є багато категорій осіб, які шукають роботу, які у минулому ніколи не визнавалися чи перестали визнаватися безробітними, або які ніколи не були охоплені системами захисту безробітних.

Отже, міжнародно-правові акти у сфері зайнятості молоді досить детально регламентують питання зайнятості відносно неповнолітніх осіб. Що стосується інших категорій молоді, таких як молоді спеціалісти та особи віком до 28 років без освіти, то вони залишилися поза міжнародно-правовим захистом, що здійснило певний вплив і на національне законодавство у цій сфері.

Кодекс законів про працю України є основним загальним нормативно-правовим актом у сфері трудового права, в якому регламентації питань праці молоді присвячено гл. XIII КЗпП України, статтями якої регламентуються різноманітні аспекти трудової діяльності молоді, у тому числі й деякі гарантії забезпечення її трудової зайнятості. Але звертає на себе увагу той факт, що майже

всіма статтями цієї Глави регулюються питання праці лише щодо осіб віком до 18 років, внаслідок чого інша велика група молоді віком від 18 до 28 років щодо додаткових гарантій у сфері праці залишається незахищеною.

Огляд нормативних актів у сфері працевлаштування та зайнятості свідчить про те, що багато держав прагне розробити заходи по забезпеченню повної, продуктивної і вільно обраної зайнятості, надання рівних прав всім хто бажає працювати незалежно від статі, раси, віросповідання. Із зазначеного можна дійти висновку про достатньо високий рівень правового регулювання правовідносин щодо працевлаштування молоді міжнародно-правовими актами та національним законодавством, що діють у вказаній сфері.

Література:

1. Гончарова Г. Нове дослідження проблем теорії трудового права / Г. Гончарова, В. Жернаков, С. Прилипко // Право України. – 2001. – № 5. – С. 144.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
3. Про міжнародні договори України: Закон України від 22 грудня 1993р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 45.
4. Декларація прав дитини: проголошена Ген. Асамблеєю ООН 20.10.1959р. // Права людини: Зб. Між нар. догов. – М.: Юрид. Літ., 1990. – С. 139.
5. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971р. // Законодавство України про працю: Збірник нормативно-правових актів. – Х.: ТОВ "Одіссей". – 2004. – 848 с.
6. Конвенція МОП про права людини: ратифікована Україною 27 лютого 1991р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 13. – Ст. 145.
7. Конвенції та рекомендації, ухвалені МОП (1919-1964): В 2 т. // Міжнародне бюро праці. – Женева, 1999. – Т. 1.
8. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей. – К.: Логос, 2001. – Ч. 1. – С. 89.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Рассматривается система национальной безопасности, ее структура, анализируется место этнического фактора в ней.

National safety system, its structure, and the role of ethnic factor in it are analyzed.

Проблема національної безпеки викликає багато суперечок та дискусій як в науковому дискурсі, так і практичній політиці. Визначень поняття національної безпеки дуже багато. Традиційно національну безпеку визначають як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Національна безпека – це надзвичайно складна багаторівнева функціональна система, у якій безперервно відбуваються процеси взаємодії й протиборства життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави з внутрішніми та зовнішніми загрозами цим інтересам.

Під життєво важливими інтересами український дослідник В. Кремень має на увазі сукупність потреб, задоволення яких стабільно забезпечує існування і можливість прогресивного розвитку особи, суспільства і держави [1]. Об'єктами національної безпеки постають особа – її права і свободи; суспільство – матеріальні і духовні цінності; держава – конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність. Інколи ці рівні називають напрямками функціонування системи забезпечення національної безпеки. Ці напрями виділяють для забезпечення збалансованого існування інтересів особи, суспільства і держави.

Незважаючи на те, що дослідники виділяють об'єкти у рівні національної безпеки, їх ієрархію слід вважати умовною. Місце та роль окремого об'єкта національної безпеки динамічне і визначається рівнем внутрішніх і зовнішніх загроз, політичним режимом, рівнем економічного розвитку держави. Об'єктами безпеки є ті структурні елементи національної безпеки, які захищаються від загроз. Думки дослідників щодо пріоритетності того чи іншого об'єкту національної безпеки варіюються. Зокрема А. Колодій та В. Копейчиков зазначають, що в сфері національної безпеки повинні мати пріоритет інтереси особи над інтересами інших об'єктів

системи забезпечення національної безпеки [2]. Саме безпека громадянина має визначати формування системи національної безпеки. Беручи до уваги той факт, що відповідно до Основного Закону України (ст. 3) найвищою соціальною цінністю є життя людини, особлива увага має приділятися побудові надійного механізму захисту конституційних прав і свобод, законних інтересів громадян. Його дія забезпечується законодавчим закріпленням за державними і недержавними структурами обов'язків і відповідальності за захист національних інтересів.

Безпека держави можлива лише за наявності ефективного механізму управління та координації діяльності політичних сил і суспільства, а також активних інститутів їх захисту. Безпека суспільства потребує розвинутих суспільних інститутів, форм суспільної свідомості, що означає реалізацію прав, свобод та обов'язків всіма групами суспільства повної мірою. І, щонайголовніше, інколи суспільству для забезпечення власної безпеки доводиться протистояти певним діям держави, державної влади, згубним для суспільства. Наочним прикладом останнього твердження можуть стати спроби українських політиків різних політичних таборів розколоти українське суспільство за мовним принципом (офіційна українська або українська + російська) або цивілізаційним (проросійський або прозахідний курс розвитку) протягом виборів 2004 – 2007 років. В такому випадку дії інститутів держави загрожують самому суспільству. Тоді як безпека особи також потребує суспільних інститутів та організацій, які дають змогу їй реалізувати права і свободи, розвивати свої здібності й потреби у обраному напрямку. Це не означає, що держава не повинна сприяти задоволенню цих потреб, однак у західних країнах суспільні інститути відіграють значно більшу роль у забезпеченні безпеки особи аніж державні. Безпека особи визначається комплексом правових норм, що діють у держави, соціальних та моральних норм, усталених у соціумі її проживання.

Останнім часом з'являється все більше праць, пов'язаних з проблемою забезпечення національної безпеки. Однак, в ході вивчення цього складного явища домінує тенденція розгляду окремих елементів національної безпеки. Більшість авторів, вдаючись до фрагментарного підходу, зосереджуються на окремих елементах національної безпеки, детально їх аналізуючи. Домінування цього підходу призводить до неповноти дослідження системи, національної безпеки, що у свою чергу заважає цілісному баченню проблемних питань у цій сфері.

Як зазначає О. Дзьобань у своїй праці, присвяченій теоретико-методологічному аналізу національної безпеки в умовах соціальних трансформацій, в Україні гостро стоїть необхідність комплексного осмислення феномена національної безпеки, визначення його сутності й змісту на основі вже результатів наукових досліджень окремих аспектів проблеми національної безпеки [3]. Дослідник обґрунтовує важливість з'ясування особливостей системи національної безпеки в умовах трансформаційних процесів у державі, визначення місця й ролі основних компонентів системи безпеки.

Слід також зауважити, що теоретичні напрацювання у сфері безпеки здійснювалися в найрізноманітніших дисциплінах (економіці, соціології, політології, культурології, філософії). Це не завжди означало, що в них подані міждисциплінарні бачення безпеки, навпаки, представники кожного напрямку науки вивчали окремі, близькі їм аспекти безпеки. В цьому дослідженні ми спробуємо репрезентувати етнополітологічний підхід до безпеки держави як етнополітологічного організму; поліетнічного суспільства, яке передбачає щоденну взаємодію представників нації, національних меншин та етнічних груп; особи як члена певної етнонаціональної спільноти, стурбованої збереженням свого етнічного або національного середовища, мови, культури, задоволенням етнокультурних інтересів.

Українські етнополітологи Ю. Римаренко, Л. Шкляр та С. Римаренко визначають державу як спосіб етносаморганізації. Пропонуючи розглядати базову категорію етнополітології етнос, вони зазначають, що проявом ускладненої структури буття етносу є поява державницьких інститутів його самоорганізації [4]. Наявність таких інститутів захищає етнос від зовнішнього поглинання або асиміляції, підвищує його опір зовнішнім небезпекам, загрозам, експансії. Відтак державне самовизначення є вищою формою політичного існування етносу, який формуючи власну державу, перетворюється на націю. Властивість державотворення або формування складної самоорганізаційної форми покликана захистити етнос від фізичного знищення, етнічного розмивання асиміляції. Адже держава, її органи покликані захищати етнос, який сформував державу. В свою чергу державна організація покликана виконувати декілька функцій, покликаних сприяти повноцінній життєдіяльності етнополітичного організму. З точки зору безпекознавства нації нас цікавитиме статусна, стратегічна та фільтруюча функції.

Ю. Римаренко, Л. Шкляр та С. Римаренко у своїй праці "Теоретико-методологічні засади етнодержавознавства" за допомогою статусної функції етнос запроваджує юрисдикцію на території, підпорядкованій йому. Стратегічна функція держави допомагає визначити пріоритети національної безпеки та підштовхує до пошуку союзників та партнерів, які сприятимуть збереженню суверенітету держави. Фільтруюча функція дозволяє виявити зовнішні виклики та загрози, які загрожують безпеці держави, культурному, мовному, інформаційному простору етносу, тобто етнічному середовищу. Захисна функція держави означає фізичний захист ресурсів, необхідних етносу для того, щоб вижити, якими він володіє на території держави [5]. Держава, як форма самоорганізації етносу, покликана протидіяти всім видам експансії, всім загрозам, спрямованим проти неї, цим самим захищаючи етнос, що її сформував.

Іншими словами держава покликана забезпечити безпечне існування та розвиток етносу. Однак у сучасному світі практично не існує моноетнічних держав. Це наслідок глобалізаційних процесів, які сприяють міграції населення. Поліетнічний склад населення став внутрішнім викликом для абсолютної більшості держав. Етнополітологи у своїх працях неодноразово посилаються на так званий "залізний закон етнічності", згідно з яким поліетнічність держави вже є сама по собі фатальним чинником виникнення етнічних конфліктів. Якщо в одному регіоні, державі проживають різні етноси, конфліктів між ними не уникнути. Міжетнічні конфлікти самі по собі є серйозною загрозою національній безпеці. Рівень цієї загрози зростає ще й тому, що це внутрішня загроза самого факту поліетнічності держави. Очевидно, що ця загроза може перейти з когорти потенційних у реальні у випадку ігнорування її етнонаціональною політикою держави.

Наприклад, В. Логвинчук вважає, що якщо дотримуватися принципів демократії у тому випадку, за якого нація, яка сформувала державу виявляється менш конкурентоздатною, ніж мігрантські етноси, вона має поступитися місцем більш життєдайним соціальним системам, навіть якщо вони функціонують не за принципами нації, її культури тощо [6]. Однак це означатиме невиконання державою захисних функцій щодо етносу, який її сформував. Це посилить у суспільстві настрої етнічного невдоволення, дискримінації і змусить етноспільноту вдаватися до захисту свого етнічного середовища неправовими, позадержавними методами.

А це більша загроза національній безпеці держави, ніж невдоволення національних або мігрантських меншин. Це черговий раз підтверджує необхідність врахування етнічного чинника в політиці національної безпеки держав.

Абсолютна більшість держав зіткнулася з проблемою можливістю конфлікту різних етносів на їх терені. Необхідність підтримувати міжетнічну згоду сприяла появі нових стандартів етнонаціональної політики, які базувалися на толерантності та визнанні цінності різноманіття поглядів, культур, етносів, мов тощо. В. Логвинчук стверджує, що "внаслідок цього толерантна поведінка набула в певний момент навіть більшої значимості, ніж категорія єдності спільноти, оскільки невизнання повною мірою представників інших культур набагато більше загрожувало цій єдності" [7]. Імплементация толерантності у соціокультурні штампи поведінки стала необхідною умовою збереження злагоди і призвела до появи цілого комплексу соціальних, політичних, культурних механізмів та навичок, кінцевим завданням яких було мирне, впорядковане функціонування соціуму, підтримання міжетнічної, соціально-політичної стабільності. Це приклад того, як було знайдено відповідь на загрозу етнополітичній безпеці західноєвропейських держав.

Поняття безпеки перебуває у постійній динаміці, у безперервному науковому переосмисленні. Викликано це в першу чергу урізноманітненням кількості загроз безпеці держави, суспільства та громадянина у сучасному світі. Словники визначають безпеку держави як стан, за якого дія внутрішніх та зовнішніх факторів не призводять до погіршення або до неможливості функціонування держави та її розвитку. В цілому безпека – це стан захищеності особи, суспільства, держави від потенційних та реальних загроз або відсутність таких загроз. Енциклопедія Britannica визначає безпеку як діяльність, метою якої є мінімізація або усунення загрозливих умов, які можуть завдати шкоду об'єкту [8]. Безпека в давні часи не вважалося публічною справою, тому потенційні загрози часто реалізувалися, що призводило до знищення людей, міст або цілих держав. Більш наближене до сучасного уявлення про безпеку сформувалося лише в ХІХ ст. внаслідок індустріальної революції, в ході якої на фабриках Європи з тих чи інших причин (нещасні випадки, захворювання) гинули тисячі людей. На тлі цих подій сформувалася громадська стурбованість щодо запобігання подібним явищам. Наразі забезпечення безпеки людини, суспільства

і держави займаються тисячі урядових та неурядових установ як на локальному, державному, так і міжнародному рівнях.

В ідеалі стан безпеки передбачає відсутність загроз, відсутність небезпеки для об'єкта. Але стан, за якого загрози відсутні взагалі далекий від втілення у реальність, де завжди існує небезпека або ймовірність її виникнення. Тому розуміння безпеки завжди означає здатність суспільства протистояти можливим загрозам. Якщо поняття безпеки увійшло у широкий вжиток в XIX ст., то поняття національної безпеки лише в XX ст. Вперше його використав президент США, Т. Рузвельт в 1904 році у своєму посланні до Конгресу США. В документі Т. Рузвельт обґрунтовував необхідність приєднання Панамського каналу інтересами національної безпеки. Згодом, в 1947 році Конгрес США прийняв закон "Про національну безпеку". В ньому відсутнє чітке визначення "національної безпеки", однак саме він забезпечив формування найбільш розвиненої структури системи забезпечення національної безпеки серед країн світу. В законі була напрацьована система цілей, інтересів, загроз та пріоритетів національної політики у сфері забезпечення безпеки держави.

В Радянському Союзі проблема національної безпеки взагалі не піднімалася. Вона вважалася частиною поняття "обороздатності". Відтак, у більшості пострадянських держав, включаючи Україну, сформувалося дещо хибне уявлення про змісти та суть національної безпеки. Як стверджує український дослідник С. Романов, ситуація ускладнюється тим, що широкого поширення національна безпека набула відносно недавно. Тому розуміння цього терміну досить розпливчате. В більшості випадків національну безпеку пов'язують лише з діяльністю спецслужб, ототожнюють з обороною держави [9].

Таке уявлення про національну безпеку слід вважати не стільки хибним, скільки традиційним. Адже раніше поняття національної безпеки довгий час мало зовнішнє спрямування, її головними складовими були зовнішньополітична стратегія, дипломатія та військово-силове забезпечення. Однак у сучасному світі значення військової сили суттєво знизилася. Російський дослідник В. Серебрянніков стверджує, що в сучасних умовах національна безпека залежить не лише від збройних сил, а й від низки інших факторів, зокрема таких як конкурентоздатність держави, її економіка, добробут громадян тощо. Серед сучасних джерел реальної загрози для багатьох країн дослідник називає тероризм, поширення зброї масового використання, міжетнічні конфлікти,

забруднення навколишнього середовища, уповільнення або зупинку економічного зростання. На додачу до забезпечення фізичної безпеки держави (збереження конституційного ладу, територіальної цілісності) забезпечення національної безпеки має враховувати низку таких аспектів як забруднення навколишнього середовища, чисельність населення, енергоресурси та низку інших проблем, які посилює взаємозалежність держав.

Поняття цілей, інтересів та загроз є основою розробки заходів національної безпеки. Якщо загроза фізичному виживанню населенню держави означає негайне застосування збройних сил, включаючи ядерний потенціал, то життєво важливі інтереси можуть захищатися політичними й економічними засобами.

Дослідник поділяє національні інтереси на три групи:

- життєво важливі інтереси, пов'язані з реалізацією цінностей, втрата яких означає руйнування підвалин існування людей, суспільства і держави (суверенітет, державна і територіальна цілісність, конституційний лад, обороноздатність держави);
- важливі інтереси, пов'язані з реалізацією конституційних прав і свобод громадян, подоланням соціальної, расової, національної, релігійної ворожнечі, наркоманії, організованої злочинності);
- інтереси, пов'язані з забезпеченням сприятливих умов для розвитку суспільства, миру та злагоди, реалізацією принципів демократичного суспільства і соціальної справедливості, захистом навколишнього середовища).

Межі між цими категоріями інтересів умовні. Все залежить від конкретних умов, в яких ті чи інші інтереси можуть набувати статусу життєво важливих і навпаки. Політика національної безпеки може вдаватися до різних засобів забезпечення або їх поєднання. Всі держави, реалізуючи політику національної безпеки, захищають свої інтереси, різниця полягає лише у тому, якими засобами вони послуговуються.

У російських дослідників можна зустріти твердження на зразок того, що національні інтереси за своєю суттю суб'єктивні, оскільки формулюються людьми. Вони вважають, що владна еліта не може сформулювати справжні національні інтереси. Відтак, концепція національної безпеки вироджується в концепцію державної безпеки, що не виправдала себе. Адже концепція національної безпеки передбачає розвинене, впливове громадянське суспільство. Якщо його структури можуть впливати на політику національної безпеки держави, то суб'єктами національної безпеки постають

в першу чергу особа, потім суспільство, і тільки потім держава. В умовах нерозвиненого громадянського суспільства національна безпека підміняється державною безпекою.

В етнополітологів децю інше бачення проблематики формування національних інтересів. Вони розглядають їх не через призму громадянського суспільства або влади, відірваної від його потреб, а через призму категорій нації, а саме національної свідомості. Зокрема, І. Кресіна у своїй праці, присвяченій дослідженню української національної свідомості, пропонує концепцію кількох рівнів функціонування національної свідомості, до одного з яких безпосередньо входить формування національних інтересів. Буденному рівню притаманні численні стереотипи, неадекватні, спотворені уявлення, пов'язані здебільшого з патріотично-романтичними, ідеалізованими, міфологізованими уявленнями про історичний шлях нації. На цьому рівні формуються біхейвіористські особливості, стереотипи, динамічні потреби, інтереси, настрої.

Однак буденна національна свідомість є робочим матеріалом для наступного рівня – теоретичного. На цьому рівні оформлюються науково обґрунтовані або мистецьки осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, що характеризують інтелектуальний потенціал нації. Він же є основою для державно-політичного рівня свідомості, на якому безпосередньо фіксуються та оформлюються національні інтереси [10]. З цього випливає, що владна еліта нації акумулює національні інтереси, виступає їх виразником. У кожній нації державно-політичний рівень свідомості розвинений відповідно до особливостей її історичного шляху, стадії націогенезу, специфічних умов державотворення, політичної системи. Однак це не означає, що певні еліти не намагатимуться видати власні інтереси, інтереси збереження політичного режиму за національні інтереси.

Етнічний фактор заслуговує на особливу увагу під час забезпечення національної безпеки. Етнічність може продукувати серйозні загрози національній безпеці, тому під час визначення національних інтересів необхідно враховувати інтереси поліетнічного суспільства в цілому і його складових.

Література:

1. Політологія: підручник / За загальною редакцією Кремень В. Г., Горлача М. І. – Харків, 2001. – С. 216.
2. Правознавство: підручник / За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. – К: Юрінком Інтер, 2004. – С. 437.

3. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (теоретико-методологічний аналіз): Дис... д-ра філос. наук: 21.03.01 / Дзьобань О. П. – Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – С. 125.
4. Римаренко, Ю. І. Етнодержавознавство. Теоретико – методологічні засади [підручник]: / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. – К.: Ін – т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 48.
5. Там же, С. 56.
6. Логвинчук В. В. Толерантність як ціннісна детермінанта політичної культури: дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Логвинчук В. В. – НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – С. 56.
7. Там же, С. 97.
8. Safety [Електронний ресурс] / Britannica. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EVchecked/topic/516063/safety>.
9. Романов О. Національна безпека: сучасний стан та перспективи / Романов О. // Юридичний журнал. – № 4. – 2005. – С. 16.
10. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз / Кресіна І. О. – К.: Вища школа, 1998. – С 83.

Панасюк В. А., ДЗ "ПНПУ імені К. Д. Ушинського"

УКРАЇНА В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЕКТАХ КРАЇН ЗАХОДУ І СХОДУ

В статье анализируется геополитическая борьба ведущих интеграционных структур Запада и Востока за доминирующее влияние на Украинское государство. Исследуются пути интеграции Украины в мировое содружество. Характеризуются модели интеграционной политики. Рассматриваются особенности Европейской и Евразийской парадигмы интеграционных процессов.

This paper studies the geopolitical struggle of the leading integration structures of East and West for the dominant influence on the Ukrainian state. We study ways to integrate Ukraine into the world community. Characterized model of integration policy. The features of European and Eurasian paradigm of integration processes.

У сучасному світі глобальних трансформацій і перманентної політичної боротьби країн Євразії та Євroatлантичного простору за панування в посткомуністичному регіоні, вплив їх інтеграційних

організації на зовнішню політику України є надзвичайно актуальним питанням, що вимагає комплексного дослідження даної проблеми.

Вивченням проблем інтеграційних процесів займаються ряд вчених: Ф. М. Рудич, О. П. Дергачов, А. С. Філіпенко, В. С. Будкін і ін. Науковці досліджують у своїй колективних працях актуальні проблеми геополітики [3; 6].

Метою статті є дослідження ролі України в політичних планах передових інтеграційних структур Сходу і Заходу на геополітичній карті світу.

Наукові завдання полягають в наступному:

1. з'ясувати міжнародно-політичне розташування сил у світі на зламі ХХ – ХХІ ст. і причини глобальних трансформацій провідних інтеграційних утворень;

2. дослідити особливості моделювання інтеграційної політики й основні цілі лідируючих держав Сходу та Заходу в країнах пост-соціалістичного табору;

3. розглянути перспективи інтеграційних процесів України на сучасному етапі перманентного протистояння Європейської і Євразійської цивілізації.

Розпад СРСР наприкінці ХХ ст. призвів до кардинальної зміни геополітичного балансу сил у світі. Тривале конфронтаційне протистояння Сходу і Заходу завершилось крахом СРСР та розпадом біполярної моделі міжнародних відносин. На Сході припинили свою діяльність військово-політичний блок держав Варшавського Договору і Рада Економічної Взаємодопомоги, що були своєрідною противагою з боку СРСР євроінтеграційним структурам держав західного капіталізму ЄВС, ЄОВіС, Євратом та Північноатлантичного альянсу. Водночас, занепад транснаціональної Радянської держави, зумовив створення на її території низки суверенних держав. З становленням незалежних держав на пострадянському просторі почали формуватися нові центри геополітичного впливу. Так під егідою спадкоємця СРСР Росії, що активно почала претендувати на домінуючу роль гегемона над пострадянськими державами, поступово утворилися наступні інтеграційні структури СНД, ЄврАзЕс, ЄП, ОДКБ [2].

Отже, розпад двополюсної моделі міжнародних відносин із суттєвою трансформацією держав постсоціалістичного табору в умовах незалежності, зумовив створення нових геополітичних інтеграційних структур на пострадянському просторі з витоком чергового протистояння між європейськими країнами Заходу і Сходу в боротьбі за світове панування.

Українська держава з розпадом СРСР отримала незалежність, приєднавшись до клубу без'ядерних держав. Україна оголосила про своє бажання отримати на міжнародній арені статус нейтральної держави з гарантуванням її національної безпеки з боку провідних держав світу США і Росії. Ключовою ціллю Української держави в зовнішньополітичній діяльності став курс на інтеграцію в європейські структури і поглиблене співробітництво з постсоціалістичними країнами.

Таким чином, Україна, отримавши незалежність, офіційно проголосила себе позаблоковою державою, відмовилась від ядерної зброї, виявивши бажання отримати від іноземних країн статус нейтральної держави.

Однак, саме геополітичне розташування незалежної України між країнами Сходу і Заходу та боротьба останніх за світову гегемонію ускладнює її міжнародне політичне становище в досягненні поставленої мети, перетворивши її у своерідну буферну зону між двома протилежними цивілізаціями [4].

Отже, враховуючи періодичне загострення відносин РФ з країнами ЄС і США прагненням лідируючих держав світу є влиття України у створені ними інтеграційні організації. Адже в умовах новітнього часу біполярної моделі розвитку суспільства у випадку військового конфлікту між державами Сходу і Заходу Україна виступає для них важливим стратегічним плацдармом. Натомість Росія, не бажаючи просування євроінтеграційних структур на Схід і намагаючись втримати контроль над країнами пострадянського простору з розпадом СРСР, ініціювала об'єднання країн колишнього СРСР в інтеграційну структуру під назвою СНД. Натомість Україна, де – факто перебуваючи в інтеграційній структурі СНД, виходячи із власних геополітичних інтересів, відмовилася від ратифікації Статуту даної організації.

Таким чином, Україна на сьогодні по суті залишається лише спостерігачем СНД, незважаючи на те, що була однією із співзасновниць цієї організації.

Виступаючи проти експансіоністської політики НАТО на Схід, Росія виступила ініціатором створення військово – політичного блоку ОДКБ. Офіційно ОДКБ утворився з метою спільної координації дій його учасників із міжнародною злочинністю. До складу ОДКБ увійшли країни Азії і Білорусь. Україна завбачливо відхилила пропозицію Москви увійти до складу ОДКБ, що автоматично посилює її вплив в Україні. Поглиблюючи економічну

інтеграцію з метою економічного протекціонізму, Москва посприяла створенню чергової міждержавної структури ЄвразЕс. Дана організація стала наддержавним утворенням, перетворившись у впливовий суб'єкт регіонального впливу на пострадянському просторі. На зразок ЄС країни – члени ЄвразЕс у складі Росії, Білорусь, Киргизстану і Таджикистану утворили власні органи наднаціонального управління. Однак, нездатність Кремля піти на певні компроміси, відступившись від ідеї жорсткого домінування на Кавказі та Середній Азії, зумовили вихід Грузії і Туркменістану з СНД. Водночас, західні держави і США активно сприяли євроінтеграційним процесам пострадянських країн. В протистоянні з Росією передові держави Європи розробили групову модель євроінтеграції, спрямовану на приєднання колишніх держав СРСР у євроатлантичне співтовариство, проклавши їм європейський і атлантичний кордон для вступу в ЄС та НАТО. Прикладом групової моделі європейської інтеграції може слугувати Вишеградська група. Вишеградська четвірка була створена за підтримки ЄС та США після розпаду СРСР. До складу Вишеградської групи увійшли: Угорщина, Польща, Чехія та Словаччина. Аналогічна модель групової інтеграції на Захід була розроблена політтехнологами Європи по відношенню до Прибалтійських країн – Естонії, Литви і Латвії. Завдяки груповій моделі інтеграції Вишеградська четвірка і прибалтійські держави зуміли дистанціюватися від залежності Кремля, відстоявши своє суверенне право зовнішньополітичного вибору та провівши ряд необхідних політико – економічних перетворень влитися в інтеграційні структури Євроатлантичного простору [5]. Приклад інтеграції держав Вишеградської четвірки в Європейські і Євроатлантичні структури є досвідом для наслідування в Україні. Для молодої Української держави співпраця з ЄС і НАТО має досить привабливі перспективи. ЄС, що був створений західними державами на базі міжнародних організацій ЄВС, ЄОВіС, Євратом, дотримується коінтеграційної моделі розвитку. Тому на вступ в провідні інтеграційні структури Європи можуть розраховувати лише демократичні і політично та економічно стабільні країни світу.

Однак, високі вимоги ЄС до країн – претендентів на повноцінне членство в останній в силу політико-економічних показників України на даному етапі унеможливають її вступ в дану організацію. Проте високі критерії відбору в ЄС не позбавляють Україну перспективи влитися у Євросоюз в майбутньому. Натомість високі

вимоги вступу в ЄС є цілком нормальним явищем для демократичної Європи в XXI ст. Тому демократичні цінності і економічні показники необхідні для вступу в Євросоюз об'єктивно покликані лише сприяти демократизації і економічному розвитку держав, що прагнуть стати членами цієї організації. До того ж Євросоюз активно співпрацює із Україною. Однак, експерти ЄС зазначають, що заради успішної євроінтеграції Україні в першу чергу потрібно провести ряд політико-економічних реформ. Саме проведення відповідних політичних і економічних реформ забезпечать верховенство права в Україні та конкурентоспроможну економіку Української держави. Тому лише після кардинальних внутрішніх реформ Україна може розраховувати на вступ до ЄС. Натомість, сприяючи світовій безпеці, країни ЄС поступово розширили сферу власного впливу в напрямку євроатлантичної інтеграції військово-політичного блоку НАТО. Північноатлантичний блок є наднаціональним органом колективної безпеки багатьох держав, що за своїм призначенням зобов'язується підтримувати світовий порядок. Однак на вступ до НАТО також існують жорсткі критерії відбору аналогічні країнам ЄС. Проте, за словами аналітиків, в боротьбі із Росією за світову гегемонію США потенційно готові прийняти Україну до НАТО. Така прихильність Вашингтона до України нашоується на опір з боку інших учасників НАТО, зокрема Франції і Німеччини. Європейські держави не бажають бачити в складі НАТО держав, що не відповідають вимогам даної організації. Фактично військові сили України потребують серйозного реформування. В разі вступу України в Євроатлантичний блок фінансові витрати по реорганізації і утриманню української армії доведеться здійснювати за рахунок даного альянсу. Однак, фінансова сторона питання – це далеко не головне в політиці європейських держав стосовно приєднання України до Північноатлантичного блоку. За слушним зауваженням експертів, політично слабка Україна і Грузія, влившись в НАТО, стали б державами сателітами США в даній структурі. Подібний розвиток подій в Північноатлантичному альянсі не влаштував не лише Росію, а й країни ЄС, що не бажали і не бажають надмірного посилення США у світі.

Таким чином, у сучасному трансформаційному світі глобальних інтеграційних процесів, помітне політичне і економічне протистояння, навіть між розвиненими державами ЄС із країнами Північноатлантичного простору.

Однак, незважаючи на те, що США і ЄС також ведуть боротьбу за зони впливу у світі, офіційний Вашингтон розробив політичну доктрину по створенню однополярної моделі міжнародних відносин. Так, прикриваючись необхідністю створити однополярний світ із утвердженням скрізь демократичних цінностей, Вашингтон прагне розширити сферу власного впливу над посткомуністичним простором. Для капіталістичних країн Європи постсоціалістичний простір – це додаткові ринки збуту, сировинний придаток та територіальна близькість до країн Азії, насамперед Росії. Поступове втягнення розвинутими Європейськими країнами пострадянського простору у сферу власних геополітичних інтересів неухильно веде до обмеження геостратегічного впливу Росії у світі. Так, інтеграція у НАТО країн Вишеградської четвірки і прибалтійських держав викликала протест в правлячих верхах Кремля. На сьогодні аналогічна ситуація складається під час спроб вступу в НАТО України і Грузії. Така антизахідна політика Кремля не випадкова. Адже в разі входження Тбілісі і Києва в Північноатлантичний блок, Росія фактично опиняється в оточенні своїх головних суперників, США і країн ЄС. До того ж із вступом України в НАТО Кремль ризикує втратити існуючий контроль над чорноморським регіоном, який є важливою сферою політичних інтересів Москви. Так, присутність морських сил Росії в Криму посилює її можливості контролю ситуації в регіоні чорноморського узбережжя і відкриває вихід в Середземне море. Тому верхи Росії відкрито заявляють про неприпустимість виведення її військової бази з України. Кремль прикладає максимум зусиль, щоб продовжити термін перебування свого чорноморського флоту в Україні. Тому владна команда Росії усвідомлює, що, в разі вступу України до НАТО, її контроль над важливим в геостратегічному плані регіоні мінімізується. В той же час не виключено, що в Криму розташується головний геополітичний противник Росії – війська Північноатлантичного альянсу. Водночас, за спостереженнями дослідників, Москва під час погіршення українсько-російських стосунків, систематично і цілеспрямовано проводила політику, спрямовану на дестабілізацію політичної ситуації в Україні. Так, елітні кола Росії перманентно підігрівали сепаратистські настрої в традиційно прихильних до неї російськомовних і територіально близьких регіонах України [2].

Однак, агресивна політика Кремля по відношенню до Євроатлантичної політики України підсилює прагнення Заходу

і США пришвидшити влиття прикордонних з Росією держав до світової спільноти. Водночас, інтервенція США в Ірак, без відповідної на те санкції ООН, підірвали репутацію Вашингтона, як провідного миротворця у світі. Військовий експансіонізм Вашингтона у різних регіонах світу вказав європейському товариству на політичну слабкість міжнародних миротворчих організацій.

Тому на сьогодні функції ООН доволі обмежені, щоб зупинити агресію Росії або США. Тривале ж приховане протистояння ОБСЄ і НАТО в боротьбі за домінування у вирішенні регіональних конфліктів завершилось фактичною перемогою останнього. Із моменту створення ОБСЄ переважаюча більшість його учасників стали членами НАТО. Однак, незважаючи на демократичність в прийнятті спільних рішень у Північноатлантичному альянсі, найвагоміший вплив на дану організацію має Вашингтон. Тому військово-політичний вплив США у НАТО є домінуючим.

Таким чином, незважаючи на приховане протистояння між ЄС і Вашингтоном, ці країни поступово зближуються в рамках спільних військово-політичних блоків. Натомість їх головні зусилля зосереджуються, насамперед, в боротьбі проти Росії.

В той же час російська еліта відповіла США і ЄС, що, на їх думку, світ не може бути однополярним. За словами Росії, однополярність світу може призвести до гегемонії однієї наддержави, що відстоюватиме виключно власні національні інтереси. На думку Кремля, спільна побудова інтеграційними структурами світу біполярної моделі із поділом зон впливу у регіонах передовими державами Європи і Азії, створить умови для дружніх стосунків між Заходом та Сходом. Так, Москва фактично офіційно визнала себе головним противником, насамперед, США в боротьбі за панування на території колишнього СРСР і у світі. До того ж в Європі впливові позиції Росії значною мірою забезпечуються за рахунок активного лобіювання її політичної позиції Берліном, що є стратегічним партнером російської еліти в спільних газових проєктах двох держав. Тому не дивно, що на Заході саме Германия стала головним противником входження України в НАТО [2].

Отже, Бухарестський саміт, де вирішувалось приєднання постсоціалістичних держав в Євроатлантичні структури, продемонстрував геополітичну уразливість України і слабкість її міжнародних позицій.

Однак, було б помилкою вважати, що країни ЄС відмовились від реалізації своєї стратегічної політичної доктрини, спрямованої на

інтегрування держав сходу у сферу своїх геополітичних інтересів. Так, США і країни ЄС активно співпрацюють із пострадянськими країнами у рамках міжнародної організації ГУАМ, яка була створена за сприянням Вашингтона наприкінці 90-х роках ХХ ст. у Страсбурзі. За дослідженнями аналітиків ГУАМ, у складі Грузії, України, Узбекистану і Молдови є черговою моделлю групового інтегрування в Європу. Створення ГУАМ передбачало дві головні цілі: послаблення енергетичної залежності від Росії і недопущення закріплення присутності військових баз російської держави в сепаратистських регіонах України, Молдови та Грузії. Натомість, офіційна заява російського уряду про неприпустимість існування ГУАМ без Росії свідчить про її бажання інтегруватися в дану структуру або взагалі ліквідувати її з метою утримання регіонального лідерства на пострадянському просторі.

Політичні прогнози щодо майбутньої долі ГУАМ вирізняються високою поляризацією в науковому середовищі. Певна частина науковців вбачають в ній сильну військово-політичну організацію в майбутньому. Інша частина аналітиків передбачають ГУАМ неухильний поступовий занепад. Така протилежність думок аналітиків не є випадковою. Варто зазначити, що самі учасники ГУАМ, незважаючи на прийняту нормативно правову базу, що забезпечує її функціональність, не дотримуються чіткого курсу втілення виробленої політичної стратегії. Ситуація ускладнюється неоднозначним ставленням політичної еліти і пересічних громадян України стосовно ГУАМ. Прихильність певної частини політичного бонанду України до РФ зумовлює їх дистанціювання від ГУАМ в інтеграційні структури пострадянського простору, що перебувають під зверхністю Росії. Тому розколотості української верхівки слугує додатковим фактором, що ставить організацію ГУАМ в статус невизначеності, мінімізуючи її роль на пострадянському просторі. Разом з тим експерти відзначають шанси ГУАМ на повноцінне існування за умови входження до складу останньої інших європейських країн, в тому числі і Кремля.

Росія ж під впливом зовнішньополітичних чинників поступово перейшла від жорсткої конфронтації з ГУАМ до ситуативної співпраці з цією інтеграційною структурою. Однак в цілому позиція російського уряду стосовно ГУАМ залишається негативною. Тому подальше існування ГУАМ залежатиме не лише від її ключових організаторів, а також від передових світових політичних важковаговиків світу – Росії, держав ЄС та США. Водночас, характеризуючи

проектувальні інтеграційні процеси Росії на пострадянському просторі, науковці називають її країною-аплікантом. Статус держави-апліканта не є випадковим по відношенню до Кремля. Агресивна політика Росії вказує на її принципове небажання сприяти приєднанню східних держав до європейських інтеграційних утворень. В основі своєї зовнішньої політики об'єднання країн пострадянського простору Росія впроваджує реінтеграційну модель. Дослідниця Н. Шапіро вказує на головні завдання реінтеграційної моделі Росії у пострадянському просторі. На її думку, ними могли б стати: формування спільної власності; розширення інформації; запобігання викривлення у перерозподілі факторів виробництва з одного до іншого в масштабах єдиного економічного простору; мінімізація трансакційних видатків шляхом диференційного закріплення за інституційними структурами, створення яких передбачається відповідними угодами [6, с. 45].

Отже, теоретично реінтеграційна модель покликана сприяти взаємовигідному об'єднанню країн постсоціалістичного простору заради політичної стабільності, економічного та культурного розвитку, виступаючи на Сході повноцінною альтернативою коінтеграційної моделі об'єднання Заходу.

Однак на практиці реінтеграційна модель має багато недоліків і не сприяє сталому утворенню інтеграційної структури із чітко окресленою програмою дій. Нерівномірний економічний розвиток і політичний вплив постсоціалістичних країн в інтеграційній політиці Москви ставить їх в залежність від могутньої Росії, перетворюючи пострадянський простір в регіон глобальної периферії. Водночас прагнення Москви забезпечити високий ступінь інституціоналізації в об'єднувачих процесах держав пострадянського простору, посилюючи власним домінуванням, унеможливило рівноправні партнерські стосунки у проросійських інтеграційних структурах. Тому створені за ініціативою Кремля інтеграційні структури залишаються на сьогодні декларативним утворенням її об'єднувачої політики, позбавленого повноцінного функціонування в міжнародному житті. Держави постсоціалістичного табору, відстоюючи свій національний суверенітет, не поспішають підтримувати інтеграційні проекти Москви. До того ж непоодинокі випадки конфліктних ситуацій між Росією і іншими країнами пострадянського простору, насамперед, в економічній політиці, вказують на суттєві розбіжності в правилах і цілях інтеграційної стратегії Москви та її сусідів.

Тому на сьогодні в урядових колах Росії актуальною є інвестиційно-інноваційна модель інтеграції країн колишнього СРСР. Така модель покликана сприяти налагодженню тісного економічного міждержавного співробітництва. В основу інвестиційно-інноваційної моделі закладено створення фінансово-промислових груп і транснаціональних корпорацій. Саме ця модель є найбільш прийнятною для країн з перехідною економікою пострадянського простору. Зазначена модель дозволяє уникнути створення наддержавних координуючих органів, що можуть обмежувати суверенітет їх членів, вибудовуючи взаємовигідні економічні бізнес-проекти на найвищому міжурядовому рівні. Проте, інвестиційно-інноваційна модель також не позбавлена недоліків. Активно впроваджуючи інвестиційно-інноваційну модель інтеграції в пострадянському просторі, Кремль за допомогою високо розвинутої інвестиційної і інноваційної інфраструктури все одно намагається тримати під контролем сусідні із ним країни [2; 6, с. 45-47]. Наприклад, в українсько-російських переговорах актуальною стала тема об'єднання російського ВАТ "Газпрому" і української компанії НАК "Нафтогаз Україна". Однак, російська сторона не пристала на пропозицію української делегації об'єднати ВАТ "Газпром" і НАК "Нафтогаз Україна" на паритетних засадах, порівну поділивши акції газових компаній. Натомість, дослідники порахували, що в разі об'єднання двох крупних газових монополістів ВАТ "Газпром" і НАК "Нафтогаз України" із врахуванням їх капіталу, частка активів останнього складатиме не більше 5 % [1]. Тому об'єднання консорціуму України та Росії на паритетних засадах не відповідає національним інтересам останньої. Водночас Україна, відстоюючи свою енергетичну незалежність, відмовилась від такого небезпечного для неї інтеграційного проекту із сусідньою державою.

Таким чином, Росія в боротьбі із Заходом за право панувати на пострадянському просторі застосовує різноманітні моделі інтеграції в даному регіоні, переслідуючи єдину стратегічну ціль, спрямовану на створення умов залежності сусідніх держав від її політичної волі в будь – якій сфері суспільно – політичного розвитку.

Проте, незважаючи на різний суспільно – політичний розвиток і взаємне протистояння держав Сходу та Заходу, вони активно налагоджують взаємовигідні партнерські стосунки. Але спільні проекти Росії і Євроатлантичних країн у різних інтеграційних структурах не усувають політичну боротьбу, що триває між ними.

Отже, в сучасному світі глобальних трансформацій Україна, утворившись на перехресті Європейської та Євразійської цивілізацій, фактично виглядає заручником власного географічного становища.

Однак науковці переконані, що головною проблемою української верхівки в євроінтеграційних процесах є її непослідовність і нерішучість. Тому лише глибокі суспільно – політичні реформи і послідовна інтеграція України в Європу із паралельним збереженням добросусідських стосунків з Росією забезпечить їй повноцінне існування. В іншому випадку Києву доведеться постійно відігравати роль другорядної держави сателіта у світі і, ризикуючи власною незалежністю, чекати, коли політичні домовленості іноземних урядів, остаточно вирішать її участь та місце на політичній мапі світу.

Література:

1. Саприкін В. У разі об'єднання "Газпрому" і "Нафтогазу" Україна втратить роль транзитера [Електронний ресурс] / В. Саприкін. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2273
2. Чекаленко Л. Українські проекти на пострадянському просторі / Л. Чекаленко // Персонал. – 2007. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?id=474>
3. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності [Філіпенко А. С., Будкін В. С., Дудченко М. А. та ін.]; під ред. А. С. Філіпенко – К.: Знання України, 2004. – 304 с.
4. Нічога М. Ще раз про можливість зміни цивілізаційної ідентичності / М. Нічога // Українська правда. – 2010. – 22 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/07/22/5200999/>
5. Вонсович О. Моделі інтеграції України до Європейського Союзу та механізми інтеграції до НАТО [Електронний ресурс] / О. Вонсович. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1959/>
6. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти [Балабан Р. В., Дергачов О. П., Заремба О. В. та ін.]; під ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.

*Крижановський В. Я., Вищий спеціалізований суд
з розгляду цивільних і кримінальних справ*

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В СИСТЕМУ ПРАВОЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

В статье рассмотрены международно-правовые стандарты судебной защиты прав человека и их адаптация в систему правозащиты в Украине в контексте современного этапа судебно-правовой реформы.

In the article international legal standards of human rights judicial remedy and their adaptation in the system of rights protection in Ukraine in the context of the modern stage of judicature-law reform are considered.

Постановка проблеми. Сучасний етап судово-правової реформи, початком якого стало прийняття 7 липня 2010 року Закону України «Про судоустрій і статус суддів», передусім, націлений на підвищення ефективності механізму судового захисту прав людини. Це визначається Конституцією України, цілою низькою законів, а також міжнародно-правовими зобов'язаннями держави.

На цьому шляху підвищення рівня правозахисту залежить від засвоєння кращого світового досвіду, імплементації міжнародних стандартів в національне законодавство. Закріплення основних засад реальної демократії – головна умова інтеграції України в європейські процеси.

Аналіз досліджень даної проблеми. Питання міжнародно-правових стандартів судового захисту прав людини та її імплементацію в практику правозахисту в Україні вже були предметом дослідження ряду вітчизняних науковців [1].

Мета даної статті полягає в розкритті міжнародно-правових стандартів судового захисту прав людини та їх адаптації в систему правозахисту в Україні, особливо в нинішніх умовах здійснення судово-правової реформи.

Виклад основного матеріалу. Судовий захист прав людини не обмежено національною системою судів, він включає міжнародні судові органи, зокрема Європейський Суд з прав людини, що функціонує, на думку багатьох вчених, як найефективніший правозахисний механізм [2].

У цьому аспекті Україна не є винятком. У статті 3 її Основного Закону закріплено положення, відповідно до яких людина, її життя

і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку визнаються в державі найвищою соціальною цінністю. Зміст і спрямованість діяльності держави визначають права і свободи людини та їх гарантії.

Європейський Суд з прав людини (ЄСПЛ – далі Суд) є міжнародним судовим органом у системі міжнародного контролю за виконанням Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року державами, які до неї приєдналися. Умови заснування Суду, його структура та основні положення діяльності встановлені у Конвенції. Україна ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 р.

Винесене Європейським судом рішення носить обов'язковий характер, є остаточним і оскарженню не підлягає. Прецедентне право Європейського суду впливає на судову практику держав і сприяє дотриманню основних прав і свобод людини.

Отже, основна мета функціонування міжнародно-правових механізмів полягає в контролі і забезпеченні дотримання міжнародних стандартів з прав людини [3]. Особливо це відноситься до основних прав особистості і, реалізація й охорона яких повинна бути забезпечена судовою незалежністю в державі.

Ефективною в механізмі судового захисту прав людини є можливість захисту своїх прав у міжнародних інстанціях. Як зазначив міністр юстиції України В. Лавринович, протягом останніх десяти років значно зросла кількість скарг, що подаються до Європейського суду проти України. Станом на грудень 2008 року в Європейському суді на розгляді загалом перебувало 96550 справ проти держав-сторін Конвенції. З них 8500 справ проти України, що становить 8,8 відсотків від загальної кількості справ (станом на початок 2008 р. – 7 відсотків, 2007 р. – 7,6, 2006 р. – 5,7 відсотка). На початок 2010 року кількість справ щодо України, які перебувають на розгляді в Європейському суді, вже зросла до 10000. Така тенденція свідчить про зростання рівня правової культури населення, що, у свою чергу, позитивно впливає на розвиток держави, зокрема утвердження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини [4].

Станом на 14 жовтня 2010 року Європейський суд виніс проти України 671 рішення щодо суті, з яких у 400 було встановлено відсутність усіх або декількох стверджуваних заявниками порушень (визнано відповідні скарги заявників частково неприйнятними). У 52 справах Європейським судом постановлено ухвали про

затвердження умов дружнього врегулювання. Також Європейським судом було винесено 242 ухвали щодо повної або часткової неприйнятності скарг заявників, поданих проти України. Порівняно з іншими державами за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду, Україна посідає третє місце після Росії та Туреччини. Для виконання рішень Європейського суду держава має вжити заходів індивідуального характеру, спрямованих на усунення конкретного порушення, визначеного у відповідному рішенні, та заходів загального характеру, спрямованих на усунення підстави для аналогічних скарг проти України. Виконання рішення Європейського суду є комплексним поняттям і потребує вжиття цілої низки заходів як щодо виправлення конкретного порушення стосовно конкретної особи, так і спрямованих на уникнення аналогічних порушень стосовно інших осіб у подальшому. І лише в разі ефективності вчинення такого комплексу дій рішення може вважатися виконаним. З метою ефективного виконання рішень Європейського суду з огляду на те, що процедура виконання цих рішень є достатньо складною і потребує злагодженої роботи всіх органів державної влади, 23 лютого 2006 року було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень Європейського суду та запобігання новим порушенням Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [5].

Таким чином, ефективний механізм судового захисту прав людини – це найбільш універсальний демократичний інструмент правової держави [6]. Нормативна і процесуальна частини механізму захисту прав людини синтезуються інституціональною частиною: державні інститути, використовуючи властиві їм компетенцію і спеціальні засоби, додають дієвість усім частинам механізму. Практично в компетенції органів усіх гілок державної влади – забезпечення прав людини. Виходячи з того, що головним обов'язком держави є затвердження і забезпечення прав і свобод людини, вона відповідальна перед людиною за свою діяльність, зміст і спрямованість якої визначаються правами людини (ст. 3 Конституції України).

Реалізація судово-правової реформи в Україні має забезпечити пріоритет права в усіх сферах життя нашого суспільства. Це залежить від багатьох факторів: кваліфікації суддівського корпусу,

рівня правової культури і свідомості суспільства, відносин судових органів з іншими державними та недержавними структурами.

Вирішення цих непростих проблем потребує чималих зусиль. Судово-правова реформа, що відбувається в Україні, передусім націлена на підвищення ефективності механізму судового захисту законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб. Це визначається Конституцією України, цілою низкою законів, а також міжнародно-правовими зобов'язаннями держави.

При цьому доступ до правосуддя і виконання та дотримання судового рішення мають бути максимально забезпечені. Європейський Суд з прав людини неодноразово наголошував саме на цих параметрах реального забезпечення прав і свобод людини.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо України свідчить, що основними причинами порушення прав людини в Україні є недосконалість вітчизняного законодавства або його практичного застосування державними органами та судовими інстанціями.

У 2006 р. було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Він, зокрема, встановлює вимогу до судів України при розгляді справ застосовувати Конвенцію про захист прав людини та практику Європейського суду з прав людини як джерело право та обов'язково здійснювати юридичну експертизу всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації. Обов'язковою також є передбачена цим Законом вимога здійснювати перевірку чинних законів: підзаконних актів на відповідність Конвенції та практики Європейського суду [7].

Сучасний досвід участі України в Раді Європи сприяє становленню інститутів демократії і правової держави, удосконаленню національного законодавства з метою забезпечення ефективного захисту основних прав і свобод людини і громадянина.

Одним з важливих міжнародних судових органів по захисту прав і свобод людини в сучасний час є Європейський Суд з прав людини в Страсбурзі [8]. Можливість громадян України реалізувати своє право на звернення в цей Міжнародний суд набуло реальної правової основи після ратифікації Україною Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, яка є одним з найважливіших міжнародно-правових актів в галузі прав людини.

Важливе значення для забезпечення судового захисту прав і свобод громадян мала ратифікація Україною у 1997 році Протоколів до Європейської конвенції про захист прав і свобод людини 1949 року [9]. Це призвело до розширення переліку гарантованих прав і свобод для громадян України, що підлягають судовому захисту, посиленню ролі і відповідальності органів законодавчої, виконавчої та судової влади за забезпечення їх реалізації.

Ратифікація Конвенції зокрема, обумовила необхідність приведення у відповідність з європейськими стандартами раніше прийнятих Україною законодавчих і нормативно-правових актів щодо прав і свобод громадян.

Слід погодитися з А. Осетинським, що вдосконалення судочинства в Україні сприятиме створенню умов для утвердження верховенства права і забезпечення кожному права на швидкий та справедливий судовий розгляд справ у незалежному на неупередженому суді, що цілком узгоджується з метою інтенсифікації процесу наближення до європейських стандартів правосуддя на основі спільних цінностей, що поділяються Україною та ЄС, підвищення прозорості у діяльності судової системи та зміцненню її дієздатності [10].

Діючий Основний закон України передбачає створення нової судової системи, яка повністю відповідатиме європейським стандартам, міжнародним зобов'язанням України та створить умови для реального захисту прав людини. Прийняття 7 липня 2010 року Закону України «Про судоустрій та статус суддів», який деталізує та наповнює реальним змістом положення Конституції України дає можливість вирішити широке коло питань, пов'язаних з виконанням не лише внутрішньодержавних функцій, а й міжнародних зобов'язань України. Новим для України і дуже важливим для національної системи захисту прав людини став інститут апеляційних судів, який розглядається Європейським Судом як один з ефективних засобів захисту прав людини в більшості держав-членів Ради Європи. Однією з пріоритетних проблем організації (реорганізації) системи судів є подолання її багатоланковості.

Аналізуючи стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав людини, ряд авторів справедливо зазначають, що владою здійснюються певні кроки щодо приведення законодавства України у відповідність до міжнародних стандартів прав людини та їх запровадження на практиці [11]. Проте сьогодні вимагає посилення заходів для забезпечення виконання взятих Україною

зобов'язань у галузі прав і свобод людини. В цьому плані слід підтримати пропозицію Н. Карпачової про розробку Національної програми щодо адаптації законодавства України до міжнародних стандартів у галузі прав людини, де визначити перелік універсальних та регіональних конвенцій з прав людини, які потрібно ратифікувати у першочерговому порядку [12].

На необхідність імплементації європейських стандартів у галузі прав людини в національну правову систему наголошує В. Тацій, зазначаючи, що європейські механізми захисту прав людини не є сталими структурами, а з урахуванням нових тенденцій у політико-правовому розвитку вони постійно піддаються оновленню з метою полегшення до них доступу громадян та підвищення рівня ефективності рішень міжнародних правозахисних інстанцій [13].

В яких напрямках повинно вирішуватися питання всебічного захисту та гарантування прав і свобод людини в Україні в обсязі європейських стандартів?

Насамперед проблема імплементації європейських стандартів у галузі прав людини вимагає передусім вирішення питання про місце відповідних міжнародних договорів у національній правовій системі та їх юридичну силу. При цьому, підкреслював В. Тацій, значення міжнародно-правових договорів у сфері прав людини у регулюванні внутрішньодержавних відносин не повинно зводитися виключно до застосування їх положень у процесі подолання прогалин і колізій в національному законодавстві, а суди в своїй практиці мають також звертатися до положень визнаних Україною міжнародно-правових договорів з прав людини в процесі тлумачення відповідних норм національного законодавства, що дасть змогу забезпечити його застосування у світлі міжнародних стандартів прав людини [14].

Для подальшого розвитку судової, і в цілому – вітчизняної правозастосовної практики в напрямі всебічного захисту прав людини слід завершити також роботу над визнанням вищою судовою інстанцією України необхідності вжиття заходів щодо сприяння впровадженню положень міжнародних договорів України до судової практики (мається на увазі проект Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя», яку розроблено ще в 2005 році, але на сьогоднішній день так і не ухвалено Верховним Судом України).

Таким чином, ефективна імплементація міжнародних норм про захист прав людини в національне законодавство спроможна значною мірою вдосконалити практику правозастосування в Україні.

Література:

1. Ківалов С.В. Деякі аспекти судового захисту прав людини в Україні в європейському вимірі / С.В.Ківалов // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць / Голов. ред. С.В.Ківалов; відп. за вип. Л.І.Кормич. – Одеса: «Фенікс», 2008. – Вип. 34. – С. 3-9; Силенко А.А. Механізми гарантій і захисту прав і свобод человека и гражданина: Украина в контексте мирового опыта / А.А.Силенко // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць / Голов. ред. С.В.Ківалов; відп. за вип. Л.І.Кормич. – Одеса: «Фенікс», 2008. – Вип. 34. – С. 81-95; Климович О. Система національних засобів захисту прав людини (в контексті положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини) / О. Климович // Право України. – 2001. – № 1. – С. 34-37; Стефанюк В. Судова влада як основна юридична гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні / В.Стефанюк // Право України. – 2001. – № 1. – С. 15-20; Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України / І.Коваль // Право України. – 2001. – № 1. – С. 129-132.
2. Молдован В.В., Молдован А.В. Порівняльне кримінально-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США. – К., 1999. – С.9.
3. Лисенков О.С. Основні методи і принципи інтерпретації Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року в судовій практиці Європейського Суду з прав людини // Науково-практичний коментар. – 2004. – № 4. – 124.
4. «Якщо права поновити не вдалося – маєте змогу захистити себе в міжнародних інстанціях»: Інтерв'ю з міністром юстиції В. Лавриновичем // Голос України. – 2010. – 4 листопада.
5. Там же.
6. Ківалов С.В. Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти / С.В.Ківалов // Актуальні проблеми політики: Зб. наукових праць – Одеса: Юрид. літ., 2005. – Вип. 34. – С. 6.
7. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України / І.Коваль // Право України. – 2006. – № 10. – С. 132.

8. Цымбаренко И.Б. Международно-правовые основы судебной защиты прав и свобод личности / И.Б. Цымбаренко // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 49-57.
9. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2,4,7 та 11 до Конвенції» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
10. Осетинський А. Сучасні проблеми реформування системи правосуддя у контексті адаптації до європейських стандартів / А. Осетинський // Право України. – 2008. – № 4. – С. 7.
11. Карпачова Н. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні / Н. Карпачова // Право України. – 2009. – № 4. – С. 4-21; Климович О. Система національних засобів захисту прав людини (в контексті положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини) / О. Климович // Право України. – 2001. – № 1 – С. 34-36, 49; Сіренко В. Сучасний стан реалізації основних прав і свобод людини та громадянина в Україні / В. Сіренко // Право України. – 2009. – № 4. – С. 22-28; Оніщук М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від Загальної декларації прав людини – до сьогодення / М. Оніщук // Право України. – 2009. – № 4. – С. 29-35.
12. Карпачова Н. Вказ. твір. – С. 20.
13. Тацій В. Імплементация європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України / В. Тацій // Право України. – 2010. – № 10. – С. 48.
14. Тацій В. Вказ. твір. – С. 51.

Попов М. М., НУ "ОЮА"

ДЕЯКІ НОТАТКИ ДО ДИСКУСІЇ ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ВИЗНАННЯ ДЕРЖАВИ СУБ'ЄКТОМ МІЖНАРОДНОГО ЗЛОЧИНУ

Настоящая статья посвящена исследованию вопроса о возможности признания государства субъектом международного преступления. В ней автор освещает и анализирует различные научные концепции и подходы отечественных и зарубежных ученых в отношении этого вопроса. В итоге автор приходит к мнению, что признание государства субъектом преступления является некорректным, так как государство может нести ответственность только за серьезные нарушения норм международного права.

This article deals with the issue of recognition of the state as subject of international crime. Author analyses different concepts and views of national and foreign scientists concerning this question. Author concludes that it is incorrect to recognize a state as a subject of international crime, state can be responsible only for international wrongful acts.

У міжнародно-правовій доктрині спірним є питання щодо можливості визнання держави суб'єктом міжнародного злочину. Питання про державу як суб'єкта міжнародного злочину може виникати лише у випадку, коли мова йде про те діяння, яке криміналізоване саме міжнародним правом, тобто коли діяння є деліктом, що погрожує самому існуванню держав та націй, а також миру, безпеці та дружнім відносинам між народами [1, с. 143].

Історична ретроспектива проблеми можливості визнання держави суб'єктом міжнародного злочину показує, що доктринальні підходи з цього питання істотно змінювалися із плином часу. До появи категорії міжнародних злочинів панувала доктрина державного акту, у відповідності до якої діяння, які вчиняються державними органами, інкримінувалися лише державі, яка розглядалася виключним суб'єктом як самих міжнародних правопорушень, так і відповідальності за них [2, с. 58]. Найбільш активно проблема визнання держави суб'єктом міжнародного злочину почала обговорюватися після Першої світової війни. При цьому одні вчені вказували на те, що тільки держава може бути суб'єктом міжнародної кримінальної відповідальності, а інші – що суб'єктами міжнародної кримінальної відповідальності можуть бути і держава, і індивіди.

Конференція Міжпарламентського Союзу у 1925 році підтвердила положення про те, що кримінальне обвинувачення може бути пред'явлене державі у цілому. Другий Міжнародний конгрес з кримінального права у 1929 році закликав утворити міжнародний кримінальний суд, який би здійснював правосуддя стосовно фізичних осіб та держав.

У радянській доктрині міжнародного права поширеною була концепція, що міжнародний злочин держави спричиняє міжнародно-правову відповідальність держави, яка не є кримінальною, та кримінальну відповідальність індивіда [1, с. 152; 3, с. 120; 4, с. 126-127].

Концепція, що суб'єктом міжнародного злочину може бути держава, підтримується у деяких дослідженнях і зараз. Поширеною є точка зору, що суб'єктами міжнародних злочинів є держави та фізичні особи [5, с. 14]. Наприклад, В. Ф. Антипенко відмічає, що слід "вивести" державу із тіні в сфері причинності міждержавної

злочинності і надати тим самим предметності міждержавному кримінальному праву. Ця думка аргументується тим, що посадові особи, що представляють державу і реалізують її волю, що вилилась у міжнародні злочини, виражають, по суті, злочинну волю і інтереси панівного класу, еліти суспільства. "В цьому ж і міститься фактор кримінальної відповідальності держав", – зауважує В. Ф. Антипенко [6, с. 21-25].

Противники концепції визнання держави суб'єктом міжнародного злочину на її критику висували такі основні аргументи: при визнанні кримінальної відповідальності держав порушуються принципи суверенітету та суверенної рівності держав; міжнародний злочин держави є політичним, а не кримінально-правовим поняттям; ця концепція не враховує особливості держави як носія суверенної політичної влади; ряд положень щодо злочину та кримінальної відповідальності не можуть бути застосовані до держави; незрозуміло, як одне кримінальне правопорушення може тягнути кримінальну відповідальність для одних суб'єктів і не тягнути для інших; уся тяжкість наслідків злочину держави покладається не на винних, а на народ. Показовою є думка А. Н. Трайніна, який вказував, що держава не може бути осудною або неосудною, держава не може бути на лаві підсудних чи за ґратами в'язниці [7].

На думку Н. А. Зелінської, використання терміну "міжнародний злочин" для найбільш небезпечних міжнародних правопорушень держави не є коректним. Норми, які регламентують відповідальність держав, не зараховуються до міжнародного кримінального права [8]. Більше того, ці норми складають окрему галузь міжнародного права – права міжнародної відповідальності [9].

У вироку Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу було прямо вказано, що "злочини проти міжнародного права вчиняються людьми, а не абстрактними категоріями" [10].

Крім того, показовим є те, що у 1983 році Комісія міжнародного права при розгляді теми проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, попросила Генеральну Асамблею уточнити, чи входить держава у число суб'єктів права, до яких може бути застосована міжнародна кримінальна відповідальність, "через політичний характер цієї проблеми" [11]. У 1984 році Комісія міжнародного права вирішили обмежити проект кримінальною відповідальністю індивідів, що не перешкоджає у подальшому розгляді можливості застосування до держав поняття міжнародної кримінальної відповідальності [12].

У ч. 1 ст. 25 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. вказано, що Суд має юрисдикцію стосовно фізичних осіб у відповідності із Статутом. Жодне положення у Статуті, що стосується індивідуальної кримінальної відповідальності, не впливає на відповідальність держав по міжнародному праву.

При вирішенні питання про можливість визнання держави суб'єктом міжнародного злочину необхідно враховувати те, що держава є соціальним утворенням і має певні ознаки, що дозволяють визначати її як самостійного суб'єкта міжнародного права (суверенітет, владний апарат, територія, населення, правова система).

Влада у державі завжди реалізується конкретними особами, які є відповідальними за здійснення внутрішніх та зовнішніх функцій держави. Держава як соціальне утворення як така не може бути злочинною, оскільки у протилежному випадку необхідно вважати злочинними не тільки державний апарат, систему законодавства, правопорядок у державі, а й усіх громадян цієї держави, оскільки населення є обов'язковою ознакою держави.

Державна влада, що уособлюється у конкретних посадових та службових особах, може бути злочинною, якщо цілі цієї влади спрямовані на порушення фундаментальних принципів міжнародного права та загально визнаних стандартів прав людини. Однак злочинність державної влади проявляється у діяннях конкретних осіб, які є її носіями.

Тим більше, держава як соціальне утворення не може вчинити злочин, тобто виконати ті дії або проявити бездіяльність, що складають об'єктивну сторону конкретного складу злочину. Подібні діяння можуть вчинити лише фізичні особи. Поширеність концепції, яка визнає державу суб'єктом міжнародного злочину, можна пояснити у тому числі і тим, що вченими характер злочинних наслідків діянь, вчинених, зокрема, під час Другої Світової війни, екстраполюються на характеристику сутності цих діянь із метою забезпечення невідворотності покарання за ці діяння.

Таким чином, держава не є і не може бути визнана суб'єктом міжнародного злочину. Суб'єктами міжнародного злочину є фізичні особи, які уособлюють державну владу і діють від імені держави.

При цьому, окремого обговорення, як уявляється, потребує концепція, що міжнародний злочин держави спричиняє міжнародно-

правову відповідальність держави, яка не є кримінальною, та кримінальну відповідальність індивіда. Ця концепція, як уявляється, є непослідовною. Неточним є твердження, що міжнародний злочин вчиняється державою [4, с. 119; 13; 14, с. 90, 15]. На вади цієї концепції вказують і намагання її прибічників поєднати той факт, що відповідальними за міжнародний злочин є і держава, і індивід. Але при цьому відповідальність індивіда є проявом політичної або міжнародної відповідальності держави. Навіщо тоді говорити про відповідальність держави, якщо вона все одно реалізується через відповідальність особи? Тим більше, як один вид юридичної або соціальної відповідальності може бути проявом іншого?

Положення щодо відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння (додаток до Резолюції ГА ООН 56/589 від 12 грудня 2001 р.), як вказувалося вище, не містять терміну "міжнародний злочин". Однак передбачається, що кожне міжнародно-протиправне діяння тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави. Тобто мова не йде про вчинення державою такого суспільно-небезпечного діяння, як злочин, а про серйозне порушення державою зобов'язання, яке випливає із імперативної норми міжнародного права. Тобто держава є суб'єктом міжнародно-протиправного діяння і несе за нього міжнародно-правову відповідальність. При цьому, незалежно від характеру діяння, конституювати його як злочин неможливо. Держава не може вчинити злочин. Саме тому відповідальність індивіда не може бути проявом відповідальності держави за міжнародний злочин. Міжнародні злочини вчиняються індивідами (в тому числі і тими, які мають повноваження діяти від імені держави), однак суб'єктом кримінальної відповідальності за міжнародним правом все одно є індивід, незалежно від того, у якому статусі він діє. Не можна стверджувати, що при вчиненні міжнародного злочину існує не-збіг суб'єкта злочину та суб'єкта відповідальності.

Саме тому слід зробити висновок про неможливість визнання держави суб'єктом, що вчиняє міжнародний злочин та суб'єктом кримінальної відповідальності за міжнародний злочин. Держава несе лише міжнародно-правову відповідальність за серйозне порушення державою зобов'язання, яке випливає із імперативної норми міжнародного права, яке не може бути визнане злочином; ці норми про міжнародно-правову відповідальність держав належать не до галузі міжнародного кримінального права, а до галузі права міжнародно-правової відповідальності. Міжнародні

злочини вчиняються індивідами, які і є суб'єктами кримінальної відповідальності за міжнародним правом, незалежно від того, у якому статусі вони діють. При цьому кримінальна відповідальність індивіда не є проявом міжнародно-правової відповідальності держави за міжнародний злочин, оскільки держава не може бути суб'єктом цього злочину.

Література:

1. Моджорян Л. А. Ответственность в международном уголовном праве // Советский ежегодник международного права. – 1970. – М. Наука, 1972. – С. 143.
2. Костенко Н. И. Субъекты международных преступлений по международному уголовному праву // Право и политика. – 2003. – № 7.
3. Галенская Л. Н. Петровский Ю. В. Ответственность физических лиц за совершение международных преступлений // Советский ежегодник международного права. 1971. – М.: Наука, 1973.
4. Куриш П. М. Международные правонарушения и ответственность государств. – Вильнюс, 1973.
5. Менжинский В. И. Проблема международной ответственности: в свете советской концепции международного права: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук / МГУ им. М. В. Ломоносова. Юридический факультет. – М., 1951. – С. 14; Иногамова-Хегай Л. В. Международное уголовное право. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003.
6. Антипенко В. Ф. Міжнародне кримінальне право і відповідальність держав // Розбудова демократичного суспільства після Нюрнберзького трибуналу: Зб. статей учасників міжнар. конф. (м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 р.). – О.: Фенікс, 2010. – 270 с.
7. Трайнин А. Н. Защита мира и борьба с преступлениями против человечества. – М., 1956.
8. Зелінська Н. А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину: автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.11 [Електронний ресурс] / Н. А. Зелінська; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2007. – 34 с. // <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2007/07znakmn.zip>
9. Лукашук И. И. Право международной ответственности. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 160 с.
10. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. – М.: Госюриздат, 1954. – Т. 2. – С. 992.
11. Ежегодник Комиссии международного права. 1983. Т. II (часть вторая).

12. Ежегодник Комиссии международного права. 1984. Т. II (часть вторая).
13. Галенская Л. Н. Петровский Ю. В. Ответственность физических лиц за совершение международных преступлений // Советский ежегодник международного права. – 1971. – М.: Наука, 1973.
14. Фисенко И. Ответственность государств за международные преступления // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 3. // http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=155&Itemid=49
15. Кибальник А. Г. Современное международное уголовное право: Понятие, задачи и принципы / Под науч. ред. А. В. Наумова. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003.

Скринька Д. В., КНУ ім. Тараса Шевченка

ПРАВИЛА МИТНОЇ ОЦІНКИ ЗА ПРАВОМ СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ

Статья посвящена основным положениям права ВТО относительно определения таможенной стоимости товаров. В статье рассматривается, среди прочего, соотношение норм права ВТО по этому вопросу и практики трансфертного ценообразования. Указывается на сложность правил таможенной оценки и важность точного соблюдения норм права ВТО для реализации преимуществ членства в этой международной организации.

The article deals with the main provisions of WTO law on the establishment of the customs value of products. The article deals, among other things, with the correlation between WTO law rules on this issue and the transfer pricing. The article points out that the customs valuation rules are complicated and that it is important to comply strictly with WTO law rules in order to take advantage of the benefits of membership in this international organization.

За останні 15 років Світова організація торгівлі (СОТ) стала дуже помітним явищем в системі міжнародних економічних відносин. Саме створення СОТ було результатом складного переговорного процесу в рамках Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ). На сьогоднішній день інституційна структура цієї міжнародної організації виконує цілу низку функцій, однією з яких є адміністрування широкого кола міжнародних угод, що регулюють різноманітні питання міжнародної торгівлі.

Одним з таких питань є проблема визначення вартості товарів, що ввозяться на територію країни. В багатьох випадках сам процес визначення митної вартості товарів викликає проблеми, які є настільки ж серйозними, як і необхідність сплачувати мито. Відповідно, одним з джерел права СОТ є Угода СОТ про митну оцінку. Метою цієї угоди є встановлення такої системи митної оцінки товарів, яка б дозволяла здійснювати її справедливо, уніфіковано та неупереджено. Така система повинна відповідати сучасним реаліям. Вона повинна виключити можливість застосування таких спотворюючих торгівлю підходів, як використання довільно встановлених або фіктивних митних вартостей. Угода більш глибоко і детально роз'яснює багато з тих питань, які регулюються статтею VII Генеральної угоди про тарифи і торгівлю.

Як відомо, ставки мита можуть бути адвалерними (наприклад, 20 відсотків від вартості імпортного товару) або специфічними (наприклад, 2 євро за кілограм чи літр). На деякі товари поширюються комбіновані (змішані) ставки мита, що включають одночасно як адвалерну, так і специфічну ставки (наприклад, 10 відсотків від вартості але не нижче ніж 2 євро за кілограм).

Більшість держав світу віддають перевагу адвалерним ставкам. Уряди надають перевагу використанню цих ставок, виходячи з трьох основних причин. По-перше, компетентним державним органам легше оцінити величину надходжень від сплати мита за адвалерними ставками, ніж від його сплати за специфічними ставками. По-друге, при застосуванні адвалерних ставок сума нарахованого мита є меншою для дешевших товарів і більшою для дорожчих. Таким чином, адвалерні ставки є більш гнучкими і менше викривлюють дію ринкових механізмів, ніж специфічні. Крім того, у міжнародних переговорах зі зменшення тарифів легше порівнювати ставки ввізного мита та домовлятися про їх зменшення, якщо ставки є адвалерними.

Сума сплаченого мита при використанні адвалерних ставок значною мірою залежить від методів, які використовуються у визначенні митної вартості товару. Якщо митні органи визначили митну вартість товару на рівні 500 євро, то за адвалерної ставки 10 відсотків сума мита дорівнюватиме 50 євро. Відповідно, якщо вартість визначена рівною 700 євро, імпортер повинен сплатити 70 євро ввізного мита за ту ж саму кількість товару. Очевидно, що переваги членства в СОТ, а саме можливість отримати доступ до ринку товарів певної країни, можуть бути значно зменшені або

взагалі зведені нанівець, якщо митні органи держав-імпортерів будуть встановлювати завищену митну вартість імпортованих товарів при стягненні мита на адвалерній основі. Угода про митну оцінку вимагає, щоб митні органи визначали вартість товару на основі ціни фактично сплаченої, або такої ціни, яка підлягає сплаті імпортером. Відповідно до Рішення міністрів про ситуації, коли митні органи мають підстави ставити під сумнів точність або правдивість заявленої митної вартості (скорочено цей документ СОТ часто називають Рішенням про зміщення тягаря доведення), митні органи можуть не брати за основу вартість, зазначену в контракті або накладній на товар, якщо вони мають підстави сумніватися у правдивості чи точності заявленої вартості або документів, представлених імпортером. Таке рішення митні органи можуть прийняти на основі інформації про ціни та інших доступних для них даних.

Стаття 1 Угоди СОТ про митну оцінку передбачає, що таке право митні органи отримують в наступних випадках:

- Коли немає продажу.
- Коли для імпортера існують обмеження щодо володіння чи використання товарів. Можна відмовлятися від застосування контрактної вартості, якщо контрактом про продаж накладаються деякі обмеження на використання чи володіння товарами за винятком коли:
 - обмеження накладається законом (наприклад, вимоги щодо пакування);
 - обмеження стосується території, на якій можуть бути продані товари (наприклад, контракт про розповсюдження товару, який обмежує продаж європейськими країнами);
 - обмеження не впливають на вартість товарів (наприклад, нова модель імпортованого товару не повинна продаватися до настання певної дати).
- Коли продаж або ціна обумовлюються таким чином, що вартість не може бути визначена (наприклад, продавець встановлює ціну на імпортований товар за умови, що покупець також придбає певну кількість інших товарів).
- Коли частина виручки від будь-якого подальшого перепродажу товару покупцем потрапляє до продавця, за умови неможливості здійснити відповідне коригування.
- Коли покупець і продавець є пов'язаними особами і якщо на ціну впливає їх зв'язок.

З метою захисту інтересів імпортерів у такій ситуації митні органи повинні надати їм можливість обґрунтувати заявлену ціну. Якщо митні органи не задоволені обґрунтуванням ціни, вони повинні надати імпортерам письмове пояснення причин відмови у прийнятті задекларованої контрактної вартості.

Стаття 8 Угоди СОТ про митну оцінку передбачає, що до ціни за накладною на товар митниця має право додати наступні платежі:

- комісійні та брокерську винагороду, за винятком комісійних за покупку;
- вартість і витрати на упакування;
- виробничі складові, включені до товару – тобто товари (матеріали, компоненти, інструменти, шаблони тощо) чи послуги (дизайнерські роботи, креслення тощо), які поставляються покупцем безкоштовно або за зменшеною ціною для використання у виробництві імпортованих товарів;
- роялті та ліцензійні платежі;
- частину виручки від перепродажу чи використання імпортованих товарів;
- транспортні витрати, страхування та інші витрати на доставку до місця ввезення, якщо держава-імпортер використовує оцінку на умовах СІФ.

Крім того статтею 8 даної угоди визначається, що до ціни зазначеної в накладній на товар, для того щоб встановити ціну, що сплачена або підлягає сплаті, не можна додавати жодних інших складових, крім тих, що наведені вище. У статті 8 також перелічено витрати, які не повинні включатися до митної вартості, якщо їх можна відрізнити від ціни сплаченої чи тієї, що підлягає сплаті. До них відносяться:

- оплата фрахту після ввезення на митну територію країни імпорту;
- вартість будівництва, монтажу, збирання, експлуатації та технічного обслуговування виробів після їх ввезення;
- мито та податки, що стягуються в країні імпорту.

Для випадків, коли задекларована імпортером вартість не приймається митними органами, Угодою СОТ про митну оцінку визначаються п'ять методів встановлення митної вартості. Встановлюючи вартість на основі цих методів, митні органи повинні консультиватися з імпортерами та брати до уваги їхні аргументи.

Треба мати на увазі, що сам факт того, що угоду, на основі якої товар імпортується, укладено між пов'язаними сторонами, не означає, що митні органи повинні ігнорувати вартість, заявлену імпортером. Такий зв'язок між сторонами дуже часто має місце в межах діяльності транснаціональних корпорацій. Ціни, що формуються в рамках трансфертного ціноутворення, можуть не завжди відповідати дійсній вартості імпортованих товарів. Навіть у цих випадках Угода СОТ про митну оцінку вимагає, щоб митні органи консультувалися з імпортерами для того, щоб встановити, чи вплинув зв'язок між сторонами на ціну. Якщо митні органи встановлять після такої перевірки, що цей зв'язок не вплинув на задекларовані ціни, митна вартість визначається на основі таких задекларованих цін. Більше того, щоб заявлена вартість не відкидалася представниками митних органів лише тому, що сторони контракту є пов'язаними особами, Угода СОТ про митну оцінку дає імпортерам право вимагати, щоб задекларована вартість приймалася митниками, якщо імпортери доведуть, що ця вартість приблизно дорівнює еталонній вартості, отриманій на основі:

- митних вартостей, визначених за попередніми імпортними контрактами, які були підписані приблизно в той же час між непов'язаними покупцями та продавцями ідентичних чи подібних товарів; або
- вартості, визначеної методом віднімання, або обчисленої вартості, що розраховуються для ідентичних чи подібних товарів.

Якщо митні органи вирішили відхилити контрактну вартість, задекларовану імпортером, вони можуть використати один з п'яти методів, про які йтиметься нижче. При цьому, ці способи можуть використовуватися у тому порядку, в якому вони з'являються в тексті Угоди СОТ про митну оцінку, і якщо тільки митні органи вирішують, що перший спосіб не може бути використано, вартість повинна визначатися на основі наступних способів у порядку їх послідовності. Єдиним винятком з цього правила є дедуктивний та обчислений методи митної оцінки, які можуть використовуватися в довільному порядку.

Угода СОТ про митну оцінку передбачає, що митна вартість в принципі повинна визначатися на основі інформації доступної в межах країни імпорту. Але у випадку застосування методу обчисленої вартості використовується інформація з країни-експортера.

Таким чином, п'ять методів митної оцінки повинні використовуватися в наступному порядку:

1. Вартість ідентичних товарів. Товари є ідентичними, якщо вони однакові у всіх відношеннях, включаючи фізичні характеристики, якість та репутацію.

2. Вартість подібних товарів. Товари є подібними, якщо вони дуже схожі на товари, вартість яких визначається, щодо компонентів, матеріалів та характеристик; здатні виконувати ті ж самі функції і є взаємозамінними у комерційному плані з товарами, митна вартість яких визначається. Відповідно до першого і другого методів, обрані контракти повинні стосуватися імпортованих товарів, які були продані для експорту до країни імпорту приблизно в той же час, як і товари, які оцінюються. Крім того, щоб товари вважалися ідентичними або подібними, вони мають бути вироблені в одній і тій самій країні і тим самим виробником, що й товари, митна вартість яких оцінюється. Але якщо не існує імпортованих контрактів стосовно ідентичних чи подібних товарів, вироблених одним і тим самим підприємством у країні виробництва товарів, відносно яких здійснюється процедури митної оцінки, до уваги повинні братися товари, вироблені іншими підприємствами в тій же країні експорту.

3. Дедуктивний метод (метод віднімання). Вартість визначається на основі ціни за одиницю, за якою ідентичні або подібні товари продаються на внутрішньому ринку, після виключення з цієї ціни таких елементів як прибуток, мито та податки, транспортні витрати і страхування та інших витрат, які виникли у країні імпорту.

4. Метод обчисленої вартості. Обчислена вартість визначається шляхом додавання до собівартості товару, митна вартість якого визначається, прибутку та загальних витрат, що дорівнює сумі, яка здебільшого відображається під час продажу товарів того ж класу або виду, що й оцінювані виготовлені виробниками у країні експорту товари, які імпортуються. Щоб не створювати занадто обтяжливих умов для імпортера, метод обчисленої вартості слід застосовувати лише якщо покупець та продавець є пов'язаними особами і виробник готовий надати митним органам в країні імпорту необхідні дані про затрати та засоби підтвердження таких затрат.

5. Резервний метод. Коли митну вартість не можна визначити жодним з чотирьох вищезазначених методів, можна використати будь-який з наведених вище методів за умови відповідності використаних критеріїв Статті VII ГАТТ. Але визначена таким чином вартість не повинна базуватися на:

- ціні товарів для експорту на ринки третіх країн;

- мінімальній митній вартості;
- довільно визначеній чи фіктивній вартості.

Слід підкреслити, що повноцінна імплементація положень даної угоди до законодавства держав-членів СОТ потребує не лише внесення змін до відповідних кодексів, інших законів та підзаконних актів, але також глибокого і ґрунтовного практичного навчання співробітників митної служби. Застосування методів митної оцінки спочатку може здаватися занадто складною процедурою, як з технічної так і з юридичної точки зору, але такі методи є необхідними для забезпечення одноманітного і прозорого застосування митного законодавства.

Література:

1. Таможенная стоимость. Учебник / Под общ. ред. Л. А. Бондарь и В. А. Шамахова. – М.: Софт Издат, 2007. – 429 с.
2. Transfer Pricing and Customs Valuation / edited by A. Bakker and B. Obuoforibo. – IBFD, 2009. – 662 p.
3. Sheri Rosenow and Brian J. O'Shea. A Handbook on the WTO Customs Valuation Agreement. – New York, Cambridge University Press. – 270 p.
4. Результати Уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів. Тексти офіційних документів. – К.: "Вимір", 1998. – 520 с.

Чибісов Д. М., ОДУВС

ПРОЦЕДУРА ВИРІШЕННЯ СПОРІВ В РАМКАХ СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

В статье анализируется процедура разрешения споров в рамках Всемирной торговой организации (ВТО). Автор утверждает, что решение вопроса эффективного использования процедуры разрешения споров в рамках ВТО не только будет способствовать обеспечению принудительного соблюдения правил ВТО государствами-членами организации, но и положительно повлияет на общую кодификацию международного торгового права.

The article is aimed to elaborate the question of the WTO Dispute settlement procedure. Author insists that effective use of the WTO Dispute settlement system would not only safeguard the Members from being disrespectful to their WTO obligations, but also positively affects the overall international commercial law codification process.

Постановка проблеми. Незважаючи на ілюзорну віддаленість та абстрактність міжнародних торговельних інституцій та зокрема СОТ, їх вплив на економіку нашої держави значний та не такий вже і передбачуваний. Щодня ми свідомо чи несвідомо переконаємося у цьому купуючи французькі сири, італійські макарони та китайський текстиль. Однак не всі з нас замислюються чому товари з Італії, наприклад, іноді коштують дешевше товарів з нашої рідної України. Відповідь на це питання іноді лежить не лише в економічній площині, а й у площині суто юридичній – праві Світової організації торгівлі (СОТ) та методах захисту інтересів держав-членів цієї організації.

Виходячи з вищезазначеного, серед найпоширеніших проблем України, як держави-члена СОТ яка розвивається, потрібно назвати наступні три. *Перша і найголовніша* – це проблема пов'язана із відсутністю в Україні достатньої кількості кваліфікованих фахівців з права СОТ, які б склали "авангард" державних органів відповідної юрисдикції та завдань, серед яких, не останнє місце займали б завдання з аналізу торговельної діяльності українських і закордонних підприємств з метою виявлення порушень права даної торговельної організації іноземними контрагентами [11]. *Друга проблема* – в Україні немає плану стратегічного членства нашої держави в СОТ. *Третя проблема* впливає з першої – у нас відсутня координація інтересів малого та середнього бізнесу з державною торговельною політикою саме тому – що немає спеціалістів з права СОТ, які б допомогли українським підприємцям планувати їх торговельну діяльність відповідно правил цієї організації, а державі захищати права цих самих підприємців шляхом ініціації процедури вирішення торговельних суперечок в рамках торговельної організації (мається на увазі Світова організація торгівлі) та впровадження компенсаційних заходів.

Враховуючи викладене, ми підкреслюємо, що у форматі цієї роботи не можемо надати наше бачення щодо вирішення усіх цих проблем. Однак пропонуємо зупинитися на теоретико-правовому аналізі процедури вирішення спорів в рамках організації як "початковому" етапі дослідження вказаного комплексу проблем.

Норми права СОТ, якими керуються держави-члени організації мають колосальний вплив не лише на внутрішні і зовнішньоекономічні торговельні відносини зазначених держав, а й на ті торговельні відносини, які формально хоча й не врегульована правилами СОТ, однак фактично піддаються кореляційному їх впливу. Такий

вплив забезпечується поширенням дії комплексу деталізованих норм та правил які містяться в угодах СОТ. Не маючи формально універсального* характеру, вони тим не менш стають все більш і більш схожими на "неписані міжнародні торгівельні традиції", які застосовуються як державами-членами СОТ, так і іншими державами при здійсненні своєї зовнішньоекономічної діяльності.

Як свідчить міжнародна практика – коли більшість держав світу визнають ті чи інші норми та угоди обов'язковими до виконання, то менша частина держав світу, в тій чи іншій мірі буде зобов'язана розвиватися відповідно вказаного напрямку. Звичайно, що рівень та ступінь застосування таких норм різниця. Для держав-членів СОТ він максимальний, а для не-членів організації він мінімальний – однак він існує і прямо залежить від діяльності СОТ. Приймаючи до уваги такий кореляційний вплив права цієї організації на сучасні міжнародні торгівельні відносини, особливе місце посідає питання ефективного врегулювання торгівельних суперечок які виникають між державами-членами СОТ. Особливе місце це питання посідає саме тому, що без ефективного механізму стимулювання виконання умов та положень угод СОТ діяльність останньої буде безплідною та формальною: кожна держава знає, що вона не буде покарана за порушення тих чи інших норм права СОТ.

Тобто, механізм забезпечення примусового виконання угод СОТ, який здійснюється на останньому етапі процесу врегулювання суперечок, фактично забезпечує ефективну діяльність СОТ як інструменту регулювання міжнародних торгівельних відносин. Відповідно, якщо буде вирішено питання ефективного врегулювання торгівельних суперечок, які виникають внаслідок порушення однією із сторін норм права СОТ, то враховуючи кількісну та якісну перевагу держав-членів СОТ у процентному відношенні над усіма іншими державами світу – це дозволить позитивно вплинути і на врегулювання торгівельних суперечок між усіма іншими державами світу. Вказане твердження може здаватися не зовсім коректним для прихильників регіональної теорії міжнародно-правових відносин, однак на прикладі все більш і більш чіткого процесу універсалізації прав людини ми вважаємо, що цей самий процес універсалізації міжнародного торгівельного права вже йде повним ходом і його доречно порівнювати з процесом універсалізації прав людини [1, 69-70]. Так, наприклад ми порівнюємо космічне, повітряне та морське право.

Все це у підсумку і обумовлює актуальність проведення поглибленого теоретико-правового дослідження процедури вирішення спорів в рамках СОТ та її складових етапів.

Стан проблеми дослідження. У вітчизняній та зарубіжній літературі проблеми визначення, розробки та шляхів удосконалення механізму вирішення торгівельних спорів** в рамках СОТ були надзвичайно важливими на протязі всього періоду існування організації та знайшли своє відображення в працях таких відомих вітчизняних і зарубіжних вчених як: І. І. Дюмулен [2], М. А. Баймуратов [3], С. В. Іванова [4], та В. М. Шумілов [5]. Однак, зважаючи на умовно "економічний" напрямок досліджень останніх, поверхневу розробку юридичних аспектів без достатньої їх деталізації та приділення уваги процедурі вирішення торгівельних суперечок, очевидна актуальна необхідність заповнення існуючих прогалин [6, 3].

Виклад основних положень. Головуючим документом який врегульовує як економіко-правові так і суто процесуальні аспекти торгівельних відносин держав-членів СОТ є Генеральна угода з тарифів та торгівлі 1947 року (ГАТТ 1947 року). Цей документ має на меті не лише встановлення принципів стандартів торгівельної політики в рамках СОТ (загальних засад тарифного і нетарифного регулювання експорту/імпорту товарів), а й встановлення чіткого механізму врегулювання торгівельних суперечок між державами членами організації.

ГАТТ 1947 року був прийнятий більш ніж пів століття тому [7]. Зрозуміло, що з часом політична і економічна складові міжнародних торгівельних відносин зазнали суттєвих перемін, що й обумовило старт нових торгівельних переговорів держав-членів СОТ – початку так званого Уругвайського раунду. Це був найдовший раунд торгівельних переговорів який тривав з 1986 по 1994 р. За його результатами були прийняті епохальні угоди міжнародної торгівлі – Генеральна угода з тарифів та торгівлі 1994 року (ГАТТ 1994 року), Генеральна угода про надання послуг (ГАТС) [8], а також угода про створення Світової організації торгівлі [9].

Незважаючи на те, що ГАТТ 1994 року загалом регулює торгівлю товарами (послугами) [7], та включає перелік додатків які регулюють торгівлю у різних галузях економіки (сільське господарство, текстиль тощо), а також зазначає кінцеві терміни зниження тарифів щодо окремих товарів, його положення також є надзвичайно важливими і для розуміння процедури врегулювання торгівельних суперечок в рамках СОТ.

Торгівельні суперечки держав-членів СОТ є результатом порушених торгівельних угод СОТ. Наприклад, суперечка виникає коли одна держава-член СОТ приймає законодавчий акт чи інші нормативно-правові документи які розглядаються іншими державами-членами СОТ як протиправні відповідно зобов'язань які містяться в угодах СОТ. Важливо підкреслити, що порушенням права СОТ розглядаються дії не лише керівництва держави, а й дії уряду, окремих державних органів та іноді і недержавних інституцій. Як приклад, порушенням права СОТ буде одноособове встановлення державою-членом СОТ проходження експортними/імпортними товарами (послугами) обов'язкових процедур (які не передбачаються окремими угодами СОТ) санітарного чи фіто-санітарного контролю. Відповідно, кожна з держав-членів організації матиме право ініціювати процес вирішення спорів в рамках СОТ. Надалі, за результатами розгляду цього питання органом вирішення спорів СОТ такі обов'язкові процедури будуть визнані протиправними, а держава яка їх застосувала, як це не банально звучить, каратиметься у відповідності до всієї строгості норм права СОТ.

В той час як ГАТТ 1947 включала лише обмежений перелік протиправних дій, які передбачали застосування процедури вирішення спорів між державами, що ратифікували її, Уругвайський раунд торгівельних переговорів держав-учасниць цієї угоди привніс більш деталізовані правила, процедури та строки вирішення таких суперечок. Наприклад, на відміну від ГАТТ 1947 року коли розгляд торгівельних суперечок міг тягнутися десятиріччями, Уругвайський раунд запровадив чіткі та умовно швидкі строки для кожного з етапів процедури вирішення суперечок чим безумовно сприяв підвищенню її ефективності. Солідаризуючись із деякими дослідниками права СОТ ми вказуємо, що саме за результатами цього раунду переговорів можливо говорити про перехід від політико-дипломатичного методу врегулювання торгівельних спорів до адміністративно-правового [6, 8]. Так, Орган вирішення спорів (ОВС) був створений саме згідно ГАТТ 1994 року, а не ГАТТ 1947 року.

До складу ОВС входять скоріш політичні представники держав-членів СОТ, а не професійні та об'єктивні судді, арбітри чи науковці. В той же час, на відміну від політичного представництва інтересів держав в СОТ, фактичний розгляд торгівельних спорів і прийняття рішень за ними здійснює не ОВС як такий, а "панелі".

Цим і зумовлюється по-перше формальність "судейських" функцій ОВС, та по-друге, відповідно перехід від політичної до правової процедури вирішення спорів. Панелі утворюються згідно положень "Домовленості про врегулювання суперечок" [10].

Процес вирішення спорів в рамках СОТ здійснюється в два етапи: розгляд справи панеллю та розгляд справи апеляційним органом (за умов подання апеляції). Давайте зупинимось на аналізі цих етапів.

Розгляд справи панеллю.

Перш за все, приймаючи справу до розгляду, ОВС зобов'язує сторони пройти процедуру взаємних консультацій. Згідно ст. 4 Домовленості про врегулювання суперечок (ДСА)*** консультації є обов'язковим етапом процесу вирішення спорів. Мета консультацій полягає в тому, щоб визначити чи можуть сторони по справі вирішити свої суперечки шляхом мирних переговорів. Якщо сторони по справі не здатні врегулювати суперечку на цьому етапі, впродовж 60 днів, то заявник (держава яка ініціювала процес вирішення суперечки)**** може вимагати, відповідно положень ДСА, заснування панелі для розгляду справи [10].

Заснування панелі для розгляду справи регламентується положенням ст. 6.1. ДСА. Панель засновується під час наступної зустрічі сторін після їх попередньої зустрічі на засіданні ОВД де заявник вперше вимагав про це. Така вимога повинна містити перелік спеціальних заходів чи процедур які на думку заявника порушила винна сторона. У вимозі також повинні бути зазначені норми права СОТ на яких заявник ґрунтує свої обвинувачення та стисло вказана суть спору. ОВС засновує панель в кожному такому випадку за одним можливим виключенням – якщо обидві сторони по справі будуть проти заснування панелі.

За загальним правилом ст. 8.5 передбачає наявність трьох пеналістів однак за погодженістю сторін можливе збільшення їх кількості до п'яти [10]. Стаття 8.6 передбачає, що Секретаріат СОТ має запропонувати кандидатури членів панелі сторонам по справі, причому останні можуть ветоувати запропоновані кандидатури лише за наявності об'єктивних обставин. Однак, на практиці сторони по справі рідко мають можливість відхилити запропонований склад панелі. Крім того, якщо сторона чи сторони по справі не погоджуються з потенційним запропонованим їм складом панелі на протязі 20 днів з моменту коли була заснована панель то кожна зі сторін має право вимагати від Генерального Директора СОТ остаточно визначити склад панелі.

Члени панелі повинні мати достатню кваліфікацію та знання права СОТ, бути фахівцями у питаннях вирішення суперечок чи міжнародними торгівельними експертами. Наприклад, ними можуть бути люди які раніше були у складі панелі, представляли справу на розгляд панелі чи в минулому репрезентували держав-членів СОТ в процесі розгляду суперечок ще до створення ОВС, тобто відповідно загальним процедурам передбаченим ГАТТ 1947 року. Також до складу панелі можуть бути призначені відповідні представники держав-членів СОТ не зацікавлені по суті справи. Стаття 8.3. ДСА передбачає, що громадяни сторін по справі не можуть бути у складі панелі крім випадків коли обидві сторони по справі не погодяться на це.

Формально, рішення панелі по справі має рекомендаційний характер для ОВС, однак такі "рекомендації" можуть бути відхилені лише за умов "негативного консенсусу" усіх членів ОВС СОТ. Тобто, якщо усі члени СОТ будуть проти такої "рекомендації".

По аналогії із судовим процесом, тут можна виділити два етапи: попередній розгляд справи панеллю та розгляд справи панеллю. Положення ст. 7.1 ДСА передбачає стандартний "мандат консультацій", якщо сторони не викажуть погодження на інший. Стандартний мандат консультацій включає право розгляду спірного питання на предмет його відповідності чи невідповідності угодам на порушення яких посилається заявник.

Правове регулювання процедури вирішення спорів в рамках розгляду справи панеллю закріплюється ст. 12 ДСА. Перед першим засіданням панелі кожна зі сторін має надати їй свої письмові доводи. На першому засіданні сторони по справі та інші члени СОТ, які заявили свій інтерес у справі також надають свої доводи та аргументи однак зазвичай в усній формі. На другому засіданні сторони по справі надають свої доводи у письмовій формі. Мета надання доводів у письмовій формі, під час другого засідання панелі, полягає у необхідності як змістовного спростування аргументів наданих противною стороною під час першого засідання, так і фактичного підтвердження своїх власних аргументів.

Якщо якась із сторін під час розгляду справи панеллю підіймає наукові, експертні чи інші питання які потребують участі кваліфікованих спеціалістів то панель може запросити таких спеціалістів чи їх групу для надання висновку. Прийнявши експертний висновок та заслухавши віддуки сторін на нього панель приймає рішення та надає сторонам для ознайомлення описову його частину (факти

та аргументацію) відповідно до якої сторони мають два тижні щоб привести свої коментарі та/чи аргументи. За результатами вказаного двотижневого періоду панель надає сторонам уточнене рішення, яке має характер "проміжного відгуку", однак з уточненням виявлених порушень та відповідних висновків панелі. Після цього сторони мають тиждень для надання своїх коментарів щодо цього проміжного відгуку панелі. Після вказаного періоду для надання сторонами своїх коментарів починається новий двотижневий період на протязі якого панель розглядає доводи сторін та за своїм рішенням може або додатково призначити засідання (у ці два тижні) або остаточно вирішити справу. Три тижні по тому, це рішення панелі розповсюджується поміж усіма іншим державам-членам СОТ для ознайомлення.

Згідно до положення ст. 16.4 ДСА вказане рішення панелі стає рекомендацією чи рішенням ОВС якщо [10]: 1) на протязі 60 днів не буде відхилено консенсусом ОВС; 2) на протязі 60 днів "винна" сторона офіційно не повідомить ОВС про своє рішення подати апеляцію до Апеляційного органу (АО).

Кожна зі сторін має право подати апеляцію.

Апеляційний розгляд.

Кожна апеляційна заява розглядається трьома членами АО. АО складається з сіми членів якізначаються ОВС на чотири роки. Член АО може лише раз бути переобраним на другий строк. Крім того, членом АО може бути лише відома у професійних кругах людина, яка має достатній авторитет та довіру. Також члени АО мають бути фахівцями з права СОТ та добре розумітися у міжнародних торгівельних відносинах.

На відміну від члена панелі, який може бути представником незацікавленої у спорі держави, член АО не може бути якимось чином пов'язаним із державною службою, тобто не може бути на посаді держслужбовця жодної з держав.

Апеляційний розгляд справи не передбачає повністю новий її перегляд, а лише перевірку суто правових її аспектів та насамперед правильності інтерпретації панеллю тих чи інших положень угод СОТ. Потрібно відмітити, що АО не має компетенції розглядати нові факти чи переглядати вірність вже наданих доказів. Відповідно до положень ст. 17.5 ДСА апеляційний розгляд справи не повинен перевищувати 60 днів, однак у особливо складних випадках він може бути пролонгованим ще на 30 днів. За результатами апеляційного розгляду готується рішення-відгук яке далі надається ОВС для затвердження.

Рішення-відгук АО вважається автоматично затвердженим ОВС якщо на протязі 30 днів воно не буде відхилено за консенсусом ОВС (тобто консенсусом представників усіх країн-членів СОТ).

Висновок. Розкривши загальні положення процедури врегулювання торгівельних суперечок, що виникають між державами-членами СОТ, ми дійшли наступних висновків. По-перше, процедура вирішення спорів в рамках СОТ загалом підтверджує свою життєздатність та змогу протистояти окремим політичним тискам економічно розвинених держав на менш розвинені. З іншого боку, вбачається ряд недоліків щодо правового становища розвинених та найменш розвинених держав-членів СОТ в процесі врегулювання торгівельних суперечок. По-друге, вирішення питання ефективного врегулювання торгівельних суперечок в рамках СОТ не лише робить свій внесок в процес забезпечення примусового застосування міжнародних торгівельних зобов'язань в сфері права цієї організації, а й позитивно впливає на кодифікацію міжнародного торгівельного права. По-третє, зважаючи на зазначене кроком вперед у вирішенні питання підвищення адаптаційних можливостей України як держави, яка розвивається, буде впровадження в Україні, як і в багатьох інших державах світу, спеціалізованої дисципліни "Право Світової організації торгівлі", де б студенти-правники мали можливість докладно вивчати механізми дії організації, історію та результати "торгівельних війн" країн-членів СОТ та прогнозувати можливі негативні наслідки тих чи інших міжнародних економічних процесів [11].

У підсумку потрібно вказати, що враховуючи недостатню наукову розробленість в Україні питання врегулювання торгівельних суперечок в рамках СОТ, здійснений вище аналіз має внести свою невелику лепту в прояснення цього питання. Однак, очевидно і він не буде достатнім для повного і комплексного розуміння шляху вдосконалення механізму захисту економічних інтересів України в умовах вступу до СОТ.

Пропозиції щодо подальшого дослідження проблеми.

Серед актуальних питань які потребують подальшого розгляду потрібно підкреслити питання аналізу ефективності процедури вирішення спорів в рамках СОТ за участі держав, що розвиваються, тобто таких як Україна. Необхідно проаналізувати наші слабкі та сильні правові позиції відповідно права СОТ взагалі та ДСА зокрема, та враховуючи їх розробити стратегічні плани членства України в цій організації [11].

Примітки:

- * Загальнообов'язковий характер правила СОТ мають лише на членів організації.
- ** Тут і далі за текстом ми використовуємо терміни "суперечки" і "спори" як синоніми.
- *** Від англійської Dispute Settlement Understanding – "DSU".
- **** Термін "заявник" лише умовно можна порівнювати із терміном "позивач", так як процес розгляду торговельних суперечок в рамках СОТ не ґрунтується на судовому розгляді.

Література:

1. Чибісов Д. М. Європейський суд з прав людини у питаннях стандартизації пенітенціарних установ / Д. М. Чибісов // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 3. – С. 69-71.
2. Дюмулен І. І. Всемирная торговая организация. Экономика, политика, право / И. И. Дюмулен. ГОУВПО ВАВТ Минэкономразвития России. – М.: ВАВТ, 2008. – 346 с.
3. Баймуратов М. А. Международное право / М. А. Баймуратов. – Х.: "Одиссей", – 2000. – 736 с.
4. Иванова С. В. Всемирная торговая организация: Учебное пособие / С. В. Иванова. – М.: Экономистъ 2007. – 318 с.
5. Шумилов В. М. Всемирная торговая организация : Право и система / В. М. Шумилов. – М., 2006. – 212 с.
6. Пода Т. О. Проблеми функціонування та напрямки реформ системи врегулювання міждержавних суперечок СОТ: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. к. ю. н.: спец. 12.00.11 "Міжнародне право" / Т. О. Пода – Київ: Інститут законодавства ВРУ, 2008 – 23 с.
7. General Agreement on Tariffs and Trade 1947 (GATT 1947) and General Agreement on Tariffs and Trade 1994 (GATT 1994) [Електронний ресурс] – Режим доступу до угоди: http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/legal_e.htm#ag.
8. General Agreement on Trade in Services (GATS) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/legal_e.htm#ag
9. Марракеська угода про заснування Світової організації торгівлі. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/legal_e.htm#ag
10. WTO Dispute Settlement Understanding [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/legal_e.htm#ag
11. Чибісов Д. М. Україна й Світова організація торгівлі: про необхідність запровадження нової навчальної дисципліни // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 2. – С. 284-287.

Кориневич А. О., КНУ ім. Тараса Шевченка

МІЖНАРОДНІ СПОРИ ЩОДО ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ У ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНОГО СУДУ ООН

Статья посвящена анализу практики Международного Суда ООН касательно энергетических ресурсов. Международный Суд ООН рассмотрел относительно немного дел, которые прямо или косвенно включали вопросы энергетических ресурсов. Международный Суд ООН и его предшественница – Постоянная палата международного правосудия, рассматривали две категории дел, связанных с энергетическими ресурсами. Постоянная палата международного правосудия рассматривала дела касательно концессий, а Международный Суд – касательно нефти и других энергетических ресурсов.

The article is dedicated to the analysis of the case-law of the International Court of Justice as to the energy resources. ICJ didn't have too many cases which were connected to the questions of energy resources. ICJ and its predecessor – Permanent Court of International Justice, worked on two categories of cases connected with energy resources. PCIJ worked on energy concessions and ICJ – on oil and other energy resources.

Міжнародне енергетичне право тісно пов'язане з правом вирішення міжнародних спорів, адже спори між різними суб'єктами та акторами щодо питань енергетичного сектору та енергетичних ресурсів трапляються досить часто. Принцип мирного вирішення міжнародних спорів, передбачений пунктом 3 статті 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй [1], є одним з основних принципів міжнародного права. Держави мають зобов'язання вирішувати свої спори мирно за допомогою політичних і/або правових засобів. Пункт 1 статті 33 Статуту Організації Об'єднаних Націй встановлює, що до таких засобів належать: переговори, слідча процедура, посередництво, погоджувальна процедура, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод та інші мирні засоби за вибором сторін. Єдиним міжнародним судовим органом, що має максимально широку компетенцію, є Міжнародний Суд ООН, головний судовий орган Організації Об'єднаних Націй. Тільки держави можуть бути стороною у провадженні справи у Міжнародному Суді. Міжнародний Суд не має обов'язкової юрисдикції. Згідно із положеннями статті 36 Статуту Міжнародного Суду, він має юрисдикцію лише у тому випадку, якщо держави-

сторони спору погоджуються передати спір у Міжнародний Суд або якщо норма про обов'язкову передачу справи у разі виникнення спору до Міжнародного Суду ООН прописана у спеціальних міжнародних договорах. Рішення Міжнародного Суду ООН є обов'язковими лише для сторін конкретного спору.

Варто зазначити, що, по суті, Міжнародний Суд ООН і його попередник – Постійна палата міжнародного правосуддя (далі – ППМП), розглядали дві категорії справ, пов'язаних з енергетичними ресурсами. ППМП розглядала справи щодо концесій, а Міжнародний Суд – щодо нафти та інших природних ресурсів.

Правова природа концесій є дуже важливим питанням для енергетичного сектору. Концесія, надана державою іноземній приватній компанії, була традиційним правовим механізмом у першій половині ХХ століття. В той час можливість держав в односторонньому порядку змінити умови концесії або ж і взагалі її припинити залежали від правової природи концесії [2].

Класична відповідь на питання про правову природу концесій була дана у рішенні арбітражу по справі *Арамко*, у якому розглядалися всі види концесій [3]. Арбітраж визначив, що концесія на розробку нафтових родовищ регулювалася положеннями не національного адміністративного, а міжнародного права. Арбітраж розглядав також питання концесій на будівництво портів, на надання комунальних послуг, на будівництво споруд, земельних концесій, концесій на розробку корисних копалин. Всі ці види концесій не можна об'єднати в єдиний вид. Арбітраж Арамко визначив, що нафтова концесія є підвидом концесії на розробку природних ресурсів і складається з трьох головних елементів:

1. Державного акту щодо надання концесії;
2. Права використання та управління, закріплених за концесіонером;
3. Повернення прав використання та управління до держави після закінчення встановленого строку концесії.

Такі концесії не можуть порівнюватися із, наприклад, концесіями на будівництво споруд, і є джерелом зобов'язань обох сторін – держави і концесіонера.

Справа Концесій Мавроматіса [4], що розглядалася у Постійній палаті міжнародного правосуддя, відома перш за все завдяки визначенню поняття міжнародного спору. Окрім цього, ця справа відбиває реалії питання концесій у період Оттоманського і Британського мандату над Палестиною. 13 травня 1924 року влада

Греції подала заяву до ППМП стверджуючи, що Уряд Палестини, а згодом і Уряд Британії, з 1921 року відмовлялися визнавати весь об'єм прав, які мав громадянин Греції Мавроматіс на основі концесійних угод, укладених Мавроматісом з Оттоманською владою з метою будівництва певних споруд. Поставало питання щодо двох груп концесій: концесій на будівництво і функціонування системи електричного трамваю та функціонування споруд для забезпечення міст Єрусалиму і Яффи електроенергією та питною водою. Греція у своїй заяві зазначала, що частина 1 статті 11 Мандату щодо Палестини передбачала, що Адміністрація Палестини повинна приймати всі необхідні заходи для захисту інтересів спільноти і має всю повноту влади для забезпечення державної власності або контролю за будь-якими природними ресурсами в країні або щодо будівництва споруд та надання послуг на родовищах цих природних ресурсів. Британський уряд наголошував на тому, що Оттоманські концесії Мавроматіса є нечинними, оскільки у цих угодах Мавроматіс описується як Оттоманський підданий, що проживає у Константинополі, у той час як насправді він мав громадянство Греції. ППМП з цього питання прийняла рішення, що ідентифікація особи Мавроматіса у цій справі не підлягала сумніву, помилка виникла щодо певних характеристик суб'єкта. Виникало питання чи залежить чинність концесій від громадянства Мавроматіса. З цього приводу ППМП постановила, що надання концесій такого виду не залежить від громадянства, а залежить від його технічних можливостей і фінансових зв'язків.

Визнавши оттоманські концесії Мавроматіса чинними, ППМП почала розглядати інше питання. Визначивши оттоманські концесії Мавроматіса нечинними через помилку у питанні громадянства, Британська влада Палестини у 1921 році надала такі самі концесії громадянину Рутенбергу. ППМП повинна була визначити, чи порушили концесії, надані Рутенбергу у 1921 році, права Мавроматіса за його концесіями. Стаття 29 умов, що були додатком до концесій Рутенберга, надавала її власнику право клопотати про те, щоб попередні концесії, що повністю або частково стосувалося його концесій, були анульовані урядом на основі виплати справедливої компенсації. Рутенберг не подавав такого клопотання і ППМП вирішила, що він мав поважати всі попередні концесії. Далі ППМП повинна була вирішити, чи було надання Рутенбергу права клопотати про анулювання попередніх концесій порушенням Палестинською Адміністрацією зобов'язань, взятих

державою-мандатарієм. ППМП вирішила, що право Рутенберга у будь-який час вимагати припинення попередніх концесій зіштовхується з перепоною у вигляді права власників попередніх концесій на використання їхніх концесій без загрози анулювання до того часу, поки, за умовами концесії, почне діяти право повторного викупу концесії. Може здатися, що такий підхід відбиває тенденції того часу і що якби суд вирішив схоже питання у наш час, то він прийняв би інше рішення. З початку еволюції концепції постійного суверенітету над природними ресурсами з'явилася зростаюча тенденція розглядати контракти щодо розробки природних ресурсів як тимчасове відчуження невід'ємних прав, яке може припинитися у будь-який момент за умови виплати належної адекватної компенсації [5]. Разом з тим, Постійна палата міжнародного правосуддя також зазначила, що припинення існуючих концесій може мати місце у будь-який час під час існування концесії за ініціативи недержавного актора, таким чином захист від необґрунтованого припинення концесії, що існує, коли ініціатива щодо припинення висловлюється державою, яка може припинити концесії тільки з причин суспільних інтересів, був серйозним чином порушений [6]. Наразі загальноприйнято, що поняття "з причин суспільних інтересів" і "з суспільною метою" є взаємозамінюваними. Арбітраж або суд сьогодні напевно вважатиме, що вимога суспільних інтересів або публічного порядку застосовується щодо рішення уряду надати собі майбутню можливість припинити концесію, а не до причин, з яких концесіонер попросить уряд про припинення концесії.

У справі Єрусалимських концесій Мавроматіса також знайшла відображення концепції дотримання стороною свого слова. Уряд Греції стверджував, що, попри те, що Рутенберг не клопотав про припинення концесій Мавроматіса, уряд Британії "вирішив не дозволяти Мавроматісу користуватися своїми концесіями, або, щонайменше, він зробив виконання концесій неможливим або вкрай тяжким". ППМП не погодилася з таким твердженням Греції. Притримуючись концепції дотримання стороною свого слова, ППМП постановила, що у неї немає підстав не вірити заяві уряду Британії надати Мавроматісу повну свободу у застосуванні його єрусалимських концесій. Концепція дотримання стороною свого слова діє і в сучасному міжнародному праві, вона була застосована Міжнародним Судом ООН у справі про ядерні випробування (Австралія проти Франції, 1974 р.) [7].

Практика правонаступника Постійної палати міжнародного правосуддя, Міжнародного Суду ООН є більш багатого на справи, що включали питання енергетичних ресурсів. У справі Англо-іранської нафтової компанії [8] Міжнародний Суд вирішив, що він не має юрисдикції розпочинати провадження по заяві Великої Британії щодо того, що Іран неправомірно припинив нафтові концесії, які належали Англо-іранській нафтовій компанії. Велика Британія просила Міжнародний Суд ООН визнати, що іранський Закон про націоналізацію нафти 1951 року [9] суперечить міжнародному праву, оскільки він являє собою одностороннє анулювання або зміну умов Угоди, укладеної 29 квітня 1933 року між Імперським урядом Персії та Англо-перською нафтовою компанією і це суперечить положенням статей 21 і 26 цієї угоди. Таким чином, на думку Великої Британії, Іран має нести за це міжнародну відповідальність. Також Велика Британія просила суд визнати, що концесія не може бути законно анульована або не можуть бути законно змінені її положення Імперським урядом Ірану інакше ніж на основі угоди між Англо-іранською нафтовою компанією або відповідно до положень статті 26 угоди між сторонами.

Отже, у справі Англо-іранської нафтової компанії перед Міжнародним Судом постали важливі питання: чи є порушення умов концесії порушенням міжнародного права і, якщо так, то в якій мірі і за яких обставин дозволяється одностороннє припинення концесії. Міжнародний Суд ООН вирішив, що він не має юрисдикції відповідати на ці питання. Міжнародний Суд вирішив, що він не має юрисдикції з декількох причин. Велика Британія стверджувала, що врегулювання спору між Іраном і Великою Британією у 1933 році щодо концесії Д'Арсі являло собою чинний договір між двома державами. Звідси, Велика Британія вважала, що заява Імперського уряду Персії про те, що він визнає обов'язкову юрисдикцію Постійної палати міжнародного правосуддя, означає, що Іран визнає обов'язкову юрисдикцію Міжнародного Суду ООН. Велика Британія стверджувала, що цей договір між двома урядами означав, що угода, укладена урядом Ірану та Англо-перською нафтовою компанією 29 квітня 1933 року має подвійний характер: з одного боку, це концесійна угода між урядом Ірану і компанією, а з іншого – договір між двома урядами. Міжнародний Суд рішуче не погодився з тим, що концесійна угода має подвійну природу. Суд відзначив, що концесійна угода – це лише концесійна угода між урядом та іноземною компанією, Велика Британія не є

стороною цієї угоди, немає жодних відносин між урядом Ірану та урядом Великої Британії за концесійною угодою. Таким чином, Міжнародний Суд ООН висловив свою позицію щодо природи концесійної угоди. Питання щодо того, чи є уряд стороною контракту щодо розробки природних ресурсів виникало ще багато разів [10], а отже справа Англо-іранської нафтової компанії зберігає свою практичну цінність.

У справі про Континентальний шельф Егейського моря суть полягала у перспективних покладах нафти біля спірних островів [11]. Острови знаходилися у Егейському морі, дуже близько від узбережжя Туреччини. Греція мала територіальні претензії щодо цих островів як до частини континентального шельфу, який прилягає до них у відповідності з принципами та нормами міжнародного права. Стверджуючи, що вона має суверенні виключні права на дослідження, розробку і використання природних ресурсів на своєму континентальному шельфі, Греція просила Міжнародний Суд ООН визнати, що Туреччина не має права здійснювати будь-яку діяльність з дослідження, розробки і використання або будь-яку іншу діяльність на континентальному шельфі Греції без згоди на те Греції. Позиція Туреччини полягала в тому, що спірні острови не належали Греції і вони не мали континентального шельфу; це були просто виступи на континентальному шельфі Туреччини у Егейському морі. Міжнародний Суд ООН вирішив, що він не має юрисдикції вирішувати справу по суті, оскільки сторони не визнали його юрисдикцію. Щодо конкретних позицій уряду Греції, Міжнародний Суд мав вирішити питання ретроспективного застосування до угоди принципу, не відомого під час укладення цієї угоди. Греція стверджувала, що сама концепція "континентального шельфу" була невідома на час створення Генерального акту 1928 року про мирне вирішення міжнародних спорів, який був потенційною основою для юрисдикції Міжнародного суду. Греція відзначала, що у рішенні арбітражу по справі *Patroleum Development проти Шейха Абу Дабі* арбітр постановив, що надання концесії на розробку мінеральних ресурсів у 1939 році не включало в себе питання континентального шельфу [12]. Міжнародний Суд з цього приводу зазначив, що є суттєва різниця між наданням прав на розробку і використання у конкретному місці на основі концесії і формулюванням застереження до договору за яким держава виключає з обов'язкових процедур мирного вирішення спори щодо її територіального статусу. На думку Міжнародного Суду, термін

"територіальний статус" (категорія спорів, що виключається з обов'язкових процедур мирного вирішення спорів) є родовим і включає в себе всі питання в рамках правової концепції територіального статусу. Застереження Греції щодо юрисдикції Суду відповідно до її документа про приєднання до Генерального акту 1928 року стосувалося спорів щодо її територіального статусу. Суд вирішив, що формулювання відповідало справі, яка була подана на його розгляд, оскільки демаркація у Егейському морі не могла розглядатися окремо від територіального статусу. Міжнародний Суд постановив, що лише на основі суверенітету прибережної держави над сухопутною територією права на розробку і використання на континентальному шельфі можуть належати їй за міжнародним правом. З цього випливає, що територіальний режим в прибережній державі включає права на розробку і використання ресурсів на континентальному шельфі, на який ця держава має права. Відповідно, спір щодо прав на континентальному шельфі стосувався територіального статусу прибережної держави. Таким чином, спір підпав під застереження Греції до Генерального акту 1928 року про мирне вирішення міжнародних спорів.

Цікавим є ще одне питання, що піднімалося в рамках цього спору. У 1976 році Міжнародний Суд відмовився надати тимчасові заходи захисту Греції, не зважаючи на те, що Туреччина видавала ліцензії і розпочалося сейсмічне розвідування у зонах континентального шельфу, територіальні претензії на які пред'являла Греція. Зокрема, Греція стверджувала, що сейсмічні розвідування обмежують виключну природу прав Греції, особливо зважаючи на її виключне право отримувати інформацію стосовно можливості, об'єму та місця знаходження природних ресурсів відповідних місцевостей, отримання і розповсюдження такої інформації без згоди Греції обмежує її переговорну здатність у відносинах з потенційними покупцями ліцензій на використання природних ресурсів, таким чином порушуючи її суверенні права щодо формулювання її політики щодо природних ресурсів. Міжнародний Суд розглянув це питання більш вузько. Не застосовуючи аргументи політики і бізнесу, що були основою позиції Греції, Суд прийняв позицію Туреччини щодо того, що сейсмічні розвідування були короткостроковими і не спричинили жодного негативного впливу, не означали привласнення території. Міжнародний Суд вирішив, що сейсмічні розвідування не становили суттєвих обмежень чи порушень.

Звичайно, ведучи мову про міждержавні спори щодо континентального шельфу з потенційними родовищами природних ресурсів, потрібно детально зупинитися на рішенні Міжнародного Суду ООН у справі про делімітацію морських просторів у Чорному морі (Румунія проти України) від 3 лютого 2009 року [13]. Цим рішенням Міжнародний Суд встановив морський кордон між Румунією та Україною, розмежувавши таким чином континентальний шельф та виключні економічні зони двох держав. Підставою для юрисдикції МС ООН у цій справі була ст. 4 (h) Додаткової угоди до Договору між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону від 17 червня 2003 р., яка передбачає: "Уряд Румунії й уряд України домовляються, що, якщо ці переговори [згадані вище] не призведуть до укладення вищезгаданої угоди [про делімітацію континентального шельфу й виключних економічних зон у Чорному морі] у розумний період часу, але не пізніше ніж через два роки після їхнього початку, проблема делімітації континентального шельфу й виключних економічних зон буде передана на розгляд Міжнародним Судом Організації Об'єднаних Націй на прохання кожної зі сторін, за умови, що Договір про режим державного кордону між Румунією й Україною набуде чинності. Проте, якщо Міжнародний Суд вирішить, що затримка з набранням чинності Договором про режим державного кордону відбулася з вини іншої сторони, він може розглянути прохання про делімітацію континентального шельфу й виключних економічних зон до вступу вищезгаданого Договору в силу". Румунія звернулася з офіційною заявою до Секретаріату МС ООН з проханням прийняти справу про делімітацію морських просторів України і Румунії в Чорному морі у провадження Суду 16 вересня 2004 року.

Рішення МС ООН, виголошене 3 лютого 2009 р., виходить з того, що між Україною та Румунією не тільки погоджені сухопутні кордони, але й установлені межі територіального моря на підставі Договору між СРСР та Румунією про режим державного кордону 1949 р., за яким кордон між СРСР і Румунією пролягає від точки, позначеної прикордонним знаком 1439, по 12-мильній дузі навколо острова Зміїний, причому кінцева точка цієї дуги не визначена. Уточнення щодо кінцевої точки проходження державного кордону між Україною та Румунією було внесено Договором між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з при-

кордонних питань 2003 р., у ст. 1 якого зазначено, що "державний кордон ... продовжується від прикордонного знака 1439 (віха) по зовнішній межі територіального моря України навколо острова Зміїний до точки з координатами 45 град. 05 хв. 21 сек. північної широти, 30 град. 02 хв. 27 сек. східної довготи, яка є точкою стику з державним кордоном Румунії, що проходить по зовнішній межі її територіального моря. Територіальні моря Договірних Сторін, відраховані від вихідних ліній, постійно матимуть на точці стику їх зовнішніх меж ширину у 12 морських миль".

Отже, Міжнародний Суд ООН розглядав спір щодо розмежування континентального шельфу та виключних економічних зон держав, які за Конвенцією ООН з морського права 1982 р. є морськими територіями з міжнародним статусом, частинами відкритого моря, де прибережні держави однак можуть здійснювати певні суверенні права з метою розвідки та розроблення живих, неживих і мінеральних природних ресурсів та інших видів економічної діяльності. Договірне та звичаєве міжнародне морське право встановлює лише загальні принципи розмежування морських просторів: не існує заздалегідь встановлених ліній або ж універсальних, чітких і однозначних правил такої делімітації. Кожна конкретна ситуація має свою специфіку, саме тому держави із прилеглими чи протилежними узбережжями повинні домовлятися між собою про розмежування морських просторів та закріплювати ці домовленості у міжнародних договорах. У випадку, якщо сторонам не вдається домовитись шляхом переговорів, повинні застосовуватися інші мирні засоби врегулювання міжнародних спорів. До остаточного розмежування виключних економічних зон та континентальних шельфів держави з прилеглими або протилежними узбережжями не здатні повноцінно здійснювати експлуатацію ресурсів спірних просторів, оскільки неможливо чітко визначити територіальну сферу поширення їх відповідних суверенних прав. Випадки звернення сторін з метою делімітації морських просторів до Міжнародного Суду ООН є доволі поширеними та становлять найефективніший юридичний спосіб врегулювання спорів про розмежування морських просторів. За час свого існування Суд розглянув 24 такі справи за участю понад 30 різних прибережних держав. В основу проведення делімітації спірних просторів МС ООН поклав принципи рівновіддаленості (еквідистанції) та справедливості, що є усталеними у міжнародній практиці з цих питань (Справи про континентальний шельф Північного моря, ФРН проти Данії, ФРН проти Нідерландів,

рішення 1969 р.). Спершу було проведено лінію, рівновіддалену від узбережжя України та узбережжя Румунії. Потім МС ООН розглядав фактори, які б могли вплинути на зміну положення цієї рівновіддаленої лінії з метою досягнення справедливого для обох держав результату. Нарешті, МС ООН перевірів, чи не призведе встановлення такої лінії до несправедливого результату та порушення пропорції між площею морських просторів та довжиною берегової лінії кожної з держав.

У цьому світлі МС ООН детально розглянув питання про острів Зміїний і те, чи може його наявність вплинути на розподіл континентального шельфу та виключних економічних зон. МС ООН дійшов висновку про те, що хоча Зміїний і є островом, врахування його наявності при розмежуванні відповідних морських просторів призведе до несправедливого результату та непропорційного розподілу континентального шельфу та виключних економічних зон між Україною та Румунією. Окрім наявності острова Зміїного МС ООН враховував і такі фактори: можливе порушення пропорції між довжинами берегових ліній України та Румунії, закриту природу Чорного моря та вже проведені делімітації морських просторів у відповідному регіоні, діяльність сторін на відповідних просторах (видобуток нафти та газу, рибальство, наявність морської варті тощо), можливі наслідки від позбавлення будь-якої зі сторін цих просторів, а також міркування безпеки сторін. Однак і ці фактори не змусили МС ООН змінити проходження умовно проведеної ним же лінії, рівновіддаленої від берегів України та Румунії. МС ООН визнав за Румунією право здійснювати свої суверенні права на 79,34 % морських просторів, щодо наявності суверенних прав на які сторони мали протилежні точки зору. При цьому загальне співвідношення виключної економічної зони та континентального шельфу Румунії та України відповідно до рішення МС ООН становить 1 : 2,1 (на користь України) при співвідношенні довжин берегових ліній держав 1 : 2,8 на користь України. Причини такої диспропорції, що детально висвітлені у рішенні, загалом зводяться до врахування довжини лише тієї частини українського узбережжя, яка має відповідну проекцію на спірні морські простори.

За оцінками експертів, за рішенням Міжнародного Суду Румунія, окрім 79,34 % спірних територій (9,7 тис. км² з 12,4 тис. км²), отримує близько 12 млн. тонн нафти та 70 млрд. м³ газу. Так само своїм здобутком румунська дипломатія може вважати родовище Олімпійське, 90 % якого тепер належить Румунії. На дослідження цього родовища

Україна у 1998 році витратила 35 мільйонів гривень, за підрахунками мова йде про 70 мільярдів м³ газу. Проте роботи були припинені через претензії румунської сторони. Так само Румунія отримала право на ще одне родовище – Губкіно, 20 % якого знаходиться на її території. Такі родовища країни мають право розробляти разом, причому більше отримає той, хто почне першим. Також Румунії відійшли родовища «Комсомольське», «Крайове», проте на них не проводилось пошукове буріння. Як повідомляє УНІАН, австрійсько-румунська група OMV-Petrom вже вклала в розробку румунської частини шельфу 200 млн. доларів. До 2015 року Румунія за рахунок сектору шельфу прагне довести видобуток нафти з 4 млн. до 60 млн. тонн. Австрійська нафтова компанія OMV – крупний іноземний інвестор – купила 35 % головної газонафтової румунської компанії Petrom у 2005 році.

Отже, предметом спору між Румунією та Україною було розмежування континентального шельфу та виключних економічних зон держав, які за Конвенцією ООН з морського права 1982 р. є морськими територіями з міжнародним статусом, частинами відкритого моря, де прибережні держави можуть здійснювати суверенні права з метою розвідки та розроблення живих, неживих і мінеральних природних ресурсів та інших видів економічної діяльності. З економічної точки зору цей спір включав питання родовищ нафти і газу, що знаходяться на континентальному шельфі. Таким чином, можна стверджувати що спір між Україною та Румунією мав непряме відношення до природних ресурсів та прав на їх розробку і використання.

У справі про Воєнні дії на території Нікарагуа [14] і справі про Нафтові платформи [15] виникло питання про експорт нафти. В обох справах заявник як на основу для юрисдикції Міжнародного Суду посилався на однакове положення Договору про дружбу, торгівлю і судноплавство зі Сполученими Штатами Америки. Це положення встановлювало, що будь-який спір між сторонами щодо тлумачення або застосування цього договору, який не вирішений дипломатичними засобами, передається у Міжнародний Суд ООН, якщо сторони не домовилися урегулювати спір іншими мирними засобами [16]. У кожному з випадків Сполучені Штати Америки заявляли, що не було достатнього зв'язку між положеннями цих договорів та дій, щодо яких подавалися позовні заяви. У своєму меморандумі Нікарагуа стверджувала, що діяльність Сполучених Штатів Америки (зокрема, мінування бухти) пору-

щувала положення статей I, XIV, XVII і XIX відповідного договору. У 1984 році Міжнародний Суд постановив, що беручи до уваги положення цих статей договору між Сполученими Штатами Америки і Нікарагуа, зокрема положення статті XIX щодо свободи торгівлі і судноплавства і посилянь у преамбулі договору на мир і дружбу, не може бути жодних сумнівів у тому, що за тих обставин, за яких Нікарагуа подала заяву до Суду і на основі встановлених фактів, існує спір між сторонами щодо тлумачення і застосування договору. А, отже, такий спір повинен вирішуватися у Міжнародному Суді ООН. Щодо суті справи, то у 1986 році Суд відзначив, що прямі напади на порти Нікарагуа, нафтові споруди не тільки є актами незаконного застосування сили, але також становлять посягання на територіальний суверенітет Нікарагуа. Далі Суд додав, що у ситуаціях, коли судна однієї держави мають право заходу до портів іншої держави, але це право порушується мінуванням, такі дії є посяганням на свободу комунікацій і морської торгівлі. З цих причин Міжнародний Суд задовольняє точку зору, що мінування портів Нікарагуа Сполученими Штатами Америки є явним протиріччям свободі судноплавства і торгівлі, яка надана пунктом 1 статті XIX договору між сторонами.

У справі про Нафтові платформи між Іраном та Сполученими Штатами Америки були знищені нафтові платформи. Іран заявляв, що знищення Сполученими Штатами Америки його нафтових платформ у Перській затоці є порушенням Договору про дружбу, який включав таке ж положення про юрисдикцію Міжнародного Суду, що й договір між США і Нікарагуа. США повинні були доводити різницю між цією справою і справою про Воєнні дії на території Нікарагуа. США стверджували, що, оскільки йдеться про положення "про свободу судноплавства і торгівлі", то у справі про Воєнні дії на території Нікарагуа йшлося про блокування портів через мінування їх Сполученими Штатами Америки. У даній же справі, США стверджували, що не було доведено, що положення "про свободу судноплавства і торгівлі" застосовувалося щодо знищення нафтових платформ. США не оспорювали, що Міжнародний Суд визнав їх винними у нападах на нафтові платформи, але стверджували, що такі дії були порушеннями "морської торгівлі", а не торгівлі в цілому, про яку йдеться у Договорі про дружбу. Така позиція заплутала справу, адже у рішенні Міжнародного суду ООН по справі про воєнні дії на території Нікарагуа щодо порушення права "морської торгівлі" не йшлося про напади на нафтові платформи. Таким чином, у справі

про Нафтові платформи перед Судом стояло два важливих питання: визначити, чи порушує знищення нафтових платформ "свободу торгівлі" і чи може "морська торгівля" розглядатися як "торгівля" в цілому. У справі про Воєнні дії на території Нікарагуа Суд, посилаючись на ідентичні положення двостороннього договору, застосовував поняття "морська торгівля". Нікарагуа ж хотіла, щоб Суд не застосовував поняття "торгівля" в цілому. У справі про Нафтові платформи Міжнародний Суд визначив, що він має надати належну увагу тому, що згідно з пунктом 1 статті X Договору про дружбу, застосовується слово "торгівля", в той час як всі інші положення договору врегульовують питання морської торгівлі. На думку Суду це не є достатнім доказом для того, щоб обмежувати дію договору лише морською торгівлею, адже у договорі чітко видно намір сторін врегулювати питання торгівлі в цілому. У цьому ж зв'язку МС ООН відзначає, що положення статті XXII Договору про дружбу у якому йдеться про те, що договір мав замінити Тимчасову угоду щодо торгових та інших відносин, укладену у Тегерані 14 травня 1928 року. Таким чином, на думку Міжнародного Суду, Договір про дружбу 1956 року між США та Іраном стосується торгівлі в цілому, а не обмежується регулюванням морської торгівлі. Але все ще залишалося найважливіше питання – навіть якщо "торгівля" у пункті 1 статті X договору означала торгівлю в цілому, чи було знищення нафтових платформ порушенням свободи торгівлі? Суд розглянув багато джерел (словників, юридичних словників, практику судових органів) і визначив, що "торгівля" охоплює "торговельну діяльність в цілому", включаючи "допоміжну діяльність, яка має пряме відношення до торгівлі" [17]. Також МС ООН наголосив на положенні пункту 1 статті X Договору про дружбу щодо "свободи торгівлі" і зазначив, що така "свобода" була б ілюзорною, якби торгівля стримувалася або їй перешкождали результати актів, що охоплювали знищення товарів і продуктів, які мали бути експортовані або акти, які б зачіпали транспортування і зберігання таких товарів і продуктів. Такий широкий підхід піддався критиці з боку США і їх представник назвав яблуневий сад "торгівлею". Проте МС ООН зважав на те, що нафта, яка викачувалася з платформ, які були атаковані у жовтні 1987 року, з цих платформ за допомогою підводного трубопроводу потрапляла до нафтового терміналу на острові Лаван і що комплекс Салман, який був об'єктом нападу у квітні 1988 року також був з'єднаний трубопроводом із нафтовим терміналом на острові Лаван. Цього було цілком достатньо для Міжнародного суду, щоб

визначити, що він має юрисдикцію вирішувати цю справу на основі положення Договору про дружбу, економічні відносини і консульські права між Сполученими Штатами Америки та Іраном 1955 року і відзначити, що знищення цих нафтових платформ могло негативно вплинути на експортну торгівлю іранською нафтою. Чи мало насправді це знищення негативний вплив, тобто чи мало воно негативний вплив на свободу торгівлі, передбачену пунктом 1 статті X Договору про дружбу, можна визначити лише при вирішенні справи по суті.

В цілому, Міжнародний Суд ООН і Постійна палата міжнародного правосуддя розглянули не так багато справ, пов'язаних з енергетичними ресурсами. Проте важливість цих справ та рішень є незаперечною. Кожна з них вносила важливий вклад у розвиток концепцій щодо володіння енергетичними ресурсами та розпоряджання ними.

Література:

1. Устав Организации Объединенных Наций и Устав Международного Суда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_010.
2. R. Higgins. Natural Resources in the Case Law of the International Court. – Boyle, Higgins. International Law and Sustainable Development. – P. 87.
3. Саудівська Аравія проти Американської арабської нафтової компанії (АРАМКО), 1958 р.
4. The Mavrommatis Jerusalem Concessions (1925) PCIJ, Ser. A No. 5.
5. R. Higgins. Natural Resources in the Case Law of the International Court. – Boyle, Higgins. International Law and Sustainable Development. – P. 92.
6. The Mavrommatis Jerusalem Concessions (1925) PCIJ, Ser. A No. 40.
7. Nuclear Tests case (Australia v. France) (Judgment) (1974) ICJ Reports 5, para. 60.
8. Anglo-Iranian Oil Company Case (1952) ICJ Reports 93.
9. Iranian Oil Nationalization Act, 1 May 1951.
10. Westland Helicopters v. Arab Organization for Industrialization (1984) 23 ILM 1071; SPP v. Arab Republic of Egypt, 86 ILR 434.
11. Aegean Sea Continental Shelf Case (Greece v. Turkey) (Jurisdiction) (1978) ICJ Reports 6.
12. Petroleum Development Ltd v. Sheikh of Abu Dhabi 18 ILR 152.
13. Judgment of International Court of Justice in Case Concerning Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine), 3 February 2009, paras. 20-30.

14. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) (Judgment on Jurisdiction) (1984) ICJ Reports 392.
15. Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America)
16. Пункт 2 статті XXIV Договору про дружбу, торгівлю і судноплавство між Сполученими Штатами Америки і Нікарагуа 1956 року; пункт 21 статті XXI Договору про дружбу, економічні відносини і консульські права між Сполученими Штатами Америки та Іраном 1955 року.
17. Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America) (1996) ICJ Reports 819, para. 49.

Аверочкіна Т. В., НУ "ОЮА"

ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕЦЕДЕНТІВ ВСТАНОВЛЕННЯ СТАТУСУ ІСТОРИЧНИХ ВОД В АРКТИЦІ

В статтє рассмотрена практику государств относительно установления статуса исторических вод в Арктике. Автор отмечает, что характерным для внутренних морских вод приполярных стран является установление ими относительно некоторых морских пространств статуса исторических вод на основании общих норм международного морского права, закрепленных в Конвенции о территориальном море и прилежащей зоне 1958 г. и Конвенции ООН по морскому праву 1982 г., а также национального законодательства. Рассмотрена практика Российской Федерации, Норвегии и Канады относительно установления в прибрежных морских полосах Северного Ледовитого океана режима исторических вод.

In article it is considered practice of the states concerning an establishment of the status of historical waters in Arctic regions. The author notices, that for internal sea waters of the subpolar countries the establishment them concerning some sea spaces of the status of historical waters on the basis of the general norms of the international marine law fixed in the Convention on the territorial sea and a contiguous zone of 1958 and the Convention of the United Nations on a marine law of 1982, and also the national legislation is characteristic. Practice of the Russian Federation, Norway and Canada concerning an establishment in coastal sea strips of Arctic ocean of a mode of historical waters is considered.

Узбережжя, що виходить до моря – це реальне благо, значення якого для прибережної держави оцінюється дедалі вище. Ті держави, які позбавлені такого блага (внутрішньоконтинентальні держави), намагаються співробітничати з відповідними прибережними державами [1, 10]. В юридичному сенсі узбережжя та морські води, що до нього примикають – це об'єкти багатьох правовідносин, як національно-правового, так й міжнародно-правового рівня. Головний мотив виникнення таких правовідносин – не лише зацікавленість суб'єктів права, міжнародного та національного, у сталому, гармонізованому використанні просторів та природних ресурсів цієї унікальної біогеографічної провінції, але та, поперед усе, найменш конфліктне досягнення інтересів різних морекористувачів-конкурентів. Залучення в сучасну економіку різних користувачів морських просторів та ресурсів з нерідко конфліктними цілями, обтяженими ризиком зіткнень між ними, поперед усе з приводу користування конкретною ділянкою морського узбережжя або морським районом, вимагає зрозумітих та, в ідеалі, правових норм, що будуть влаштовувати всіх користувачів [2, 32].

Прибережні води зазвичай належать до правової категорії внутрішніх морських вод. Їхній правовий режим встановлюється прибережною державою за її розсудом. В цих водах іноземцям зазвичай заборонено займатися будь-якими промислами та дослідницькою діяльністю без спеціального дозволу. Як правило, будь-які іноземні судна можуть заходити до внутрішніх вод іншої держави з дозволу останньої.

До складу внутрішніх вод деяких держав належать так звані "історичні води". Однією з найбільш актуальних та важких питань сучасного міжнародного морського права є проблема встановлення особливих обставин, що використовуються в якості критеріїв кваліфікації заток та інших морських вод в якості "історичних". Аналіз останніх наукових досліджень цієї проблеми наочно показує їхню фрагментарність та обмеженість. На жаль ця проблема частіше оминалася науковцями ніж піддавалася докладному вивченню, поперед усе через обмеженість нормативно-правового забезпечення механізму визнання за прибережними державами прав на історичні води. Тому метою цієї статті є правове дослідження одного з багатьох аспектів інституту "історичних вод", а саме практики держав щодо встановлення статусу історичних вод в Арктиці.

Конвенція про територіальне море та прилеглу зону 1958 року [3] та Конвенція ООН з морського права 1982 року [4] підтвердили міжнародну практику, відповідно до якої деякі затоки, незалежно від ширини входу, вважаються внутрішніми водами прибережної держави внаслідок історичної традиції. Такі затоки мають назву "історичних". До них, наприклад, належить на Далекому Сході затока Петра Великого до лінії, що з'єднує устя ріки Тюмень-Ула з мисом Поворотний (ширина входу 102 морські милі).

Канада вважає історичними водами Гудзонову затоку (ширина входу близько 50 морських миль), Норвегія – Варангерфьорд (ширина входу 30 морських миль), Туніс – Габеську затоку (ширина входу 50 морських миль).

На сьогодні міжнародне право не містить договірних норм, що містять визначення поняття "історичні води" або "історична затока". Крім того, воно не встановлює й підстав для оголошення державами своїх прав на такі води. Хоча спроби регламентувати це питання приймалися. Так, в ході проведення Женевської конференції 1958 року був прийнятий Меморандум Секретаріату ООН щодо історичних вод [5], в якому знайшли закріплення наукові погляди на це правове явище та судові прецеденти щодо встановлення прав на деякі "історичні води".

Прийняття цього документа обумовило проведення подальших досліджень проблематики "історичних вод" ООН, що дозволили побачити світ наступному документу – Дослідженню, підготовленому Секретаріатом ООН "Юридичний режим історичних вод, включаючи історичні затоки" 1962 року [6]. Тут було розглянуто концепцію "історичних вод", проблеми здійснення юрисдикції прибережної держави щодо цих морських просторів та елементи права держави на "історичні води". Проте до сьогодні ці документи залишаються лише науковими дослідженнями та жоден з них не покладений в основу міжнародної конвенції.

Складність питання обумовлюється саме правом прибережної держави кваліфікувати той чи інший морський район, що обмиває його береги, в якості історичних вод. Як зауважує французький правознавець Жидель, "історичні води є внутрішніми водами" [7, 626], англійські правознавці зауважують, що "внаслідок історичних або освячених давниною підстав...прибережна держава має право притязати на більш широкий пояс берегових вод, за умови, що вона повинна довести, що таке притязання прямо або мовчазно визнане переважною більшістю інших держав" [8, 126-127] і ця

думка підтримується доктриною міжнародного права [9; 10; 11], у тому числі при віднесенні державами арктичних просторів до розряду історичних вод [12]. В сучасній російській науковій літературі зауважується, що "арктичні моря, які створюють систему Північного морського шляху, представляють собою вузькі та неглибокі льодові моря заливного типу. З особливими природними умовами цих морів, а саме з тим, що вони вкриті льодом, який утворює льодовий припай, пов'язані екологічна та воєнна безпека її арктичного узбережжя. У зв'язку із цим уряд Російської імперії та правонаступник, до якого перейшли її територіальні права – СРСР, заявляв в свій час про історичні права на певні акваторії. Зокрема, особливий режим Карського моря офіційно встановлювався урядом Росії протягом трьох століть. Історичні права в цих акваторіях мовчазно або прямо визнавалися іншими державами" [13, 112]. На просторових межах природоресурсних прав конкретної арктичної держави позначається, як витікає з цитованих доктринальних джерел, переконання в міжнародній правомірності її природоресурсної діяльності, її національно-законодавчого регулювання, послідовність та непротиричність такої законодавчої практики, відсутність протидії такій практиці з боку інших зацікавлених держав та інших суб'єктів міжнародного права [14, 132]. В Арктиці цей процес взаємодії правопритязань одних держав та відповідних юридичних кроків інших має сьогодні сутнісне значення для визначення, поперед усе, зовнішніх меж природоресурсної юрисдикції держав. При аналізі позицій арктичних держав стосовно таких очевидною є різниця між позиціями 1) держав, що мають найбільш довге узбережжя в Північному Льодовитому океані (Росія, Канада); 2) та державами з відносно невеликими такими узбережжями (Данія, Норвегія, США). Перші серед підстав своїх природоресурсних прав в Арктиці спираються на ті просторові межі, які позначені їх законодавством про арктичні сектори. Другі – такого законодавства не мають.

Юридичний статус морських просторів Арктики в цілому визначається принципами та нормами загального міжнародного права, що стосуються Світового океану в цілому та закріпленими в Женевських конвенціях з морського права 1958 року, що одержали загальне визнання і особливо в Конвенції ООН з морського права 1982 р. Це означає, що суверенітет і юрисдикція приполярних держав можуть поширюватися не на всю акваторію відповідних секторів Арктики, а лише на ту частину вод Північного Льодовитого

океану і його підводних просторів, які обмивають або примикають до сухопутних утворень цих країн, – на внутрішні морські води, територіальне море, прилеглу та виключну економічну зони, на континентальний шельф, міжнародний район морського дна, а також на протоки, що перекриваються територіальним морем відповідної прибережної країни або не використовуються в якості світових морських комунікацій.

Характерним для внутрішніх морських вод приполярних країн є встановлення ними стосовно деяких таких регіонів статусу історичних вод. Так, до внутрішніх морських вод Норвегії віднесені прибережні простори північної та північно-західної частин її узбережжя, що обмежуються із зовнішньої сторони – з боку відкритих морських просторів – вихідними лініями, довжина яких внаслідок надзвичайно порізаної (звивистої) конфігурації берегової лінії місцями складає 44 морські милі. Це стосується й статусу прибережних морських просторів, в межах яких пролягає норвезький національний (історичний) судноплавний шлях Індерлеєс, що перебуває в межах пояса дрібних прибережних островів – шхер. Правомірність поширення Норвегією на ці води статусу історичних підтверджена рішенням Міжнародного суду ООН в 1951 р., винесеним в англійсько-норвезькому спорі у зв'язку з виданням Норвегією в 1935 і 1937 р. відповідних декретів. В обґрунтування свого рішення Судом був покладений той факт, що зазначений морський шлях прокладений, освоєний і обладнаний винятково зусиллями цієї прибережної країни. В рішенні звертається також увага на те, що з боку інших держав, які були інформовані про зазначені домагання Норвегії, жодної офіційної негативної реакції не надійшло, що повинне розглядатися як "тацити консенсу" – мовчазна згода відповідних учасників міжнародних відносин. Нарешті, Судом була врахована наявність тісного зв'язку водних регіонів, якими проходить Індерлеєс, із сухопутною територією Норвегії та з її економікою [15, 469-470].

Історичними особливостями відрізняється й статус морських внутрішніх вод Канади в Арктиці, на яких спеціальним адміністративним актом – наказом міністра морського транспорту в 1985 р. – фактично був розповсюджений канадський суверенітет, оскільки в цьому документі йде мова про встановлення повного контролю з боку Канади за всіма видами морської діяльності, включаючи судноплавство (в тому числі іноземне), у межах таких просторів і особливо в протоках, що утворюють Північно-західний

прохід – природне з'єднання Атлантичного океану з Північним Льодовитим океаном. Довжина встановлених зазначеним наказом вихідних ліній по периметрі всього канадського арктичного архіпелагу в багатьох місцях значно перевищує конвенційну – подвійну ширину територіального моря [15, 470].

Правомірність встановлення статусу історичних вод в Арктиці в наведених прикладах впливає з положень п. 4 ст. 4 Женевської конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 р. і п. 5 ст. 7 Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Література:

1. Голицын В. В. Внутриконтинентальные государства и международное морское право / В. В. Голицын. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 120 с.
2. Вылегжанин А. Н. Комплексное прибрежное управление и международное право / А. Н. Вылегжанин // Международное публичное и частное право. – 2003. – № 4. – С. 32-39.
3. Конвенция о территориальном море и прилежащей зоне 1958 года // Додин Е. В., Кузнецов С. А. Женевские конвенции по морскому праву : Библиотека журнала "Торговое мореплавание" (Серия: Правовое регулирование торгового мореплавания). – 1998. – № 5/II. – С. 10 - 14.
4. Конвенция Организации Объединённых Наций по морскому праву от 10 декабря 1982 года / Конституция для океанов (UNCLOS 82): Учеб. – метод. пособие / [сост. Е. В. Додин, С. А. Кузнецов] / под ред. С. В. Кивалова : Библиотека журнала "Торговое мореплавание" (Серия: Правовое регулирование торгового мореплавания). – 1998. – № 3/II. – 250 с.
5. Historic Bays, Memorandum by the Secretariat of the United Nations, A/CONF.13/1 / Official Records of the United Nations Conference on the Law of the Sea 1958. – Volume I (Preparatory documents), 1958.
6. Juridical Regime of Historic Waters, including Historic Bays – Study prepared by the Secretariat, A/CN.4/143 / Yearbook of the International Law Commission, 1962, vol. II.
7. Gidel G. Le Droit International Public De La Mer, Vol. III, Paris, 1934, 814 p.
8. Международное морское право. Перевод с английского / Коломбос, Хиггинс; Под ред.: Крылов С. Б. (Предисл.); Пер.: Зайцева В. В., Кузьминский Н. И. – М.: Инстр. лит., 1953. – 714 с.
9. Нечаев Б. Н. Статус исторических вод (доктрина и практика) / в кн.: Океан, техника, право / отв. ред. М. И. Лазарев, Л. В. Сперанская. – М., 1972. – С. 44-51.

10. Вылегжанин А. Н. Исторические воды: проблема обоснования статуса / в кн.: Актуальные проблемы современного международного права. Международно-правовые проблемы территории, М.: МГИМО МИД СССР, 1980. – С. 90-102.
11. Саваськов П. В. Исторические воды в международном морском праве / П. В. Саваськов // Морское право и международное торговое мореплавание. – М., 1987. – С. 29-42.
12. Pharand D. Historic Waters in International Law with Special Reference to the Arctic. – University of Toronto, 1971, vol. XXI, № 1.
13. Арктика: интересы России и международные условия их реализации / науч. рук. Барсегов Ю. Г., отв. ред. Могилевкин И. М. – М., ИМЭМО РАН, 2000. – 132 с.
14. Lung-chu Chen. An Introduction to Contemporary International Law. A Policy - Oriented Perspective. New Haven and London. 1989.
15. Международное публичное право: учеб. / Л. П. Ануфриева, М43 Д. К. Бекашев, К. А. Бекашев, В. В. Устинов [и др.]; отв. ред. К. А. Бекашев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 784 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Вітман К. М., НУ "ОЮА"

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ КОРИННИХ НАРОДІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Анализируется правовой механизм гарантий защиты прав коренных народов Российской Федерации. Особое внимание уделяется определению в российском законодательстве понятия "коренной народ", его правовому статусу.

The legal mechanism of indigenous peoples' protection in Russian Federation is analyzed. Much attention is paid to the definition of "indigenous people" concept, its legal status in Russian law.

Питання захисту прав корінних народів постало у Російській Федерації одразу ж після розвалу Радянського Союзу. Права представників корінних малочисельних народів були визнані невід'ємною частиною прав та свобод особи і громадянина. Ступінь їх конституційно-правового розвитку та захисту в Російській Федерації вважається юридичним показником рівня демократичного розвитку держави. За різними підрахунками зараз поліетнічна держава нараховує близько 65 корінних народів, загальна кількість яких становить близько півмільйона осіб або 0,3 % населення країни. З них 13 корінних народів є малочисельними: їх кількість не перевищує 1 тис. представників.

Керуючись цим, Основний Закон Російської Федерації від 1993 року на конституційному рівні, в ст. 69 гарантував права корінних народів відповідно до загальноновизнаних принципів та норм між-

народного права і міжнародних договорів Російської Федерації. Ст. 72 Конституції гласить, що захист споконвічного середовища проживання і традиційного способу життя малочисельних етнічних спільнот перебуває в спільному віданні Російської Федерації та її суб'єктів [1]. В Конституціях радянських часів не згадувалися корінні народи у міжнародно-правовому розумінні. Варто наголосити, що права корінних народів зафіксовані у Основному Законі в главі під назвою "Федеративний устрій". Як стверджує російська дослідниця Т. Заметіна, модель російського федералізму покликана максимально враховувати історичні, економічні, національні й інші особливості виникнення й розвитку етноспільнот, що проживають на території Російської Федерації. Ця обставина і визначає особливу увагу держави до корінних народів. Малочисельні етноси, як складова частиною багатонаціонального народу Росії, виступають самостійним фактором, що безпосередньо впливає на процес формування російської державності [2].

Права корінних народів, на відміну від прав національних меншин, зафіксовані на рівні кількох федеральних законів, хоча корінні народи кількісно поступаються національним меншинам [3]. Російські законодавці переконані, що в силу своїх етнокультурних особливостей корінні народи потребують спеціальних механізмів підтримки та захисту. Адже саме корінні народи є найбільш вразливими в умовах сучасного світу з огляду на традиційний, неконкурентний спосіб життя, який потребує особливого захисту як на міжнародному, так і національному рівнях. Поява "корінного народу" як об'єкта міжнародно-правового захисту була продиктована намаганням міжнародної спільноти уберегти ці етноспільноти від вимирання. Такі спроби знайшли відображення на рівні національного законодавства багатьох держав, на території яких проживають корінні народи і які визнають необхідність правового захисту їх прав. Серед них – Російська Федерація.

Однак Росія не ратифікувала Конвенцію МОП № 169 "Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах", яка є на даний момент основним міжнародно-правовим документом захисту прав корінних народів. Перестороги щодо ратифікації цієї Конвенції зводяться до наступних аргументів. По-перше, держава не має матеріальних (фінансових) ресурсів для реалізації документу в повному обсязі. Адже низка його положень вимагає залучення не лише фінансових, але й значних матеріально-технічних ресурсів. Наприклад, ст. 27 Конвенції МОП

№ 169 передбачає право корінних народів на створення власних освітніх закладів та створення державою відповідних навчальних програм та служб у сфері освіти. По-друге, російські законодавці апелюють до того, що реалізація окремих положень Конвенції суперечить конституційному принципу рівності всіх громадян РФ перед законом та судом [4]. Адже ст. 9 зобов'язує органи влади та суди брати до уваги звичаї корінних народів, що стосуються розгляду кримінально-правових питань. Ст. 10 передбачає врахування економічних, соціальних та культурних особливостей корінних народів під час застосування до їх представників каральних заходів. Тоді як чинні кримінально-правові й карно-процесуальні норми російського законодавства не передбачають жодних винятків за ознакою етнічного походження для представників корінних народів. Надання їм переваг та привілеїв може призвести до дискримінації інших осіб за національною ознакою та посилення міжетнічної напруженості в державі.

По-третє, російські законодавці вважають проблемним порядок регулювання Конвенцією МОП № 169 питань землекористування. Відповідно до документу за корінними народами визнаються колективні права власності та володіння землями, які вони традиційно займають. Ст. 16 забороняє виселення корінних народів з земель, які вони займають, незалежно від того, володіють вони цими землями чи ні. Ст. 18 пропонує встановлювати санкції за неправомірне вторгнення на землі корінних народів, користування ними [5]. Російське законодавство не передбачає жодних форм колективного володіння землею, окрім права індивідуальної приватної власності. Проживання корінних народів на одній території з іншими етноспільнотами також може призвести до конфліктів із приводу землекористування. Відтак, російські законодавці дійшли висновку, що у державі відсутні економічні умови й нормативна база, що забезпечують виконання цієї Конвенції, а реалізація її окремих положень суперечить конституційним принципам та законодавству Російської Федерації. Тому держава вирішила обмежитися виключно національними нормативно-правовими документами, що містять положення з захисту прав корінних (малочисельних) народів.

Уточнення політико-правового статусу корінних народів та механізму гарантій їх прав відбулося в Концепції державної національної політики РФ від 1996 року. Документ враховує необхідність забезпечення єдності і цілісності Росії в нових історичних умовах

розвитку російської державності, узгодження загальнодержавних інтересів і інтересів всіх народів, що населяють її, налагодження їх всебічної співпраці, розвитку національних мов і культур. Однак більшості положень цього політико-правового акту не вистачає правової чіткості та зваженості у формулюваннях. Зокрема, в Концепції зазначається, що домінуюча більшість народів держави протягом століть сформувалися як етнічні спільноти на території Росії, і в цьому сенсі вони є корінним народами, що відіграли історичну роль в формуванні російської державності. Таким чином до корінних народів Концепція державної національної політики РФ зарахувала всі етноспільноти, етногенез яких відбувався на території, окресленій сучасними кордонами РФ.

Серед основних принципів етнонаціональної політики, визначених документом, поряд з фундаментальними: рівністю прав і свобод громадян незалежно від раси, національності, мови; заборонаю будь-яких форм обмеження прав громадян за ознакою соціальної, расової, національної, мовної, релігійної належності; збереження цілісності Російської Федерації; рівноправності всіх суб'єктів РФ у взаємовідносинах з федеральними органами влади, – закріплена також гарантія прав корінних малочисельних народів відповідно до Конституції РФ, загальних принципів та норм міжнародного права та міжнародних договорів РФ [6]. Основними завданнями державної етнонаціональної політики Росії визначено забезпечення умов для повноправного соціального і національно-культурного розвитку всіх народів, що проживають на її території, зміцнення загальноросійської громадської і духовно-етичної спільноти на основі дотримання прав і свобод людини і громадянина і визнання її вищою цінністю.

Концепція державної національної політики РФ сформувала політико-правову основу захисту прав корінних (малочисельних) народів. Вона передбачила створення умов для рівноправної участі малочисельних народів в управлінні державними й громадськими справами, розвитку традиційних для них галузей господарства, духовного відродження, збереження й розвитку національної культури, рідної мови. В документі констатується першочерговість соціальних та екологічних проблем корінних малочисельних народів Півночі, Сибіру й Далекого Сходу, а також проблем збереження їх мови та культури. Підкреслено необхідність законодавчого відображення особливостей бюджетної системи, приватизації, оподаткування, підприємницької діяльності, участі іноземних

інвесторів в освоєнні природних ресурсів, традиційного використання промислових угідь і пасовищ, охорони навколишнього середовища територій проживання корінних (малочисельних) народів.

Концепція державної національної політики РФ передбачила застосування заходів, що забезпечують: відновлення зруйнованих екосистем, обмеження діяльності господарських структур, що завдають непоправної шкоди середовищу проживання корінних народів; виділення коштів на фінансування охорони здоров'я, будівництва лікарень, поліклінік у відповідних регіонах. Малочисельним народам поряд з національними меншинами гарантується право на національно-культурну автономію як форму самовизначення, яка дозволяє вирішувати питання збереження і розвитку самобутності, традицій, мови, культури, освіти.

На основі документу, що закладав принципи державної етнопідприємливої політики в тому числі щодо корінних (малочисельних) народів Росії, було розроблено федеральну законодавчу базу захисту прав цих етноспільнот. В 1999 році були прийняті спеціалізовані закони: Федеральний закон "Про гарантії прав корінних малочисельних народів РФ" і Федеральний закон "Про загальні принципи організації громад корінних малочисельних народів Півночі, Сибіру і Далекого Сходу РФ". В ході застосування цих документів, виявлялися певні недоліки, правовий статус корінних народів уточнювався, що вимагало внесення змін до них. В 2001 році законодавча база захисту прав корінних народів РФ була доповнена Федеральним законом "Про території традиційного природо-користування корінних малочисельних народів Півночі, Сибіру та Далекого Сходу РФ", зважаючи на те, що малочисельні народи цих регіонів Російської Федерації особливо вразливі. Законодавчі акти, присвячені регулюванню питань життєдіяльності та збереження традиційного середовища корінних народів у цих регіонах доповнюють базовий Федеральний закон "Про гарантії прав корінних малочисельних народів РФ".

Цей документ встановлює правові основи гарантій самобутнього соціально-економічного й культурного розвитку корінних малочисельних народів Російської Федерації, захисту їхнього споконвічного середовища проживання, традиційного способу життя, господарювання й промислів. На відміну від України, в Росії не стоїть питання, які ж саме етноспільноти мають право на статус корінних народів. Корінні народи визначені Федеральним

законом, як народи що проживають на територіях традиційного розселення своїх предків, зберігають традиційний спосіб життя, господарювання й промисли, усвідомлюють себе самостійними етнічними спільнотами, кількістю не менш 50 тис. осіб у Російській Федерації. Це визначення відповідає міжнародно-правовому розумінню поняття "корінного народу", зафіксованому в ст. 1 Конвенції МОП № 169. Вона поширюється на: народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, соціальні, культурні та економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національних спільнот і становище яких регулюється повністю або часткового їх власними звичаями або традиціями, або спеціальним законодавством; народи в незалежних країнах, що є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є ця країна, у період її завоювання або колонізації або в період встановлення нинішніх державних кордонів, і які незалежні від їх правового становища, зберігають деякі або усі свої традиційні соціальні, економічні, культурні і політичні інститути [7]. Під традиційним способом життя російське законодавство має на увазі історично сформований спосіб життєзабезпечення малочисельних народів, заснований на історичному досвіді їхніх предків в сфері природокористування, самобутній соціальної організації проживання, самобутній культурі, збереженні звичаїв і вірувань.

Правовідносини з корінними народами встановлюються шляхом внесення корінних народів в Єдиний перелік корінних малочисельних народів Російської Федерації, що затверджується Урядом РФ за поданням органів державної влади суб'єктів РФ, на територіях яких проживають ці народи. Однак з цього правила є винятки. З огляду на унікальність етнічного складу населення окремих суб'єктів федерації, зокрема Дагестану за кількістю народів, що населяють республіку, їх перелік затверджується Державною Радою Республіки Дагестан з подальшим внесенням його в Єдиний перелік корінних малочисельних народів РФ. На даний момент у переліку 48 корінних народів [8].

Слід зазначити, що незважаючи на те, що міжнародно-правова база передбачає захист колективних прав корінних народів, Федеральний закон "Про гарантії прав корінних малочисельних народів РФ" поширюється на осіб, що належать до корінних народів. Водночас ст. 8 передбачено поєднання як колективних прав малочисельних народів, так і індивідуальних прав осіб, що

належать до корінних (малочисельних) народів. До колективних прав належать, зокрема, права:

- безкоштовно користуватися в місцях традиційного проживання й господарської діяльності малочисельних народів землями різних категорій, які необхідні для здійснення їхнього традиційного господарювання й заняття промислами;
- брати участь у здійсненні контролю за використанням цих земель і корисних копалин у місцях традиційного проживання й господарської діяльності малочисельних народів;
- брати участь у здійсненні контролю за дотриманням федеральних законів і законів суб'єктів Російської Федерації про охорону навколишнього природного середовища при промисловому використанні земель і природних ресурсів у місцях традиційного проживання й господарської діяльності малочисельних народів;
- одержувати від органів державної влади та органів влади суб'єктів РФ, органів місцевого самоврядування, міжнародних організацій, громадських об'єднань і фізичних осіб фінансові кошти, необхідні для соціально-економічного й культурного розвитку малочисельних народів;
- брати участь у підготовці й прийнятті органами державної влади та органами влади суб'єктів Російської Федерації рішень із питань захисту споконвічного середовища проживання, традиційного способу життя, господарювання й промислів малочисельних народів;
- делегувати уповноважених представників малочисельних народів у ради представників при органах виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації й органах місцевого самоврядування;
- на відшкодування збитків, заподіяних їм у результаті завдання збитків середовищу малочисельних народів господарською діяльністю організацій всіх форм власності, а також фізичними особами [9].

У другій частині цієї ж статті продубльовані вищезгадані права корінних народів як індивідуальні права осіб, що належать до корінних народів. Дуалістична природа захисту прав корінних народів: колективних прав і водночас індивідуальних прав їх представників ускладнює застосування вищезгаданого закону. Його критикують за декларативність багатьох норм, що суттєво знижує їх роль як регуляторів етнонаціональних відносин в сфері захисту прав корінних народів.

Зі ст. 11 та ст. 12 Федерального закону "Про гарантії прав корінних малочисельних народів РФ" випливає, що здійснювати вищезгадані колективні права корінні (малочисельні) народи можуть шляхом формування територіального самоврядування з урахуванням їх національних, історичних традицій у місцях компактного проживання; а також створюючи на добровільній основі громади малочисельних народів та інші об'єднання.

Якщо у сфері землекористування, природокористування, участі у прийнятті рішень, що стосуються корінних народів, та контролю за їх виконанням російське законодавство закладає дуалізм колективних та індивідуальних прав корінних народів, то забезпечення етнокультурних прав законом передбачене чомусь лише в індивідуальному порядку. Відповідно до ст. 10 особи, що належать до малочисельних народів з метою збереження й розвитку своєї самобутньої культури мають право:

- 1) зберігати й розвивати рідні мови;
- 2) створювати громадські об'єднання, культурні центри й національно-культурні автономії малочисельних народів, фонди розвитку малочисельних народів і фонди фінансової допомоги малочисельним народам;
- 3) створювати навчальні групи, що складаються з осіб, що належать до малочисельних народів, для їхнього навчання традиційному господарюванню й промислам;
- 4) одержувати й поширювати інформацію рідними мовами, створювати засоби масової інформації;
- 5) дотримуватися своїх традицій і здійснювати релігійні обряди, що не суперечним федеральним законам, законам суб'єктів Російської Федерації, утримувати й охороняти культові місця;
- 6) встановлювати й розвивати зв'язки із представниками малочисельних народів, що проживають на територіях інших суб'єктів РФ, а також за її межами.

Слід зазначити, що правові механізми, що гарантують захист корінних (малочисельних) народів Російської Федерації не обмежуються лише трьома федеративними законами, вони містяться також у законах, що регулюють відносини в інших сферах. Наприклад, Земельним кодексом передбачена можливість встановлення особливого правового режиму використання земель та природних ресурсів в місцях традиційного проживання корінних малочисельних народів. Федеральним законом "Про природні території, що особливо охороняються" корінним народам

дозволяється вести екстенсивне природокористування на таких територіях. Федеральний закон "Про плату за землю" передбачає пільги для певних категорій, до яких належать і корінні народи як найменш захищені верстви населення. У зв'язку з цим частина законодавців наполягає на кодифікуванні норм, які гарантують корінним (малочисельним) народам захист їх прав, в одному кодексі.

Аналіз основних правових документів захисту прав корінних народів, дає підстави стверджувати, що Російська Федерація заклала законодавчу базу формування механізму юридичних гарантій збереження, розвитку цих народів, захисту їх прав та інтересів. Однак вона містить декілька проблемних моментів, серед яких: відсутність чіткого розмежування повноважень між федеральними органами влади та органами влади суб'єктів РФ в сфері регулювання та захисту прав корінних народів; відсутність чітких недвозначних визначень базових понять, що гальмує подальше уточнення та удосконалення правового статусу корінних народів; невизначеність правового режиму територій традиційного природокористування корінних народів; необхідність встановлення оптимального співвідношення колективних та індивідуальних прав; необхідність ратифікації міжнародно-правових документів у сфері захисту прав корінних народів.

Література:

1. Конституция Российской Федерации [Електронний ресурс] // Законодательная база РФ. – Режим доступу: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-5.htm>.
2. Заметина Т. В. Конституционный статус коренных малочисленных народов России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Заметина Т. В. – Саратов, 1998. – С. 5.
3. Кряжков В. А. Коренные малочисленные народы России и международное право / Кряжков В. А. // Обычай и закон. Исследования по юридической антропологии. – 2002. – С. 119.
4. Ткаченко А. А., Коргохина А. В. К проблеме ратификации Российской Федерацией Конвенции МОТ № 169 "О коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах" / А. А. Ткаченко, А. В. Коргохина // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 126.
5. Конвенція МОП № 169 "Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах" [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_188.

6. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации // Собрание законодательства РФ. – 1996. – № 25. – С. 325.
7. Федеральный закон "О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации" // Собрание законодательства РФ. – 1999. – N 18. – С. 2208.
8. Постановление Правительства РФ от 18.05.2010 N 352 "О внесении изменений в Единый перечень коренных малочисленных народов РФ и в перечень коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока РФ" [Электронный ресурс] / Комитет Государственной Думы по делам национальностей. – Режим доступа.: <http://komitet2-4.km.duma.gov.ru/site.p/051054050.html>.
9. Федеральный закон "О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации" // Собрание законодательства РФ. – 1999. – N 18. – С. 2211.

Жуков Є. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК НОВИЙ ЕТАП ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Данная публикация посвящена рассмотрению процесса информатизации и формирования информационного общества как нового цивилизационного этапа развития человечества в призме политико-правовых преобразований, связанных с этим процессом.

This article is dedicated to process of informatization and formation of information society as a new civilization age of mankind development in the context of political and law transformations, connected with this process.

Об'єктна актуальність значення інформаційного суспільства як нового цивілізаційного етапу розвитку людства детермінується тим багатовекторним впливом за життя кожного індивіда та суспільства в цілому, який воно здійснює.

На користь значення інформаційного суспільства як об'єкту наукової розробки також говорить те, що воно у тій, чи іншій площині ставало фундаментом багатьох фахових праць у різних сферах доктрини.

Так, зокрема, сутнісне дослідження інформаційного суспільства розглядалося багатьма зарубіжними (Д. Белл, Дж. Бенігер,

З. Бжезинський, Р. Брейтенштейн, Е. Дж. Вільсон, В. Дайзард, Р. Дарендорф, А. Етціоні, Д. Естер, М. Кастельс, Г. Кан, Е. Карвонен, С. Леш, М. Маклуен, Дж. Мартін, Й. Масуда, К. Мей, Дж. Нейсбіт, Ф. Родрігес, Т. Розак, Т. Стоун'єр, Д. Тапскот, О. Тоффлер ті ін.), російськими (І. Алексеева, О. Вершинська, Т. Вороніна, С. Дука, Д. Іванов, В. Іноземцев, Ю. Кашлев, І. Мелюхін, М. Моїсєєв, І. Панарін, А. Ракітов, В. Стюпін, А. Урсул, А. Чернов), також у різних аспектах вітчизняними вченими (В. Андрущенко, І. Бойченко, О. Голубуцький, В. Гондюл, Л. Губерський, Н. Джинчарадзе, В. Діденко, Д. Дюжев, М. Згуровський, М. Зелінський, Є. Суліма, Л. Товажнянський, В. Федотова, В. Фурашев, О. Шевчук, В. Щербина, В. Щетинін, Т. Ящук та ін).

Однак у межах цієї публікації нас цікавить, перш за все, державницький аспект, з огляду на відображення нових тенденції оптимального розвитку держави як форми політичної організації суспільства. Тому для наочності й послідовності наукового аналізу, який дозволить виокремити такі тенденції, слід дослідити інформаційне суспільство як явище, детерміноване процесом інформатизації в усіх найбільш важливих формах свого прояву.

Інформаційне суспільство (англ. Information society) за концепцією постіндустріального суспільства: нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання. Рисами, що відрізняють інформаційне суспільство, є:

- збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства;
- збільшення долі інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті;
- створення глобального інформаційного простору, який забезпечує: а) ефективну інформаційну взаємодію людей; б) їх доступ до світових інформаційних ресурсів; в) задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

Щабель в розвитку сучасної цивілізації, що характеризується збільшенням ролі інформації і знань в житті суспільства, зростанням долі інфокомунікацій, інформаційних продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті (ВВП), створенням глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх соціальних і особистісних потреб в інформаційних продуктах і послугах.

Інформаційне суспільство для України – все ж здебільшого популярний термін європейських декларацій, ніж реальне явище з чітким змістом. Хоча заради справедливості слід зауважити, що й "інформаційний істеблїшмент" країн – авторів поняття досі не дійшов згоди ані щодо форми, ані щодо наповнення такого суспільства.

Новий етап розвитку цивілізації таки й досі не має остаточного імені: Lifelong Learning Society (Суспільство Дожиттєвого Навчання), Digital Society (Цифрове суспільство), Net-Intellect Society (Суспільство Мережевого Інтелекту), Global Society (Глобальне Суспільство), Information Society (Інформаційне Суспільство), Silicon Society (Кремнієве /Піскове/ Суспільство) ... [1]

Найчастіше, після доповіді групи Мартіна Бангеманна (група на чолі з доктором права, віце-президентом Єврокомісії М. Бангеманном, сформована на вимогу Єврокомісії 1993 року, аби дослідити розповсюдження інформаційних технологій та з'ясувати проблеми, що виникають у цьому процесі, 1994 року надала змістовну доповідь, яка й поклала початок європейському Інформаційному суспільству, оскільки дала основні визначення, характеристики й ознаки такого суспільства у Європі), дійсно використовується назва "Інформаційне суспільство", за назвою основного ресурсу – інформації. Але так само вірними є й інші визначення, оскільки ґрунтуються на основних ознаках нової суспільної формації.

Це суспільство справді є і цифровим, і глобальним, воно характеризується і навчанням протягом усього життя, і мережевим інтелектом, і "піщаною" технологією чіпів (це – один з улюблених каламбурів американських фахівців з інформаційних технологій, бо основа мікропроцесорного виробництва справді кремній, або той же пісок з пляжу).

До таких принципових визначень можна частково віднести також і Гейтсову "цифрову нервову систему". Сам Білл Гейтс визначає її як суму персональних комп'ютерів, засобів електронної пошти та підключення до мережі Інтернет. Ці її компоненти мають бути стандартними та спільними для урядових структур, громадян і комерційних підприємств, аби уможливити глобальну інтеграцію локальних місцевих або національних мереж. Таким чином, "цифрова нервова система" може виступати одним зі складників Інформаційного, чи як його там ще б не називали, суспільства.

Нову цивілізаційну добу історично характеризує Республіканець Ньют Джингріч, Голова Палати представників США у 1995 р., започивуючи межові знаки з попередньої цивілізаційної зміни: "те, що відбувається з нами зараз, можна усвідомити, порівнявши з періодом між 1770 і 1800 роками, коли Сполучені Штати перетворилися з аграрної країни на індустріальну. Те, що ми переживаємо, відхід від індустріальної епохи, змушує ставити дуже схожі і сповнені глибокого змісту запитання щодо себе..." [2]

Крім того, ще один сутнісний аспект перетворення людського суспільства за умов глобальної інформатизації також оригінально та влучно знаходить свій вираз у поглядах директора інноваційної Медіа-Лабораторії Массачусетського технологічного інституту Ніколаса Негропonte, які полягають у тому, що електронна планета справді з вигляду й на дотик буде розміром зі шпилькову голівку [3].

За подальшої інформатизації у світі зсуви і радикальні зміни відбудуться на всіх цих рівнях суспільства: технологія, родина, релігія, культура, політика, бізнес, ієрархія, лідерство, системи цінностей, мораль і теорія пізнання. Коли ж змінюється стільки соціальних, технологічних і культурних параметрів одночасно, тоді виникають не лише зсуви, але й якісні зміни – не лише нове суспільство, але й зачатки абсолютно нової цивілізації [4].

Інформатизація неодмінно характеризується системністю. Все потроху включається до діалогу людина-довкілля, все набуває активного інтерфейсу, дружнього до користувача. Вже більше сторіччя тому – у 1851 році – Натаніел Готорн, американський фантаст і натхненник розвитку телеграфу, зауважив, що електрика перетворила матеріальний світ на величезну нервову систему. Земна куля стала величезним мозком з чуттям і розумом [5].

Окрім технології, науки, освіти й виховання, глобалізація інформаційних мереж змінює й фізичний спосіб роботи і навчання, додаючи до них префікс теле-, себто дистанційний. Таким чином, пошук роботи чи вступ до навчального закладу більше не означає зміну місця проживання. Більше немає потреби через це розривати родинні зв'язки. До того ж телеробота дозволяє більше часу приділяти дітям, а отже повертає традиції родинного виховання.

Також і духовне життя людини з поширенням інформатизації набуває нових рис завдяки новим можливостям. Виховується релігійна терпимість, оскільки різко збільшується доступність інших переконань, доступність вільного спілкування з їх носіями.

Анонімність, деперсоніфікація, детермінують перетворення та зміну моральних установок особистості, її власної системи цінностей.

З огляду на наведене вище, цілком очевидним є вплив Інформаційного суспільства на державу і навпаки. З цього приводу існують різні точки зору, які задаються гіпотетичним протиріччям "якщо інформаційне суспільство сприяє глобалізації, то держава тяжіє до незалежності, локальності".

На цьому тлі справедливо те, що Інформаційне суспільство глобальне за своїм характером, і не визнає кордонів. Проте так само справедливо, що перш ніж з повним правом назвати будь-яке суспільство інформатизованим необхідно забезпечити ряд відповідних змін і це вже завдання саме державних інститутів, таких як уряд, економіка, системи освіти й соціального захисту тощо.

Таким чином, первісне протиріччя подолано, якщо виходити із загально-соціального сутнісного аспекту держави, який можна охарактеризувати як "не люди для держави, а держава для людей".

Інформаційні технології спрощують, скорочують, оптимізують, роблять ефективнішими й ближчими до громадянина структури держави, її функції. Вони позбавляють громадян необхідності делегувати доволі значну кількість своїх повноважень чиновникам чи обраним посадовцям. Так, для апарату це незручно й не вигідно. Але, з іншого боку, це змусить багатьох людей шукати самореалізації у справах, більш значущих, ніж обмін папірцями, заповнення й перекладання їх.

Суспільство дозріло до того, аби з повною відповідальністю за наслідки вимагати державної системи, схожої на каталізатор. Системи, яка спрямовує й стимулює дію, а не намагається зробити все сама. Вона має належати суспільству – наділяти повноваженнями, а не обслуговувати. І спрямовувати її мають завдання, орієнтовані на результат і розвернені обличчям до клієнта [6].

Тож демократичні інститути в сьогоднішньому суспільстві достатньо розвинені, аби переходити у вищі форми, що відповідають Інформаційному суспільству. Але без держави цей процес не буде ні завершено, ані навіть розпочато.

Якими саме мають бути функції держави? Французький уряд визначив це так. Роль держави потрібна. Діючи як каталізатор, вона має сприяти формуванню компаній та громадян, що були б уже часткою Інформаційного суспільства. Як регулятор, вона має

гарантувати повагу до правил, за якими діє Мережа. І як головний гравець на цьому полі, вона може модернізувати свої експлуатаційні методи, а також стосунки між комунальним обслуговуванням та громадськістю [7].

З огляду на це, приходимо до висновку, що реалізувати ідею Інформаційного суспільства без участі держави на практиці не є можливим, наскільки б не був популярним максимальний лібералізм у цій сфері. Історія впровадження французької локальної мережі "Мінитель" ясно заперечує упередження "антидержавників" Каліфорнійської ідеології чи комітету Бангеманна. Цифрове майбутнє неодмінно стане гібридом державного втручання, ринкової регуляції та вимог цифрової споживацької культури.

Так, інформаційні технології розвиваються й набувають розповсюдження завдяки діяльності економічних організацій. Проте анархізм у подальшому вдосконаленні та впровадженні – надто легковажне рішення зі стратегічної точки зору. Замість цього уряд має відкрито підтвердити неминучість певної форми змішаної економіки – творчого й антагоністичного поєднання держави, корпорацій та приватної ініціативи користувачів. На цьому тлі, головні напрямки діяльності держави у інформаційній сфері знаходяться у таких її вимірах як: політика, економіка, дипломатія, військова справа [8].

Це, у свою чергу, передбачає такі вимоги до діяльності держави:

Бути мінімально необхідним, аби відповідати цим цілям, усуваючи з існуючої структури законодавства положення, що більше не є необхідними, та вбудовуючи до нової структури механізми, які дозволять ще зменшити регулювання там, де цілі державної політики можуть бути досягнуті конкуренцією.

Зміцнювати юридичний механізм на динамічному ринку. Важливо гарантувати, що законодавство є достатньо стабільним, аби дозволити компаніям робити інвестиційні рішення з певністю, але достатньо гнучким, аби своєчасно відповідати на ринкові зміни.

Прагнути бути технологічно нейтральним. Тобто, не вимагати чи забороняти використання специфічного типу технології, але гарантувати, що та ж сама послуга регламентується абсолютно однаково, незалежно від пристрою, за допомогою якого її було надано.

Провадитись в життя настільки близько до регульованої діяльності, наскільки це реально можливо, незалежно від того, чи було законодавство узгоджено на глобальному, регіональному чи національному рівні.

Нова структура законодавства має охопити всю інфраструктуру комунікацій та супутніх послуг, аби до цих мереж застосовувались еквівалентні правила. Практично це означає, що нове законодавство буде застосовуватись до телекомунікаційних мереж (стаціонарних чи рухомих), супутникових мереж, мереж кабельного телебачення, наземних мереж радіомовлення, а також до прикладних програмних інтерфейсів, котрі будуть керувати доступом до послуг.

Це матиме важливі наслідки. Наприклад, національні законодавці зможуть застосовувати ті самі принципи ліцензування (прозорість, недискримінаційність, пропорційність та об'єктивність) при ліцензуванні всієї інфраструктури комунікацій та супутніх послуг. Необхідно відзначити, що там, де такі послуги пов'язані з наданням контенту (змісту), може знадобитись додаткове регламентування стосовно цього.

Щодо функціонування глобальної мережі Інтернет, нова структура законодавства має й надалі розглядати послуги передачі Інтернету таким же чином, як і інші послуги передачі.

Стосовно такого питання, як збереження в Україні громадської злагоди, надзвичайно важливим є дотримання принципу універсального обслуговування. Забезпечення доступного для всіх підключення до послуг комунікацій, необхідного для участі в Інформаційному суспільстві, лишається ключовим пріоритетом для держави.

Додатково до фінансування громадського доступу з бюджету (наприклад, для шкіл та бібліотек), існує значний вибір схем фінансування універсального доступу. Але тип послуг, фінансованих відповідно до таких схем, має бути ретельно оцінений. Розширення зобов'язань з надання універсального обслуговування має ухвалюватись на основі аналізу попиту на це обслуговування з оцінкою його соціальної та економічної значущості. Інакше є ризик порушення конкуренції та несправедливого перехресного субсидування [9].

Але ми знову хотіли б наголосити на впровадженні саме мінімально необхідного законодавчого регулювання та активізації громадських об'єднань на основі надання їм більшої свободи задоволення суспільних потреб [10]. Згідно з Доповіддю групи Бангеманна, ключове питання створення нових ринків (себто і в Україні також) – потреба у новому регулятивному оточенні, що базуватиметься на конкуренції. Це також стане передумовою для мобілізації приватного капіталу, необхідного для інновацій, зростання й розвитку.

Література:

1. Дрожжинов В., Широков Ф. Европейский путь построения информационного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pcweek.ru/year1998/n47/cp1251/reviews/chapt1.htm>
2. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество / Дон Тапскотт. – К., 1999.
3. Negroponte N. Being digital / Nicholas Negroponte. – N. Y., 1995.
4. Toffler A. Creating a New Civilization. The Politics of the Third Wave [Электронный ресурс] / Alvin Toffler, Heidi Toffler. – Atlanta, 1995. – Режим доступа: <http://www.freenet.bishkek.su/jornal/n5/JRNAL511.htm>
5. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество / Дон Тапскотт. – К., 1999. – С. 11.
6. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество / Дон Тапскотт. – К., 1999. – С. 338.
7. France in the Information Society. Newsletter of the French Government [Электронный ресурс]. – Special edition. – 1999. – Режим доступа: <http://www.internet.gouv.fr/english/textesref/letter.htm>
8. Почепцов Г. Г., Чукут С. А. Інформаційна політика: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – С. 29.
9. Европейская Комиссия. К новому построению Электронной инфраструктуры Коммуникаций и сопутствующих услуг (Обзор Коммуникаций 1999). Сообщение Комиссии Европейскому Парламенту, Совету, Экономическому и Социальному Комитету и Комитету Регионов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ispo.cec.be>
10. Wiesbord, Burton A. Toward a Theory of the Non-profit sector in a Three-Sector Economy // Edmund S. Phelps, ed. Revised version reprinted as Chapter 1 of Rose-Ackerman. – 1975. Revised and reprinted in Wiesbord, 1988. – P. 21 – 44.

ВИТОКИ ПОЗАПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Данная статья посвящена роли внепарламентской оппозиции в процессе демократического транзита. Эта тема является актуальной с учетом активизации массовых гражданских выступлений в странах Европы. В статье внепарламентские структуры рассматриваются как важные акторы политических и социальных трансформаций. На основе анализа европейской политической философии и практики обосновано, что внепарламентская оппозиция является показателем степени зрелости гражданского общества, является противодействием негативам мажоритаризма, определяет ход процесса демократизации общества и т. п.

This article deals with the role of non-parliamentary opposition in the process of democratic transition. The topic is relevant in view of intensification of mass civil actions in Europe. In the article non-parliamentary structures are investigated as important actors of political and social transformations. On the basis of European political philosophy and practice it is proved that the non-parliamentary opposition is an indication of maturity of civil society, is a negative resistance of majoritarianism, and it defines the process of democratization of society and so on.

Актуальність. В даний час в сучасному світі активізується діяльність суспільно-політичних рухів і організацій, альтернативних традиційним офіційним структурам. Ця діяльність виявляється у збільшенні числа демонстрацій, мітингів та страйків. Європейська людина не боїться протиставити свої інтереси державним, і, більше того, вважає невід'ємним правом не погоджуватися з діями уряду, якщо вони є несправедливими з точки зору суспільних уявлень про благо і мораль. Акції протесту стають більш масовими, і політичний спектр збільшує своє різноманіття за рахунок організацій, які відстоюють цілі та інтереси груп, не представлених у парламенті. Тим самим стає очевидним, що внепарламентські структури мають вплив на уряд, і є ініціаторами і діяльними учасниками соціальних і політичних трансформаций.

Предметом даного дослідження є право громадян на протест, а об'єктом обрана роль позапарламентської опозиції в процесі демократизації суспільства.

Центральна проблема цієї статті відрізняється особливою новизною. Справа в тому, що питання, пов'язані з діяльністю позапарламентської опозиції, ставали об'єктом досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів лише у зв'язку з розглядом феномену опозиції в цілому. Так, наприклад, американський філософ Дж. Ролз торкався теми громадянської непокори як щось додаткове до конституційної теорії демократії [4]. Польський політолог Томаш Жиро також поверхнево розглядав неформальні організації та акції протесту. Англійський правознавець Т. Р. С. Аллан обґрунтував право громадян на опір, виходячи з ліберальної концепції права [1]. У той же самий час кількість ненасильницьких громадянських протестів, яка зростає за останні двадцять років, значною мірою пов'язана з діяльністю відомого сучасного теоретика ненасильницької боротьби – Джина Шарпа [6]. Він перевів ненасильницьку громадянську непокору зі сфери релігії і моралі у сферу політики. Американський політолог перетворив ненасильницький опір в ефективну політичну технологію зміни неугодних адміністрацій США політичних режимів. Сьогодні Д. Шарп очолює інститут Альберта Ейнштейна в Бостоні, що здійснює фінансову, ідеологічну, а також теоретико-практичну підтримку опозиційних сил у багатьох країнах світу. Стратегія непокори Д. Шарпа не ставить перед собою завдання обґрунтувати легітимність застосування ненасильницьких акцій в боротьбі з несправедливим політичним режимом. Свою увагу цей дослідник фокусує на розробці політичних технологій повалення урядових режимів шляхом застосування тактики громадянської непокори [2, 5].

З російських вчених, які присвятили свої праці проблемі громадянського опору, необхідно відзначити Б. Кагарлицького, Б. Капустіна [3], А. А. Деркача. Зокрема, А. Деркач підійшов до питання громадянського протесту з психологічної точки зору, висвітливши сутність феномену "опозиційності".

Аналізуючи науково-дослідницьку базу вітчизняних авторів бачимо, що вони не виявили особливої зацікавленості до позапарламентських структур. Взагалі, українські вчені розглядають політичну опозицію в цілому, виділяючи в якості її окремих елементів непарламентські партії і організації. Так, у своїх дисертаціях С. Бондар і Н. Винничук трактують політичну опозицію як невід'ємний атрибут демократії. А М. Михальченко, І. Павленко та О. Совгіря більше приділяють уваги парламентській опозиції і правовому закріпленню її статусу. Таким чином, роль

позапарламентської опозиції в процесах демократизації залишається своєрідною інтелектуальною лакуною.

У європейській політичній філософії обґрунтування права громадян на протест і опір діючої влади є своєрідною традицією, ядром громадянської політичної культури. Ще англійський ідеолог дигерів Дж. Уїнстенлі (XVII ст.) на практиці і теорії довів твердження: проти несправедливих законів необхідно повставати, не коритися їм, а змінювати. Хоча рух дигерів не став основою для масового повстання, він заклав витоки для позапарламентської опозиції. Дигери виступили прикладом для майбутніх рухів, продемонструвавши, що можна мирним шляхом протистояти державі, що прості селяни здатні створити свою власну "політичну" програму.

У Північній Америці першим кроком до формування опозиції можна назвати масову таємну патріотичну організацію "Сини свободи". Вона активно сприяла проведенню Першого Континентального конгресу, що зіграв важливу роль в об'єднанні колоній для боротьби за незалежність. Це був вирішальний етап у розвитку політичної самосвідомості колоністів.

Видатним ідеологом громадянської непокори в США можна по праву назвати Генрі Торо. Заарештований в 1846 році за відмову платити виборчий податок на тій підставі, що держава підтримувала інститут рабства, він просидів ніч у тюремній камері, поки родичі не сплатили за нього штраф. Г. Торо визнав за необхідне також виступити проти американо-мексиканської війни, в яку, на його думку, країна вступила заради завоювання території, на яку можна було б поширити систему рабства. В есе "Про обов'язок громадянської непокори" (1849) він стверджував: "...я ні на мить не можу визнати своїм урядом політичну організацію, яка править рабами ... Єдине зобов'язання, яке я можу визнати, полягає в тому, щоб повсякчас чинити так, як я вважаю правильним" [5, 262]. Г. Торо вважав, що люди здатні створити "гальмуючу силу, щоб зупинити урядову машину" і здійснити "мирну революцію" [5, 264]. Погляди Генрі Торо послужили духовною підмогою для подальших дій активістів боротьби за громадянські права.

Прихильники перших теоретиків громадянського протесту не просто обґрунтовували право громадян на опір, вони доводили його природність і необхідність, показували на практиці і вкорінювали у свідомість людей ідею доцільності протистояння несправедливим рішенням держави.

Яскравим прикладом впливової непарламентської організації в рамках англо-американської політичної культури можна вважати "Фабіанське суспільство", засноване в 1883 році Г. Уеллсом, подружжям Вебб та іншими письменниками й філософами Великобританії. Основна його мета – поширення в суспільстві соціалістичних ідей. На думку членів організації, панування соціалізму має затверджуватися поступово, шляхом проведення ряду приватних реформ, як загальнодержавного, так і місцевого, муніципального характеру. Зважаючи на це, фабіанці беруть активну участь у всіх національних електоральних кампаніях. Не будучи, проте, політичною партією і зовсім не прагнучи нею стати, фабіанці не виставляють своїх власних кандидатів, а підтримують тих представників партій, які ближче підходять до їх переконань і виконують необхідні їм зобов'язання. Це суспільство досі має вплив на політиків Великобританії. До нього входили такі прем'єр-міністри як Рамсей Макдональд, Клемент Еттли, Гарольд Вільсон, Тоні Блер.

Великий вплив на подальший розвиток ліберальних і демократичних ідей в континентальній Європі мав рух прогресистів, що виник в кінці дев'ятнадцятого століття. Вагомий слід він залишив в історії Німеччини та Росії. У Німеччині на його основі виникла Німецька прогресистська партія, яка зайняла вирішальне становище у федеральному уряді, і чотири роки поспіль керувала країною, не погоджуючись з волею парламенту. Вона проголошувала свободу совісті і виступала за повну економічну свободу. У Росії під брендом "прогресисти" були об'єднані політично активні представники російської буржуазії та інтелігенції, які розділяли ідеї еволюційного суспільного прогресу і поетапного проведення реформ у всіх сферах життя. Їхня ідеологія і програма створювали політичні умови і передумови для формування громадянського суспільства і правової держави, для нормального функціонування всієї системи суспільних відносин, всебічного розкриття потенційних творчих можливостей особистості. З огляду на історичний досвід західноєвропейських країн, що успішно реалізують модель правової держави та ринкової економіки, прогресисти запропонували власний національний варіант економічного розвитку країни. Хоча протягом 1905 – 1907 років вони не змогли створити власну політичну організацію, до 1912 року центром їх діяльності вже стала Державна Дума. Теоретики прогресизму чимало зусиль доклали до того, щоб впровадити конструйовану ними модель

країни в суспільну свідомість. Вони проголошували необхідність запровадження демократичних прав і свобод. Наполягаючи на тісній співпраці науки і капіталу, прогресисти були переконані в тому, що цей союз, в кінцевому рахунку, може призвести до взаємного пристосування "демократії і капіталізму". Після 1917 року партія припинила своє існування, ставши основою для розвитку наступних рухів. На території України яскравим представником прогресистського руху було "Товариство українських поступовців", засноване у 1908 році. Членами цієї організації були видатні політичні діячі М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко. Товариство було створене з метою координації українського національного руху і його захисту від російського націоналізму. Політичною платформою товариства стала вимога автономії України та визнання принципу конституційного парламентаризму. До 1917 року члени цього товариства управляли українським рухом у Наддніпрянській Україні та координували діяльність культурно-освітніх клубів. У 1917 році "Товариство українських поступовців" стало Українською партією соціалістів-федералістів. Однак традиція прогресизму в Україну була насильно перервана більшовиками.

Більш успішною була доля популізму – впливового суспільно-політичного руху США к. XIX – п. XX ст. Даний рух артикулював різноманітні групові інтереси (головним чином фермерів і робітників) на міжрасовій основі в боротьбі проти різноманітних форм панування монополістичного капіталу, який був в той період в країні. Популісти висунули ряд нових ідей, які відповідали важливим тенденціям суспільного розвитку США. Своєрідність популістських ідей визначалося наступними фундаментальними аспектами: по-перше, новим змістом поняття "народ", по-друге, новим поглядом на роль держави, по-третє, вимогою розширення демократичних структур шляхом поєднання представницької і прямої демократії, тобто безпосередньої участі народу в управлінні країною і контролі за діяльністю влади. Вища соціальна цінність для популістів – не абстрактний народ, а трудящі маси. Головною метою руху популісти вважали поліпшення становища трудящих, яке, на їхню думку, має досягатися шляхом зростання регулюючої ролі держави в економічній сфері. Популісти 1890-х років визначили на рівні масової свідомості одну з центральних проблем політичної філософії та права сучасності: співвідношення демократії та соціальної відповідальності держави, що припускає сильну виконавчу владу при чітко чинному механізмі демократичного контролю. Популізм,

який з'явився наприкінці XIX століття як суспільний рух, ідеологія і вид політичної діяльності, міцно зайняв свої позиції в політичній свідомості мас, набуваючи нових рис і активізуючись в періоди, коли країни Європи переживали переломні етапи своєї історії. Однак принцип об'єктивності змушує визнати, що в історії були випадки, коли, будучи супутнім атрибутом демократії, популізм приводив до влади не тільки демократичних політичних лідерів, але і тоталітарних, і авторитарних. У сучасному політичному житті будь-який публічний політик змушений використовувати ті чи інші популістські методи, дотримуватися певного політичного стилю в боротьбі за владу, тому що повне ігнорування потреб і симпатій виборців призводить до поразки на виборах.

Паралельно з філософським і моральним обґрунтуванням права громадян на протест і з першими організованими спробами на опір державі, у свідомості європейців закладалася ідея про необхідність відновлення справедливості з допомогою публічних акцій. З'ясувалося, що уряд не завжди правий, і моральним та політичним обов'язком громадянина є вказати державним інститутам на це. І якщо політики не прислухаються до голосу свого народу, то у нього є невід'ємне право знайти більш достойних представників і заявити про свої вимоги більш дієвим чином. Цим правом і скористався індійський юрист Мохандас Ганді, який здобув освіту у Великобританії. Завдяки його діяльності, спочатку в Південній Африці, а потім в Індії, ідеологія і практика громадянської непокори придбала масовий характер. Він доводив, що за допомогою акцій непокори можна вирішити соціальні проблеми, пробудити совість людей, підняти моральну самосвідомість і зосередитися на конкретних проблемах в рамках широкої політичної боротьби.

На відміну від кампаній в Індії і Південній Африці, метою яких було досягнення політичної незалежності, рух громадянської непокори в США апелював до Конституції, зокрема, до Білля про права. Священик Мартін Лютер Кінг, який став "голосом совісті Америки", писав: "Дуже рано я усвідомив, що християнська доктрина любові, здійснювана гандієвським методом ненасильства, є одним з найпотужніших знарядь, даних негру в боротьбі за свободу" [2; 8]. У 1955р. 26-річний Кінг очолив бойкот міських автобусів у Монтгомері (шт. Алабама), домагаючись скасування расової сегрегації на транспорті. Потім він проводив аналогічні кампанії по всьому американському Півдню і був арештований в Бірмінгемі (шт. Алабама). Кінг закликав своїх прихильників "не підкорятися

законам про сегрегацію, тому що вони аморальні", в той же час відкидаючи акти антигромадської поведінки, здатні призвести до анархії. Він вважав, що акції громадянської непокори повинні демонструвати глибинну повагу до закону і бути альтернативою насильству, породженому ненавистю і відчаєм. Наслідуючи приклад Кінга, студентство та молодь Америки влаштували автобусні "рейси свободи" і сидячі страйки біля сегрегованих ресторанів, домігшись за кілька років відчутних результатів.

Англійський філософ Б. Рассел також обґрунтовував правомірність акцій протесту, за що був звинувачений в підбурюванні до громадянської непокори. У промові на суді Б. Рассел впевнено заявив, що нітрохи не вважає себе винним, тому що вірить: громадянська непокора є найефективнішим способом діяльності в ім'я порятунку країни і всього світу.

Філософсько-політичне обґрунтування громадянської непокори в рамках теорії конституційної демократії, як вже писалося раніше, було запропоновано філософом Дж. Ролзом, який розглядає громадянську непокору в якості однієї з форм демократичної опозиції мажоритаризму. Громадянська непокора, на думку Дж. Ролза, це громадська, ненасильницька, обумовлена совістю, але протизаконна дія, яка зазвичай має призвести до зміни закону або політики уряду. Виправдання цієї дії філософ ставить у залежність від умов, коли опір спрямован проти тяжкої несправедливості, можливість легального здійснення впливу вичерпана та із-за громадянської непокори не виникає загроза функціонуванню конституційного порядку суспільства [4].

Саме в другій половині двадцятого століття можна простежити, як позапарламентські опозиційні сили змогли збільшити свій вплив на політику держави. 1968 рік характеризується не одними лише "студентськими повстаннями", що потрясли США, Німеччину, Францію, Італію, Японію, Мексику і безліч інших країн. Він став прелюдією до найтривалішого і активного виступу міжнародного робітничого класу за весь післявоєнний період. Цей період активності тривав сім років, досягаючи в деякі моменти практично революційних форм, викликаючи відставки урядів і приводячи до повалення диктатур. Найбільш явно все це проявилось у Франції, де в травні 1968 року десять мільйонів робочих взяли участь у Загальному страйку, окупувавши підприємства і відправивши у відставку уряд генерала де Голля. У 1969 році в Німеччині відбулися так звані вересневі страйки, а Італія пережила зіткнення

на промислових підприємствах. У США проходили масові антивоєнні демонстрації, організовані рухом за громадянські права. У Польщі та Чехословаччині в ході "Празької весни" робочі повстали проти сталінських диктатур. У першій половині 1970-х років були повалені режими правих диктатур в Греції, Іспанії та Португалії.

Таким чином, позапарламентські сили стали носіями альтернативної програми розвитку суспільства, основою для процесів демократичного транзиту. Особливо яскраво це проявилось в період третьої хвилі демократизації. Коли організми пізньорядянських суспільств перебували в нестабільному стані, в стадії формування або реформування, саме позапарламентська опозиція (іншої просто не могло бути) стала джерелом, рушійною силою, і найважливішим чинником перетворень. Так, в 1989 році під тиском опозиції і масових демонстрацій керівництво Комуністичної партії Чехословаччини пішло у відставку. Перемога "Солідарності" в Польщі на виборах 1989 року стала одним з факторів, що забезпечили демонтаж соціалістичного табору без значного кровопролиття. Поява "Солідарності" мало значення не тільки для Польщі, а й для всього східного блоку, оскільки являло собою перше в соціалістичних країнах оформлене масове антикомуністичне об'єднання. І в інших країнах Східної Європи до влади прийшли позапарламентські опозиційні сили.

В Україні в 1989 році теж був заснований опозиційний рух – Народний Рух України. Хоча вибори його представники не виграли, він послужив стимулом до розвитку демократичного партогенезу. Так, наприклад, "Народний Рух України за єдність" на чолі Б. Бойко і сьогодні є представником позапарламентської опозиції. Яскравими представниками опозиції, можна назвати також ВО "Свобода" О. Тягнибока та Прогресивну соціалістичну партію Н. Вітренко. Хоча суспільно-політичну програму лише із застереженнями можна назвати демократичною, внесок цих політичних проєктів у плюралізацію суспільного життя країни не слід зменшувати.

Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що саме з громадянського суспільства формуються позапарламентські опозиційні сили, які можуть висунути свою альтернативну прогресивну програму і вивести державу з кризи чи вплинути на хід її подальших дій. Позапарламентська опозиція є мірою зрілості суспільства, в якій невинні виклики соціальних цінностей і ідей суспільного блага є каталізатором плюралізму. Вона являє собою

одну з форм протистояння негативам мажоритаризму. В умовах демократії кожна суспільна група має можливість вільно висловлювати і відстоювати свою думку, домагатися визнання її справедливою і прийняття парламентом або урядом. Демонстрації і страйки можуть стати останнім попередженням політичній та економічній еліті, неефективному уряду, коли їх антинародна політика ставить маси людей на грань катастрофи і відчаю. Зрештою, з'являється можливість уникнути соціальних потрясінь, запобігти революції, пов'язаною з серйозними ресурсними витратами. Згідно з логікою політичної демократії, неприпустимо політично і юридично перешкоджати меншості звертатися до громадськості за підтримкою, пропагувати свою точку зору. Жодна меншина, що стоїть на моральних позиціях, просуває своє розуміння справедливості, не може бути позбавлена перспективи бути почутою. Соціально-історичний досвід вчить людей розумної прозорливості, що дозволяє побачити в нинішній меншості майбутню більшість. З урахуванням даних вимог, необхідно визнати, що рухи непарламентських організацій добре вписуються в модель рефлектуючої демократії, є вірним показником її глибини і достовірності.

При правильному використанні непарламентські структури мають неабиякий вплив на хід політичної еволюції, демонструють тверду прихильність досягненню успіху. Вони є носіями політичних трансформацій, які мають перспективний характер.

Література:

1. Аллан Т. Р. С. Незгода і непокора /Т. Р. С. Аллан // Аллан Т. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія". – 2008. – С. 108-145.
2. Жирнов П. Социально-политические взгляды Г. Д. Торо. – Автореф. дис. канд. социолог. наук. – Саратов, 2007. – 23 с.
3. Капустин Б. К понятию гражданского неповиновения / Б. Капустин // Капустин Б. Моральный выбор в политике. – М.: КДУ: Изд-во МГУ, 2004. – С. 376-437.
4. Ролз Дж. Теория справедливости/Дж. Ролз. – Режим доступа: <http://ethicscenter.ru/biblio/b1.html>
5. Торо Г. О гражданском неповиновении/Г. Торо// Торо Г. Высшие законы: Пер. с англ. /Под общ. Ред. Покровского Н. – М.: Республика, 2001. – 412с.
6. Шарп Д. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения / Д. Шарп. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/sharp.html>

СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ ОПОЗИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Статья посвящена вопросам возможности существования оппозиционной деятельности в современном политическом мире. Раскрыты вопросы необходимости легитимации политической оппозиции. Освещены основные принципы, на которых должна основываться её деятельность на примерах зарубежных стран.

The article deals with problems of possibility of existence of oppositional activity in modern political world. It discovers issues on necessity of legitimation of political opposition. It also describes fundamental principles on which its activity should be based on by the example of foreign countries.

Відкриття політичної опозиції та її легітимація, більше того, її інституціоналізація в політичній системі, являє собою одне з найвеличніших досягнень розвитку сучасного суспільства [8, с. 167].

Опозиційна діяльність, як частина буття, здається нам його невід'ємною часткою. Але чи насправді опозиція має своє місце у будь-якому суспільстві чи країні? Чи може політична опозиція існувати або навпаки не існувати у країні, яка вважає себе демократичною?

В літературі можна знайти різні точки зору щодо необхідності та можливості існування такого соціально-політичного інституту, як опозиція. З одного боку, опозиція являє собою прояв демократичної, розвинутої країни; з іншого – це явище, яке може не мати вираження в суспільно-політичному житті через заборони чи відсутність гідних політичних лідерів.

Історичний досвід появи політичної опозиції в іноземних країнах може або бути доказом того, що політична система не може існувати без опозиції, або, навпаки, свідчити, що гарантією існування політичної опозиції є інші фактори, окрім демократії та політичної ситуації [3, с. 77].

Політична опозиція може бути сприйнята позитивно політичною системою й являти собою свято демократії. В іншому ж випадку вона може бути поза цієї системи та привести своїх прихильників до в'язниці.

Сутність опозиції, як явища в політичному житті, полягає в протизаві існуючому режиму окремого регіону або у країні в цілому [9, с. 292]. Але в такому разі постає питання: чи має протистояння

між керуючими політичними силами та силами, які підтримують інші інтереси та позиції, бути оформленим в політичне угруповання чи партію та мати свого лідера? Чи може опозиція існувати в іншій формі – в активній громадській позиції, яка однак не має чітко визначеної організаційної чи політичної форми? В такому разі мова буде йти про "громадський опір" існуючому строю чи про повноцінну протиборчу силу, що може змінити існуючу ситуацію?

Важливість легітимації опозиційної діяльності є очевидним [6, с. 46]. З одного боку, законодавче закріплення поняття "опозиція" дозволяє окреслити коло тих суб'єктів, хто реально претендує на роль протиборчої сили. Тобто, визначається, яку форму належить мати такій спілці чи організації, якого рівня вона має бути, та, найголовніше, чи має опозиція ставати частиною політичного середовища країни, або вона може існувати лише на громадських засадах. З іншого боку, гарантуються права, якими володіє така опозиція та засади, на яких вона базує свою діяльність. Тим самим підкреслюється, що опозиційна діяльність є відображенням демократичних свобод в державі, й представляє собою волевиявлення тієї верстви населення, яка не підтримує або може не підтримати існуючий уряд (управління).

В такому разі постає питання: якщо опозиція (в більш широкому розумінні, ніж політична опозиція) проявлятиметься у формі громадської організації чи об'єднання громадян, чи матиме вона перевагу у суспільстві, та чи не буде вона заборонена існуючим законодавством?

Представництво опозиції у парламенті (уряді) держави є запорукою недоторканності та свободи волевиявлення громадян. Визнання опозиційної діяльності частиною політичного життя країни є проявом дотримування гарантованих прав громадян на свободу думки та слова, й дозвіл на участь у політичному житті країни не тільки політичних сил, що висловлюють позицію більшості, а й тих сил, що їм протистоять.

Таким чином, можна зробити висновок, що опозиція має існувати як політична сила, що виражає погляди інших верств населення, окрім тих, які вже панують. Політична опозиція має бути представлена у парламенті (уряді) країни, щоб донести цю позицію до керуючої влади та відкоригувати загальний курс країни [7, с. 20].

З іншого боку, якщо розглянути опозицію як частину життя суспільства, що не представлена в органах влади у державі, й існує

лише як прояв вираження поглядів меншості населення. Опозиція нелегітимна, вона функціонує на добровільних засадах та має стихійний характер. У такому разі гарантією діяльності опозиційного об'єднання є не закон, а мораль та свідомість громадян. Таку опозицію можна заборонити, як ту, що підриває існуючі засади суспільства та політичної системи. І в цьому разі опозиція повинна вести підпільну боротьбу з існуючим режимом, або відкриту боротьбу й вдаватися до крайніх заходів – відкритого протесту з ціллю скидання існуючої влади.

В обох таких випадках опозиція потерпить фіаско, адже підпільна боротьба зменшить її авторитет серед населення, й піддасть гонінням з боку правлячої влади; у разі ж відкритої пропаганди звернення до радикальних заходів, опозиція буде визнана такою, що займається протиправною діяльністю та буде заборонена чи притягнута до кримінальної відповідальності за призиви до порушення існуючого політичного ладу.

Отже, сучасна політична опозиція повинна бути не тільки громадською організацією, яку підтримує суспільство, але й політичною силою, що може спричинити опір діючій владі. Тобто, політична опозиція є необхідною умовою, як для нормального функціонування демократичного суспільства, де визнаються права громадян, так і умовою ефективного існування самої опозиції та її безперешкодної діяльності.

Опозицію, у сенсі політичної структури, треба розглядати як явище (сила), що протистоїть уряду (парламенту) [8, с. 168]. І це явище, на думку деяких вчених, треба розглядати лише в контексті притягання між урядом та політичною опозицією.

В багатьох країнах опозиційна діяльність не має законодавчого закріплення. У стародавні часи або голова держави мав вплив у країні, або ні. І лише у разі, коли монарх (голова) втрачав свій авторитет у суспільстві, супротив нього знаходився інший лідер, який ставав наступним головою держави, або лише підіймав заколот, після чого все поверталось на свої місця.

Вочевидь, лише в суспільстві в якому дозволяється свобода думки та слова може існувати політична опозиція. Й вона повинна бути легітимною, щоб її існування було доречним та впливовим.

Але наскільки ефективною буде опозиційна діяльність, яка не має чітко визначених меж? Те, що гарантується більшістю основних законів, але не має чіткого вираження в конкретних, регулюючих лише цю сферу нормативно-правових актів, чи буде це дієвим?

Загальною тенденцією останніх десятиріч є формування особливого статусу політичної опозиції в багатьох державах, які проповідують принципи демократії – багатопартійності політичної системи. Адже існування такої системи не може бути повноцінним без нормального функціонування опозиційних сил.

У Канаді важливість політичної опозиції в системі парламентського правління була визнана шляхом її практичного визнання в процедурах парламенту. Так, політична опозиція набула прав і вагу в політичній системі Канади після встановлення на законодавчому рівні заробітної платні Лідеру Опозиції [5, с. 49]. "Офіційною опозицією" визнається найбільша група меншості, яка готова, в разі відставки уряду, взяти на себе його обов'язки по управлінню країною.

Виділення лідеру політичної опозиції, як основної керуючої сили, видається небезпідставним. Саме наявність керівника цієї сили надає їй завершеності та цілісності, тому що різноманітність представників політичної опозиції повинна бути кимось упорядкована для ефективності її діяльності.

В більшості ж країн прецедентного права, нормативно-правове регулювання опозиційної діяльності є традицією, особливо відносно парламентської опозиції.

В Великобританії, де поняття опозиції існує ще з 1826 року, панує двопартійна система, яка знаходить відображення у складі парламенту, оскільки більша частина депутатів – представники тієї або іншої політичної партії [2, с. 320]. Тобто, існує і функціонує двопартійна система, специфіка якої полягає в стійкому переваженні на політичній арені двох великих партій, які періодично змінюються в уряді: коли одна партія формує уряд, інша знаходиться в опозиції, і, навпаки, коли на чергових виборах перемагає опозиційна партія, то вона формує уряд, а партія, яка раніше знаходилася при владі, переходить в опозицію [1, с. 172].

Загалом, політична опозиція є одним із найяскравіших інститутів сучасного парламентаризму. У разі, якщо вона має офіційний статус, тобто є легітимною, держава також сплачує її діяльність з державного бюджету (казни). Крім Канади, де одним із принципів гарантованості опозиційної діяльності є отримання платні, у ФРН, згідно до закону від 1994 року, кожна фракція, яка не підтримує уряд, отримує додаткову (опозиційну) надбавку. В Швеції фракції опозиції отримують за кожен депутатський мандат в два рази більше, ніж фракції урядової більшості [4, с. 6].

Як наслідок, можна сказати, що у разі, коли держава виплачує більш високу платню партійній меншості, вона, таким чином, надає додаткових гарантій для ефективної діяльності опозиційних сил.

Отже, можна зробити деякі висновки з вищевикладеного. По-перше, явище опозиції грає величезну роль в долі суспільства й держави в цілому. Завдяки існуванню цього інституту розвиток демократичної держави є повноцінним та ефективним.

По-друге, опозиційна діяльність повинна мати законодавче закріплення, адже саме легітимність політичної опозиції надає їй як правомочності, так і гарантованості державою. Крім того матеріальні привілеї, які надаються опозиції за державний кошт, значно підвищують її ефективність та плідну роботу, тому що саме це дозволяє політичній опозиції залишатися незалежною від уряду та від інших факторів.

По-третє, політична опозиція повинна мати сильного лідера, який спрямовує діяльність такої сили та помножує шанси на успіх на чергових виборах.

Опозиційна діяльність у її сучасному баченні має бути розглянута крізь призму демократичних принципів. В минулих століттях, політична опозиція формувалась, як частина двопартійної системи, яка повинна саморегулюватися. Зараз це явище є необхідною умовою розвитку багатопартійної системи, яка дозволяє враховувати інтереси всіх верств та прошарків населення. Керуючись історичним досвідом, необхідно враховувати сьогоденні реалії, в яких кожна демократична країна прагне досягнути ідеалу – створення розвинutoї правової держави та громадського суспільства.

Розробка проектів нормативно-правових актів щодо правового статусу політичної опозиції має бути пріоритетом для країн, які, маючи підпільну опозицію, однак не дозволяють їй виражатися у повній мірі й мати право голосу в уряді. Такий крок створить необхідні умови для ефективної роботи не тільки самого уряду, але й взаємодії між суспільством та урядом, а це означає, що демократичні ідеали можуть бути досягнуті у більш короткий час.

Література:

1. Конституционное право зарубежных стран /Под ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо. – М., 2000. – 832 с.
2. Сравнительное конституционное право. – М, 2002. – 448 с.
3. Совгиря О. Правовой статус парламентської опозиції у Великобританії / О. Совгиря // Конституційне право. – 2004. – № 11. – С. 77 – 81.

4. Тимофеева Л. Власть и оппозиция в России: проблемы политического дискурса / Л. Тимофеева // Власть. – 2007. – № 4. – С. 3-9.
5. Beauchesne's Rules and forms of the House of Commons of Canada with annotations, comments and precedents. Fifth edition / Alistar Fraser, B. A., LLB; G. A. Birch, B. Sc., P. P. A., M. A.; W. F. Dawson, B. A., M. A., D. Ph. – The Carswell Company Ltd, Toronto, Ontario, 1978. – 401p. – pp. 31-35; 48-50.
6. Political institutions in the United Kingdom by David Judge. – Oxford University Press, 2005. – 323p.
7. Political Oppositions in Western Democracies /edited by Robert A. Dahl – Yale University, 1966. – 458p.
8. Political Theory in the Welfare State / Niklas Luhmann; translated by John Bednarz, Jr. – Berlin; New York: de Gruyter, 1990. – 245p.
9. Politics, Law and Social Change. Selected essays of Otto Kirchheimer / edited by Frederic S. Burin and Kurt L. Shell. – Columbia University Press. New York and London, 1969. – 483p.

*Щедров С. В., Східноукраїнський національний
університет ім. В. Даля*

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЕЛІТ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Анализируется проблема форм политического взаимодействия элит, определяется специфика политической конкуренции элит в процессе модернизации политической системы Украины.

The problem of the forms of political interaction between the elites is analysed, the specific of political competition elites in the process of modernizing Ukraine's political system is determined.

Підвищення адаптованості політичної системи до нових соціальних вимог на основі раціоналізації її організації передбачає наростаючу диференціацію структур і функцій органів управління. Щоб мати можливість урахувати інтереси соціальних груп, політична система повинна формувати відповідні канали для артикулювання та агрегування цих потреб (зокрема, розширюючи можливості дії груп інтересів, партій, інститутів прямої демократії тощо). Важливою умовою для здійснення цих змін є формування та вдосконалення нормативної бази, здатної забезпечити рівність

політичної участі традиційних і нових соціальних груп, а також посилити вплив цінностей, що передбачають інтеграцію соціуму та ідентифікацію громадян.

Із цього безпосередньо випливає вимога до зростання компетентності політичних – як правлячих, так і опозиційних – еліт. По суті, саме від їхньої здатності використовувати консенсусні, правові технології владарювання залежить можливість уникнути насилля при проведенні реформ, виключити витрати політичного радикалізму. Зрозуміло, що така вимога передбачає створення умов для вільної конкуренції еліт у боротьбі за підтримку населенням. У свою чергу, і пересічні громадяни повинні мати можливість контролювати своїх обранців, відслідковувати, чи відповідають їхні професійні та особисті якості займаному громадському статусу. Селекція компетентних еліт важлива і для формування раціональної управлінської бюрократії, відповідальної перед правлячими елітами і населенням, що виконує свої обов'язки на основі чинного законодавства та професійної етики.

Таким чином, характер і динаміка модернізації залежить від відкритої конкуренції вільних еліт і ступеня політичної залученості пересічних громадян. Від співвідношення цих форм, які повинні обов'язково бути присутнім у політичній грі, також залежать варіанти розвитку суспільства та системи влади в перехідний період.

Російський політолог О. Соловйов виділяє чотири основні варіанти розвитку подій:

- при пріоритеті конкуренції еліт над участю пересічних громадян складаються найбільш оптимальні передумови для послідовної демократизації суспільства та здійснення реформ;

- в умовах піднесення ролі конкуренції еліт, але при низькій (і негативній) активності основної частини населення складаються передумови встановлення авторитарних режимів правління і відбувається гальмування демократичних перетворень;

- домінування політичної участі населення над змаганням вільних еліт (коли активність керованих випереджає професійну активність керуючих) сприяє наростанню охлократичних тенденцій, що може провокувати застосування більш жорстких форм управління та уповільнення перетворень;

- одночасна мінімізація змагальності еліт і політичної участі мас веде до хаосу, дезінтеграції соціуму і політичної системи, що також може провокувати прихід третьої сили та встановлення диктатури [1].

Отже, проблеми політичної конкуренції еліт набувають особливої актуальності в умовах процесу модернізації політичної системи України.

Важливість дослідження процесу конкурентної взаємодії політичних еліт зумовила низку теоретичних розвідок у даному напрямку. Так, серед західних політологів проблеми становлення політичної еліти та системи взаємовідносин між елітарними угрупованнями досліджували П. Бурдьє, Р. Даль, Г. Моска, Р. Міхельс, В. Парето, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер та ін. Російські елітологи також приділяють увагу формам взаємодії еліт та політичних лідерів: Г. Ашин, О. Гаман-Голутвіна, Г. Голосов, Ю. Нісневич, О. Понедєлков, О. Соловйов, О. Старостін та ін. У вітчизняній політології аналізують вплив політичних еліт на процеси формування української політичної системи В. Бортніков, Г. Зеленько, Н. Кононенко, О. Крюков, Л. Мандзій, М. Михальченко, С. Наумкіна, О. Новакова, А. Пахарєв, Л. Тупчієнко, Ф. Рудич, С. Чемекова та ін.

Але не дивлячись на значну кількість публікацій із даної проблематики, недостатньо висвітленими залишаються механізми політичної конкуренції еліт в процесі становлення політичної системи України, і саме це зумовлює мету даної статті – з'ясувати специфіку формування політичної конкуренції еліт в українському суспільстві.

Представники сучасної західної політології наголошують на необхідності впровадження конкурентних механізмів в політиці, більше того, пов'язують їхнє функціонування з рівнем зрілості інститутів демократії в країні.

Так, політична конкуренція відтворює те, що французький політолог П. Бурдьє називає головним конфліктом, в якому представникам матеріально забезпечених панівних класів протистоять претенденти, які мають переважно культурний капітал. В усіх плюралістичних демократіях спостерігається формування єдиного політичного поля діяльності, що охоплює виборців, політичні партії, групи інтересу, інтегрує їх за певними правилами і логікою [Цит. за: 2].

Американський політолог Р. Даль, у межах теорії поліархії, відзначає, що слаборозвиненим країнам поліархія забезпечує відкрите політичне суперництво лідерів та еліт, високу політичну активність населення, що і створює політичні передумови для здійснення реформ. При цьому даний тип політичної системи не завжди є легкодосяжним для країн, які прямують від "закритої

гегемонії" до системи, яка виключає свавілля еліти, які б давали можливість громадянам контролювати діяльність можновладців.

Роберт Даль виділяє сім умов, що впливають на просування країн до поліархії: послідовність у здійсненні політичних реформ, встановлення сильної виконавчої влади для соціально-економічних перетворень у суспільстві; досягнення певного рівня соціально-економічного розвитку, що дозволяє впроваджувати структурні перетворення в державі; встановлення певних відносин рівності – нерівності; субкультурна різноманітність; наявність інтенсивної іноземної допомоги (міжнародного контролю); демократичні переконання політичних активістів і лідерів.

На думку американського вченого, перехід до поліархії повинен бути поступовим, еволюційним, що передбачає послідовне оволодіння правлячими елітами консенсусної технології владарювання. Авторитаризм, що розуміється ним як неминуче встановлення гегемонії лише однією з сил, що беруть участь у політичному діалозі, може не тільки мати негативні наслідки, але і негативно позначитися на досягненні цілей модернізації. Тому ефективність поліархічного режиму влади, наростання його політичної результативності залежать від забезпечення взаємної безпеки конкуруючих еліт, встановлення сильної виконавчої влади та розвитку центрів самоврядування на місцях [3].

Відомий німецький політолог та економіст Л. фон Мізес вважав, що політична й економічна конкуренція є складовими частинами більш глобального феномену – соціальної конкуренції, яку він визначав як "прагнення індивідів зайняти найбільш сприятливе становище в системі суспільної співпраці, яка присутня в будь-якому способі громадської організації" [4, с. 259].

Явище конкуренції також розглядає у своїй концепції демократичного елітизму австро-американський політолог та економіст Й. Шумпетер. Він взагалі розуміє демократію як конкуренцію між потенційними керівниками за довіру виборців. Отже, конкуренція еліт, яка відображає економічну і соціальну конкуренцію в сучасному суспільстві, запобігає створенню єдиної пануючої керівної групи й робить можливою підзвітність еліт масам [5].

Російський політолог, доктор політичних наук Ю. Нісневич наголошує, що якісна, транспарентна та професійна конкуренція виступає основою функціонування та динамічної стабілізації політичної системи. Розширення економічної, політичної та інформаційної свободи і конкуренції є необхідною умовою для

зниження рівня корупції та забезпечення ефективності застосування спеціальних правових та адміністративних заходів для її придушення. Дослідник відзначає, що кінцева мета конкуренції у сфері політики полягає в завоюванні, включаючи утримання, та використанні державної влади як вищої форми політичної влади. Державна влада необхідна акторам політичної конкуренції для надання за допомогою владно-примусових повноважень держави статусу загальнодержавних тим ідеалам та інтересам, які вони висловлюють, і для їхньої практичної реалізації через законодавство та виконавчі механізми державної влади. При цьому роль безпосередніх акторів політичної конкуренції виконують політичні партії – об'єднання громадян, які мають представляти собою автономні структури громадянського суспільства [6, с. 7].

Російський політичний технолог М. Пранова робить висновок, що саме політична конкуренція забезпечує легітимність результатів виборів, і, таким чином, легітимність влади. Так, постійна зміна правил їхнього проведення, по-перше, не сприяє встановленню стійких традицій виборчого процесу, а, по-друге, не додає популярності виборам в очах громадян країни. Прийняття законів без урахування громадської думки також формує стійке негативне сприйняття політики взагалі та інституту виборів зокрема [7].

У вітчизняній науці доктор історичних наук С. Гелей визначає політичну конкуренцію як таку форму політичної взаємодії, в якій суб'єкти політики в рамках правових (або неправових) правил змагаються за перевагу у розподілі влади, матеріальних ресурсів і престижу. Дослідник зазначає, що політична конкуренція в рамках цивілізованих правил є однією із рушійних сил суспільного прогресу, оскільки сприяє виробленню механізмів взаємного політичного контролю одних політичних сил над іншими, забезпечує розширення сфери громадського контролю над політичною владою, а також стимулює конкуренцію в інших сферах суспільного життя [8].

Директор Інституту економічного прогнозування НАН України В. Геєць стверджує, що конкуренція в політиці є набором механізмів, який забезпечує дію основних форм народовладдя: прямої, представницької та консультативної демократії. Політична конкуренція, відзначає науковець, безумовно, стосується функціонування, перш за все, представницьких органів, де робота над проектами нормативних правових актів повинна проходити в умовах зіставлення різних думок, що виступає гарантією якості законів.

Коли проект безальтернативний, то знижується ступінь його підтримки населенням, яким засвідчується суспільна результативність конкуренції. Парламент в умовах безальтернативності втрачає свій основний сенсовий зміст – він перестає бути дзеркалом суспільства і не здатен відображати увесь спектр сподівань виборців [9].

Таким чином, специфіка політичної конкуренції відзначається у наступному.

1. Вступ у політичну конкурентну боротьбу – процес важкий, пов'язаний із високими витратами і спрямований на встановлення політичної монополії.

Так, лише офіційні витрати України на забезпечення виборів Президента України у 2010 р. зросли у 2,4 рази – до 1,1 млрд. грн., порівняно з витратами на вибори Президента України у 2004 р. Про це повідомляє прес-служба Рахункової палати України за результатами колегії відомства. Було зроблено висновок, що Центральна виборча комісія неналежним чином здійснює планування коштів державного бюджету, що виділяються на підготовку і проведення виборів, і контроль за правильним та цільовим їх використанням [10].

При цьому два найбільш вірогідних претенденти на перемогу у виборах В. Янукович та Ю. Тимошенко витратили приблизно по 300 млн. грн. Видання "Економічна правда", використовуючи дані звітів про надходження та використання коштів виборчих фондів кандидатів на пост Президента, опублікованих в "Урядовому кур'єрі", наводить наступні витрати. Так, Партія регіонів витратила на виборчу кампанію свого лідера Віктора Януковича 321 млн. 992 тис. 520 гривень. Всі кошти на проведення кампанії Януковича виділила Партія регіонів. Із них на використання засобів масової інформації витрачено 281 млн. 531 тис. 863 гривень. Також на виготовлення матеріалів передвиборної агітації витрачено 17 млн. 312 тис. 612 гривень.

Юлія Тимошенко для проведення своєї виборчої кампанії використала 289 млн. 929 тис. 508 гривень. Більша частина коштів надійшла від ВО "Батьківщина", яка висунула Ю. Тимошенко у президенти. Крім того, близько 18 млн. гривень склали добровільні внески фізичних осіб. Кандидат витратила 272 млн. 677 тис. 593 гривень на використання ЗМІ, на виготовлення агітматеріалів пішло 5 млн. 34 тис. 820 гривень [11].

Таким чином, дані цифри доводять тезу про високу витратність процесу політичної конкуренції.

2. Процес конкуренції реалізується під час демократичних виборів. При цьому слід враховувати численні взаємозв'язки між окремими суб'єктами політичного процесу.

За результатами останніх позачергових виборів до Верховної Ради України маємо наступний розподіл депутатських мандатів (табл. 1.) [12].

Таблиця 1

**Результати позачергових виборів до Верховної Ради України
та розподіл депутатських мандатів**

<i>№</i>	<i>Назва політичної партії/блоку партій</i>	<i>% голосів, що отримала партія/блок на виборах</i>	<i>Кількість мандатів, отриманих партією/блоком</i>	<i>% мандатів, отриманих партією/блоком</i>
1.	Партія регіонів	34,37	175	38,89
2.	БЮТ	30,71	156	34,67
3.	Блок «НУ-НС»	14,15	72	16
4.	Комуністична партія України	5,39	27	6
5.	«Блок Литвина»	3,86	20	4,44

Таким чином, провідними гравцями політичного процесу під час виборів стають політичні партії та їхні блоки. У виборчому процесі особливо гостро реалізується міжпартійна конкуренція, яка будучи одним із ключових демократичних політичних інститутів, виконує ряд спеціальних суспільно значущих функцій: інституційне регулювання боротьби за владу, артикуляцію і агрегування суспільних інтересів, відбір політичних еліт. Найважливішою функцією є забезпечення стійкості, стабільності та позитивної динаміки розвитку політичної системи, регулярне відтворення політичних відносин, що відбувається в результаті виборності та змінюваності партій при владі, професійної готовності партій керувати державою. Одночасно міжпартійна конкуренція є ефективним інструментом перекладання протиріч і конфліктів у суспільстві та політиці в інституційну сферу. Нарешті, в рамках міжпартійної конкуренції знаходить своє затвердження на демократичній основі формування і проведення соціально-економічного курсу, спрямованість соціально-політичного розвитку.

3. Учасники конкурентної боротьби можуть використовувати у своїй діяльності обіцянки реалізації довгострокових проєктів, при цьому реально, досягнувши влади, виконуючи лише проміжні цілі в конкурентній боротьбі за політичну владу. Таким чином, методи досягнення результатів залишаються вкрай непрозорими, а у передвиборчій боротьбі активно застосовуються популістські технології.

Так, у програмі Партії регіонів, зокрема у пункті п'ятому зазначається, що освіта і наука є не тільки традиційними сферами виховання людини і турботи про суспільство, але й сферою формування людського капіталу, який відіграє стратегічну роль у конкурентоспроможності економіки України. Партія регіонів – це та політична сила, яка готова взяти на себе відповідальність за створення у країні гнучкої, спрямованої на потреби людини, суспільства і економіки, відкритої для інновацій науково-освітньої системи.

Закон, згідно з яким передбачено виділення не менше 10 % державного бюджету на освіту, як не працював, так і не працює. У 2009 році на всю освітню діяльність було виділено 6 % ВВП (13 млрд. грн.), чого не може вистачити на всю галузь. Через це більшість учителів опинилися у надзвичайно скрутному становищі. У бюджеті на 2011 рік закріплене зменшення фінансування освіти й науки на 1,5 млрд. гривень, хоча 2011 рік офіційно оголошений роком "освіти й інформаційного суспільства". При цьому, виходячи із закону, найбільше в абсолютних цифрах має виграти МВС – його видатки заплановано збільшити на 1,7 млрд. гривень, а в пропорціях до минулого року – прокуратура: з 1,2 до 2,2 мільярдів гривень.

У підсумку видатки на потреби освіти сплановано на рівні 6 % ВВП – проти відповідних 12 % у ФРН та 15 % у США.

Згідно зі статтею 57 Закону України "Про освіту" розмір середньої заробітної плати працівників освіти повинен бути не нижчим, ніж середня зарплата в галузі промисловості. Проте закон теж не працює. А про те, що зарплата педагогів університетів повинна бути хоча б удвічі більша, ніж у і тій же галузі промисловості, взагалі мова не йдеться [13].

4. У сучасних умовах політичної конкуренції зростає насамперед попит на високі професійні, інтелектуальні й моральні якості політичної еліти.

Наприклад, Законом України "Про статус народного депутата" зазначається, що: "У своїй діяльності народний депутат повинен

дотримуватися загальноновизнаних норм моралі; завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів, службових та посадових осіб і громадян; утримуватись від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу". Схожу норму містить Закон "Про статус депутатів місцевих рад", згідно з яким депутат місцевої ради повинен дотримуватися низки правил депутатської етики: "...1) керуватися загальнодержавними інтересами та інтересами територіальної громади чи виборців свого виборчого округу, від яких його обрано; 2) не використовувати депутатський мандат в особистих інтересах чи в корисливих цілях; 3) керуватися у своїй діяльності та поведінці загальноновизнаними принципами порядності, честі і гідності ..." [14].

При цьому події в українському парламенті яскраво демонструють нехтування депутатами норм політичної етики та моралі. Так, наприклад, 16 грудня 2010 р. у Верховній Раді України відбулась бійка між депутатами фракції Партії регіонів та фракції "БЮТ – Батьківщина". Останні заблокували трибуну парламенту з вимогою припинити політичні переслідування їхнього лідера Юлії Тимошенко. Не менш трагічні події відбулись у процесі ратифікації закону "Про ратифікацію Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України" 27 квітня 2010 р. На жаль, подібні прояви некоректної політичної поведінки є непоодинокими і мають системний характер.

Таким чином, необхідно відмітити, що структурована політична конкуренція завжди відбувається в рамках строгих процедур та інститутів (партії, періодичні вибори, свобода слова, об'єктивний підрахунок голосів, інтеграція суспільних інтересів і конкуренція політичних сил).

Також необхідно констатувати, що лише при досягненні в суспільстві достатнього рівня політичної культури можна очікувати результативного розвитку політичної конкуренції. При цьому конкуренти є суперниками, а сама конкуренція виступає в ролі стихійного регулятора виборчого процесу. Періодична виборність і потенційна змінюваність вищих посадових осіб держави за результатами політичної конкуренції на вільних і чесних виборах, публічна та вільна діяльність політичної опозиції забезпечують дієвий контроль діяльності державної влади і обмежують можливості різних зловживань владою.

Саме політична конкуренція та її постійна динаміка забезпечують соціально-політичну стабільність і довготривалу стійкість демократичної політичної системи, наділяють її здатністю до саморегулювання і самовдосконалення. Характер і динаміка політичної конкуренції безпосередньо пов'язані, а також визначаються тим, як дотримуються і захищаються політичні права і свободи громадян, їхні права у взаєминах з державою на формування органів державної та місцевої влади, на контроль і участь в діяльності цих органів, в управлінні справами держави.

Література:

1. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию / Пугачев В. П., Соловьев А. И. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 477 с.
2. Гонюкова Л. Модель сучасної політичної партії / Лілія Гонюкова // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2010. – № 2. – С. 16 – 21.
3. Даль Р. Демократия и ее критики / Роберт Даль; [Пер. с англ. под ред. Ильина М. В.]. – М.: Текст, 2003. – 576 с.
4. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес. – М.: Экономика, 2000. – 878 с.
5. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Йозеф Алоиз Шумпетер. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
6. Нисневич Ю. Роль конкуренции в обеспечении социально-политической стабильности и подавлении коррупции / Юлий Нисневич // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2009. – № 3. – С. 3 – 17.
7. Пранова М. Политическая конкуренция как условие демократизации политического процесса [Электронный ресурс] / Мария Пранова. – Режим доступа: <http://www.regionclub.ru/politic.files/frame.htm>
8. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: [Навч. посіб.] / Гелей С. Д., Рутар С. М. – [6-те вид., перероб. і доп.]. – К.: Знання, 2007. – 309 с.
9. Геєць В. Конкуренція в бізнесі і конкуренція в політиці [Електронний ресурс] / Валерій Геєць // Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України. – 2007. – № 2. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/amc/control>
10. Рахункова палата: Витрати на вибори Президента України в 2010 р. зросли в 2,4 рази – до 1,1 млрд. грн. [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство РБК – Україна. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show>

11. Янукович витратив на вибори більше, ніж Тимошенко [Електронний ресурс] // Економічна правда. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news>
12. Позачергові вибори до Верховної Ради України 2007 р. [Електронний ресурс]. – Офіційний веб-сайт Центральної Виборчої Комісії України. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
13. Кітен К. Фінансування освіти у наступному році планують скоротити [Електронний ресурс] / Катерина Кітен. – Офіційний сайт Волинської обласної організації Партії регіонів. – Режим доступу: <http://volynregion.org>
14. Правова бібліотека України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.uapravo.net>

Краснопольська Т. М., НУ "ОЮА"

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Рівність можливостей – можливість нерівності.
Іан Маклауд

В статье рассматривается процесс внедрения принципа гендерного равенства в Украине в контексте обеспечения прав мужчин, его особенности в отдельных отраслях права. Определены основные недостатки существующего уголовного и семейного права в сфере борьбы с домашним насилием, а также предложены некоторые пути их преодоления в указанных аспектах.

The article discusses the process of implementing the principle of gender equality in Ukraine in the context of ensuring the rights of men, it features in some areas of law. It identifies main shortcomings in criminal and family law in the sphere of combat against domestic violence, and suggests several ways to overcome them in these aspects.

Конституція України 1996 р., Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" від 08.09.2005 р. та багато інших нормативно-правових актів нашої держави закріплюють принцип рівності жінок та чоловіків, проте і досі гендерна рівність у багатьох сферах ще не досягнута. Гендерний дисбаланс в Україні носить форму приниження прав як жінок, так і чоловіків. Перший варіант гендерної асиметрії висвітлюється в наукових

статтях набагато частіше та повніше. Проте другий варіант дисбалансу рідко піддається розгляду. Тому зупинимось у нашій роботі саме на другому варіанті.

Процес законодавчого впровадження принципу гендерної рівності проходить також переважно шляхом розширення прав жінок, без достатнього розгляду прав чоловіків. Тому слід погодитись з думкою О. Муравйової в тому, що "жінки так довго та успішно боролись за свої права, що, мабуть, чоловікам доведеться боротись за свої" [1]. При цьому, на мій погляд, слово "мабуть" вже неактуальне, тому що в останні роки відбувається розширення гендерного питання і його розповсюдження на захист прав чоловіків.

Проте слід зазначити, що останнім часом в нашій державі відбуваються деякі кроки у бік захисту прав чоловіків. Так, відповідно до трудового законодавства – ч. 3 ст. 18 Закону України "Про відпустки" від 15.10.1996 р. – у відпустку по догляду за дитиною віком до 3 років можуть піти чоловіки [2].

Крім того, гендерна нерівність також виявляється при розподілі професій. Так жінки практично монополізували ряд професій: вчитель, секретаря, бухгалтера, продавця, кухаря, дільничного терапевта, листоноші, провізора в аптеці та інше. Проте чоловіки переважають на вищих управлінських посадах на підприємствах та в органах державної влади. Причому чим вище рівень органу влади, тим менше там жінок. Але це питання автор розглядав у попередній статті [3].

В даний час у зв'язку з пенсійною реформою та стратегією переходу до накопичувальної системи назріває тенденція до позитивних зрушень відносно захисту чоловіків і в праві соціального забезпечення. Так, Міністерство праці та соціальної політики в середині 2010 р. запропонувало поступово вирівняти пенсійний вік жінок і чоловіків. Попередньо, вже з 2012 року пенсійний вік жінок буде збільшуватися на шість місяців щороку, поки не досягне 60 років. Все це зумовлено тим, що тривалість пенсійного життя жінок досягає 24 років, а чоловіків – трохи більше 14 [4].

Про необхідність захисту прав чоловіків говорить така статистика: на початок 2007 року в Україні проживало 1762 довгожителів віком більше 100 років, з них – 1508 жінки і тільки 254 чоловіки.

Суттєва нерівність проявляється і у можливості способу життя. Жінки мають багатоваріативні можливості у виборі способу життя проти однієї єдиної можливості для чоловіків, тобто працювати.

Сьогодні жінки мають вибір: працювати, бути домогосподаркою, залишитися вдома з дітьми або працювати неповний час.

Проблема захисту прав чоловіків-батьків також дуже гостро стоїть у сімейному праві в процесі розірвання шлюбу, коли постає питання визначення місця проживання дитини.

В даний час біля 75 % розлучень ініціюються дружинами. Перспективи для членів подружжя при розлученні можна змалювати так. Для чоловіка:

- ймовірність 50/50: втратити його дітей і платити аліменти;
- в одному з трьох випадків він втратить будинок;
- у 1 з 10 випадків він назавжди втратить контакт з дітьми.

Перспективи для жінки:

- майже безсумнівно діти залишаться з нею;
- шанс 50/50 отримати матеріальну вигоду у вигляді аліментів.

Лєвова частка судових рішень (близько 90 %) по цьому питанню визначає, що дитина має жити з матір'ю. Аргументи можуть бути різноманітні. Один із них: "ця жінка є матір'ю дитини". Виходить, що батько має менше прав лише тому, що він не є жінкою. Тому у вказаній сфері сформувалась гостра соціальна проблема, що потребує свого вирішення, на наш погляд, на рівні свідомості та національного менталітету.

Гостроту проблеми підтверджують дослідження, що встановили високу кореляцію між сім'ями без батька і дитячою бідністю, сімейним насильством, зловживанням наркотичними засобами, підлітковою вагітністю, шкільної неуспішністю і злочинами неповнолітніх.

Одним з кращих провісників насильства у відношенні дітей є присутність в домі вітчима. Деякі дослідження встановили, що в таких сім'ях рівень насильства до дітей в 77 разів більші, ніж у сім'ях з біологічним батьком [5].

При цьому постає ще одна проблема – так званий процес батьківського відчуження (коли діти налаштовуються проти одного з батьків).

Якщо дитина проживає тільки з одним із батьків (переважно з матір'ю), а другий з батьків (відповідно – батько) має тільки обмежені години для відвідування, тоді процес батьківського відчуженням головним чином відбувається проти батька.

Мати, що заохочує відчуження, віддає перевагу, щоб дитина проводила час з друзями чи сусідами, ніж з батьком, що не живе разом з ними. Батьки, що стимулюють відчуження, часто засліплені

гнівом і не оцінюють тих емоційних втрат, яких вони завдають дітям. Вони часто дуже переконливі і хороші маніпулятори.

Актуальною також є проблема насильства в сім'ї. В Україні це питання регулюється Законом України "Про попередження насильства в сім'ї" від 15.11.2001 р. Частіше у такому питанні говорять про необхідність захисту жінок і дітей. Проте не менш важливим є захист чоловіків.

При цьому слід зазначити, що бійки – не найстрашніше, набагато небезпечнішим є постійний психологічний тиск.

Всі серйозні світові дослідження в галузі домашнього насильства показують приблизний баланс між статями. Опитування, здійснені MORI за завданням Here and Now у 1994р. у Великобританії, дали такі результати:

- кожен п'ятий (18 %) чоловік був жертвою домашнього насильства з боку дружини або партнера жіночої статі на противагу 13 % жінок, постраждалих від чоловіків;

- кожна дев'ята жінка визнала використання фізичної агресії проти чоловіка або партнера (у порівнянні кожним десятим серед чоловіків);

- 14 % чоловіків повідомили, що піддавалися легким ударам з боку жінок (у порівнянні з 9 % серед жінок);

- 11 % чоловіків мали партнершу, яка погрожувала кинути в них що-небудь важке (в порівнянні з 8 % серед жінок);

- тільки 4 % жінок пояснили, що їх поведінка (вербальна або фізична) була зумовлена алкоголем чи наркотиками (у порівнянні з 10 % серед чоловіків);

- майже половина (47 %) жінок пояснює їх поведінку (фізична або усна агресія) тим, що "це був єдиний шлях, за допомогою якого я могла звернути його увагу";

- чоловіки з робочого класу (20 %), більш ймовірно будуть піддані фізичній агресії з боку дружини або партнера-жінки, ніж чоловіки з середнього або вищого класу (15 %) [5].

Дослідження Here and Now показує, що 15 % населення Великобританії зізналися, що вони піддавалися фізичній агресії з боку дружини або чоловіка.

За статистикою Міністерства сім'ї, молоді та спорту України, тільки за шість місяців 2010 року понад 10 тисяч українських чоловіків звернулися в соціальні служби зі скаргами на насильство в сім'ї [6]. Це тільки верхівка айсберга – в Раді Європи вважають, що не більше 2 % скривджених знаходять в собі сили винести сміття з

хати. А це означає, що до півмільйона українських чоловіків більш-менш регулярно відчувають на собі силу "слабкої статі".

Імовірність насильства над чоловіком в сім'ї збільшується з 7 % в 20-річному віці до 27 % до 60 років, причому найбільше страждають чоловіки у віці 36-50 років. Такі цифри наводять російські соціологи, що проводили нещодавно дослідження. В Україні так глибоко цю тему ще не вивчали, але підтвердити, що чоловіків б'ють регулярно, може будь-який травматолог.

Володимир Козлов – голова єдиної у своєму роді громадської організації "Чоловіки проти насильства" вивчає питання насильства у сім'ї відносно чоловіків і говорить про наявність декількох видів такого насильства, найголовнішими з яких називає фізичне та психологічне. Він наводить такий приклад: "Дружина збралася відсудити у нього квартиру після розлучення і вже почала готувати ґрунт – на будь-яку сварку, яку вона сама ж провокує, викликає міліцію. Правоохоронці фіксують домашній скандал, репутація чоловіка зіпсована. Зрозуміло, жінка погрожує забрати дітей після розлучення. А він хотів би залишитися з дочками. Це класичне психологічне насильство дружини-агресора" [6].

В цьому контексті корисним є досвід Швеції, де на домашній сварки виїжджає двоє поліцейських – чоловік і жінка, щоб об'єктивно оцінити, хто є агресором, а хто – жертвою. Козлов говорить, що вже з кінця 2010 – початку 2011 рр. почнеться навчання дільничних інспекторів, як працювати в сім'ї, де є насильство над чоловіками, а у найближчі роки в Україні відкриються корекційні центри для чоловіків і жінок, в яких будуть перевиховувати агресорів. Керівник міжнародного гуманітарного центру "Розрада" Валентина Бандерівська разом з колегами розробила тренінги для цих центрів – програма реабілітації передбачає 12 зустрічей за 12 тижнів. Причому, якщо людина знущується над чоловіком або дружиною і факт цей зафіксований в міліції, відвідування групової терапії буде за законом обов'язковим.

Питання в тому, чи дістануться до них жертви насильства, особливо ті, хто живе в провінції і звик до образ і побоїв. Бандерівська каже, що насильство над чоловіками особливо часто спостерігається в селах, коли чоловік починає пити, а дружина, виконуючи фізичну роботу за двох, відчуває свою владу.

У різних галузях законодавства є ще досить багато прогалин у питанні забезпечення гендерної рівності в контексті незахищеності прав чоловіків.

Розглянемо цю проблему на прикладі кримінального права.

Перед початком аналізу слід відзначити, що кримінальне право є відносно новим об'єктом гендерної експертизи. Крім того, принцип рівності жінок та чоловіків тут має деякі особливості.

Принцип рівності у кримінальному праві за своїм змістом є дещо вужчим за конституційний принцип рівності. Його сенс у тому, щоб забезпечити рівний для всіх громадян обов'язок понести відповідальність за скоєний злочин [7]. Ця рівність у вітчизняному кримінальному праві забезпечується тим, що єдиною підставою кримінальної відповідальності визнається лише вчинення діяння, що містить всі ознаки злочину, передбаченого Кримінальним кодексом (ст. 2 КК України). При цьому принцип рівності "не означає однакову відповідальність і покарання, тобто рівних меж та змісту кримінальної відповідальності та покарання" [8]. У зв'язку з цим можливість застосування до жінок певних пільгових умов або навіть незастосування до них певних видів покарання у доктрині кримінального права не розглядається як порушення принципу рівності.

Таким чином, приходимо до висновку, що гендерна нерівність у кримінальному праві існує переважно у вигляді обмеження прав чоловіків.

Гендерна асиметрія тут може виявлятися в двох сферах: при виявленні кола злочинів і описі ознак складів злочинів, тобто при встановленні кримінальної відповідальності, а також при регламентації умов реалізації кримінальної відповідальності – при описі умов застосування різних видів покарання [9].

У першій сфері вірогідність прояву гендерної асиметрії безпосередньо залежить від об'єкту кримінально-правової охорони – ця вірогідність вище при захисті особистості та її благ, а також суспільної моральності, і нижче при захисті інших об'єктів (власності, навколишнього середовища та ін.).

У другій сфері на вірогідність прояву гендерної асиметрії впливає суворість конкретного виду покарання, що складається із змісту, строку або розміру та умов відбування.

Так, при реалізації кримінальної відповідальності жінок, в тому числі вагітних або з малолітніми дітьми, кримінальний закон передбачає для них більш пільгові умови порівняно з чоловіками. Наприклад, вагітним жінкам не може бути призначене довічне позбавлення волі, громадські роботи. Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок, а також жінок із дітьми до 3 років,

арешт не застосовується до вагітних жінок та жінок з дітьми до 7 років. Обмеження волі не застосовується до вагітних жінок та жінок з дітьми до 14 років. Вчинення злочину жінкою у стані вагітності є пом'якшуючою відповідальність обставиною (п. 4 ч. 1 ст. 66 КК України) [10].

У жінок є багато пільг при звільненні від відбування покарання:

- з випробуванням – для вагітних жінок та жінок з дітьми віком до 7 років – строк випробування може бути призначений в рамках строку, на який жінку звільняють від роботи у зв'язку з пологами або до досягнення дитиною 7-річного віку (ст. 79 КК України);

- дострокове звільнення від відбування покарання для вагітних жінок та жінок з дітьми до 3 років – на строк до досягнення дитиною 3 років (ст. 83 КК України) та інше.

Як бачимо, в цій сфері склалась певна гендерна асиметрія, яка є соціально обумовленою і має бути в українському кримінальному праві збережена. Але, на наш погляд, вона повинна доповнюватись деяким її вирівнюванням. Тут слід зазначити, що у кримінальному праві в деяких питаннях вже ліквідовано гендерний дисбаланс. Так, суб'єктом звалтування (ст. 152 КК) тепер може бути жінка, а потерпілим від втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 КК) може бути чоловік та інше. Але і досі є багато статей, що, на нашу думку, потребують уточнення в світлі запровадження принципу гендерної рівності.

Таким чином, після вивчення запровадження принципу гендерної рівності в контексті забезпечення прав чоловіків доходимо до висновку, що це питання і досі в Україні не набуло достатньої популярності.

Парадокс ситуації, у тому, що чоловіки – часто свої самі найгірші вороги. Вони частіше за все не будуть шукати допомогу, коли їй потребують. Чоловіки становлять більшість суддів, які так несправедливі до батька у сімейних судах. Більшість політичних діячів, які складають закони – теж чоловіки. У той час коли пропагуються власні інтереси – якості, подібні галантності, тепер здаються застарілими...

Для покращення ситуації, що склалась, пропонуємо наступні заходи.

1. Відносно кримінального права: пропонується в усіх статтях Кримінального кодексу України, де мова йде про "жінку з дитиною у віці до...", змінити формулювання на "жінку або чоловіка

з дитиною у віці до...". На нашу думку, таке формулювання є більш вдалим і більше відповідає принципу гендерної рівності, ніж існуюче на даний момент. Адже є випадки, коли чоловік є батьком-одинаком або мати дитини тяжко хвора чи за інших обставин не приймає участі у вихованні дитини, чому ж дитину залишати ще й без батька?. Тут, на наш погляд, велика прогалина у кримінальному праві, яку слід виправити введенням у пільгову категорію осіб не лише матері дитини, а й її батька.

Такі зміни будуть більше відповідати принципу рівності щодо чоловіків, а також принципу гуманізму щодо їх дітей.

2. Відносно подолання насильства в сім'ї, в тому числі відносно чоловіків: зламати стереотип про те, що сімейне насильство – особиста проблема кожної сім'ї і сміття з хати не потрібно виносити.

У цьому контексті необхідно: відкрити центри допомоги жертвам насильства, координаційні центри перевиховання агресорів; говорити про це в пресі, робити соціальну рекламу. Крім того, можливо запровадження відповідальності, аж до звільнення, до співробітників правоохоронних органів (а саме, до дільничних інспекторів), які не відреагували на факт сімейного насильства.

Доцільно також буде використання досвіду Швеції при розгляді сімейних сварок – на місце події мають виїжджати два міліціонера – чоловік і жінка, щоб об'єктивно оцінити ситуацію та з'ясувати: хто є агресором, а хто – жертвою.

3. Відносно забезпечення прав чоловіків-батьків при розлученні – забезпечити більш об'єктивну оцінку умов проживання матері та батька шляхом більш чіткої законодавчої регламентації. Тут також потрібні суттєві зміни традиційних уявлень про роль чоловіка та жінки у суспільстві на рівні свідомості, що призведе до розвитку партнерських відносин між чоловіками та жінками й утвердження гендерної демократії.

Під час втілення у життя принципу гендерної рівності та проведення гендерної експертизи законодавства, як показує проведене дослідження, слід перевіряти та гарантувати права не тільки жінок, а й чоловіків.

Література:

1. Крылатые афоризмы, мысли, шутки, цитаты великих людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fraznik.ru>
2. Закон України "Про відпустки" від 15 листопада 1996 р., зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>

3. Краснопольська Т. М. Гендерна асиметрія в сучасній українській державі // Актуальні проблеми політики. – 2010. – Вип. 40 – С. 554-562/
4. Нова пенсійна реформа дозволить накопичити, але небагато // Інформаційна агенція "Голос UA" – джерело: <http://www.golosua.com>
5. Дискримінація мужчин. Взгляд из Англии (перевод с английского) // Мужской альманах – источник: <http://menalmanah.narod.ru>
6. Даниленко Е. Бабье достало! Украинские мужчины объединяются в борьбе с насилием [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mentales.ru>
7. Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права. – М.: Наука, 1988. – 175 с.
8. Наумов А. В. Российское уголовное право: Общая часть: Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 550 с.
9. Гендерная экспертиза российского законодательства / Л. Н. Завадская, З. М. Зотова, А. С. Михлин и др.; Отв. ред. и рук. авт. коллектива Л. Н. Завадская. – М.: БЕК, 2001. – 256 с.
10. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001р., зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

*Човган І. В., Національний інститут
стратегічних досліджень*

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ НАУКИ

В статті рассмотрена и проанализирована проблема государственной политики развития высшего образования в Украине, а также определены пути решения этой проблемы с помощью примеров, представленных в работах украинских исследователей.

The article reviews and analyzes the policy problem of higher education in Ukraine, and identified ways to overcome this problem by means of examples represented in works by Ukrainian researchers.

Питання розвитку освіти має посісти центральне місце серед стратегічних напрямів державної політики. Від рівня якості та доступності залежить майбутнє всієї Держави Україна, тому не дивно, що вищій освіті відведено значне місце серед наукових

досліджень. Перед вітчизняною системою освіти поставлено складне завдання відповідності рівню та якості, з яким можна справитися лише за допомогою глибокого дослідження, теоретичного обґрунтування та перевірки на практиці теоретичних надбань. Оцінка ступеня дослідження проблеми – перший і найважливіший крок.

Освіта є важливим індикатором розвитку держави – її економічного, культурного, духовного потенціалу та гарантом добробуту в майбутньому. Складові сучасного розвитку суспільства – технологічний прогрес, знання на основі інноваційної інформації та наука. Ці складові призвели до відставання знань індивіда від сучасного їх об'єму та втрати контролю над тією інформацією, на якій формується суспільство. На жаль, знання в Україні майже втратило своє значення як інструмент створення і використання нових знань, як засіб отримання визнання і престижної роботи, як спосіб самовдосконалення і самореалізації.

В умовах жорсткої конкуренції у галузі освіти і науки, стрімкого розвитку інформаційного та інтелектуального суспільства українській політичній еліті є над чим працювати. Бажано зберегти національну самобутність, не потрапивши під програму підпорядкування, у взаємодії з достатньо обґрунтованими радикальними змінами. Необхідність таких заходів очевидна, а відчуження та апатія – згубні.

Болонський процес – це система заходів спрямованих на консолідацію всіх європейських вищих освітніх установ, з метою запровадження єдиної системи правил функціонування, направлених на врегулювання життя єдиного простору вищої освіти. Реформування та модернізація, з урахуванням положень Болонської декларації, забезпечать інноваційний розвиток України. Тому близькість чи принаймні співмірність освіти має стати ефективним стимулятором процесу європейської інтеграції на тривалу перспективу [4, с. 236]. Україна готова до кардинальних змін та реформ у третьому тисячолітті.

Україна як європейська держава, що відкрито заявляє про прагнення інтегруватися не лише до економічної організації Європейського Союзу, а й освітнього простору, бере на себе серйозні зобов'язання і ставить перед собою не менш серйозні завдання. Це підтверджується приєднанням України до Болонської декларації у травні 2005 року та зміною державної політики у галузі вищої освіти.

Україна взяла курс на інтеграцію в Європейський освітній простір, розуміючи під спільним освітнім простором відповідність стандартам європейської освіти, визнання українських дипломів за кордоном, затвердження загальної системи вчених ступенів, запровадження двох ключових навчальних циклів, створення системи кредитів та ін.

Аналізуючи дослідження у сфері державної політики розвитку вищої освіти в контексті європейської інтеграції, можна сказати, що активізація припадає на період, що характеризується демократичними змінами. Доречно відзначити такі праці, як: "Ефективність державного управління в контексті євроінтеграції України" [9], "Вища освіта в Україні" [3], "Проблеми якості вищої освіти" [13], "Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні" [6], "Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього" [19] та ін. Серед статей привертають увагу такі як: "Мета реформ у вищій школі – якість і доступність освіти" [2], "До проблеми оцінювання якості вищої школи в Україні" [22], "Стратегія вищої освіти і майбутнє інтелекту України" [7], "Освітня справа як складник гуманітарної політики держави" [5], "Тенденції розвитку інноваційних процесів у вищій освіті України у контексті Європейського вибору" [11], "Вища школа України – за інтеграцію в європейський освітньо-науковий простір" [1].

Національний інститут стратегічних досліджень зробив значний внесок в розробку, аналіз пропозицій та рекомендацій і дослідження проблеми державної політики у сфері розвитку вищої освіти. Зокрема, на круглому столі "Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір" 19 червня 2008 року було зазначено, що освіта сприяє згуртуванню нації, зміцнює соціальну єдність і довіру до соціальних інститутів, активізує відкриті дискусії, а також розуміння питань тендерного, етнічного, релігійного та соціального розмаїття [10].

Круглий стіл, що відбувся 28 травня 2009 року в Національному інституті стратегічних досліджень, за результатами якого видано збірник науково-експертних матеріалів "Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір: освітні аспекти", також був присвячений аналізу державної політики та модернізації системи освіти. У експертній оцінці Карпенка М. М. "Модернізація української освітньої системи: здобутки і проблеми 2005 – 2009 рр. " вказано на значення та місце освіти у державній політиці України, висвітлено призначення освіти та динаміка її

реформування, зазначено, що розвиток доступної і якісної освіти є важливим аспектом самореалізації особистості. Сьогодні Україна прагне будувати гуманітарну стратегію на органічному поєднанні загальносвітового й власного досвіду, утверджує цінність національної ідеї державотворення як провідної ідеологічної настанови розвитку української освіти, орієнтуючись при цьому на всебічний і вільний розвиток особистості [12, с. 21].

Бажалом Ю. М. проаналізовано цілі входження України в європейський інтелектуальний простір та ефективність державної політики в сфері освіти. Правильна постановка цілей проведення певної політики є вирішальною умовою її ефективності [12, с. 23].

Гасвська Л. А. досліджила рівень якості державного управління в галузі освіти України в контексті входження до Європейського освітнього простору та зазначила, що дослідження українських учених (В. Кремень, М. Михальченко, В. Огнев'юк, В. Лутай, С. Клепко, В. Андрущенко, А. Євдотюк) зафіксували універсальні зовнішні й внутрішні системоутворюючі чинники (атрактори), які суттєво впливають на становлення освітніх систем [12, с. 74].

Сухарніков Ю. В. у своїй доповіді "Реформа вищої освіти України: європейські пріоритети" наголосив, що вищій освіті належить найважливіша роль, оскільки вона визначає основні параметри суспільства. Стратегічним завданням для реформування вищої освіти автор визначив трансформацію кількісних показників у якісні та відмітив, що ступінь придатності до працевлаштування є важливим, однак не єдиним завданням для створення Європейського простору вищої освіти. Таким чином, функціонування системи формальної освіти визначається пануючими в суспільстві культурними стандартами, ідеалами, політичними установками, які знаходять своє втілення в політиці, що проводиться державою в галузі освіти [12, с. 35].

Біла книга державної політики "Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи" [17] дає оцінку якості вищої освіти, аналізує функціонування вищих навчальних закладів України, а найголовнішим є те, що там висвітлюються конструктивні пропозиції вирішення проблем в контексті європейської інтеграції. У Білій книзі державної політики "Україна в 2009 році: конституційний прогрес і перспективи країни" [18] приділяється увага праву на освіту та його реалізацію громадянами України.

У монографії "Україна в 2005-2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку" [14]

дається оцінка науковим працям в Україні у галузі освіти, що досліджують нормативно-правове забезпечення освітніх реформ в контексті інтеграції України в освітній простір європейських країн та питання структурного реформування вищої освіти, якими плідно займаються Я. Болюбаш, М. Головатий, С. Гунько, М. Євнух, В. Журавський, М. Згуровський, В. Кремень та ін.

У монографії "Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати." [8] автор аналізує виклики, проблемні питання та перспективи у добу глобалізації української державної політики в сфері освіти, дає оцінку міжнародному співробітництву України у галузі вищої освіти, не залишаючи поза увагою євроінтеграційний аспект. Вища освіта є ключовою галуззю в сучасній соціально-економічній ситуації, коли народ виборює свою державність. Саме ця галузь є могутнім фактором розвитку духовної культури українського народу, відтворення продуктивних сил України [8, с. 208].

Стратегія та пріоритети розвитку системи вищої освіти в Україні висвітлюються в монографії "Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005", крім того в ній зазначаються механізми контролю якості вищої освіти в Європі, заходи розширення мобільності студентів та методи забезпечення привабливості європейської системи освіти, що стали прикладами для наслідування у державній політиці розвитку вищої освіти України. Отже, головними проблемами і основними напрямками реформування системи освіти в Україні є забезпечення доступності і якості освіти [21, с. 115].

Приєднання України до Болонського процесу призвело до необхідності відповідати сучасним та майбутнім потребам індивіда, суспільства, держави та узгодження їх з європейськими стандартами якості. Визначальним напрямом розвитку системи вищої освіти України за для підвищення її конкурентоспроможності є інтеграція у європейський освітній простір, відповідно виконання вимог Болонського процесу [15, с. 113].

Вживаючи термін "розвиток" вищої освіти, ми маємо на увазі, модернізацію системи вищої освіти. Важливим аспектом модернізації системи вищої освіти є оптимізація мережі Вищих навчальних закладів [16, с. 282]. Широке розмаїття навчальних закладів приватної та державної форм власності, відкриття в них факультетів за усіма можливими спеціальностями, погіршують якість навчання у вищих навчальних закладах. Будь-які наміри модернізації повинні підтверджуватися рішучими діями на

законодавчому та виконавчому рівнях, які є гарантами втілення в життя визначеного курсу державної політики.

Привертає увагу монографія "Гуманітарна політика Української Держави в новітній період" [4], підкреслюючи важливість гуманітарної політики для Української нації, пояснює значення культури, ідеології та української мови, без яких неможливе існування нації, а всього цього можна досягти за допомогою такого інструменту впливу на свідомість громадян як освіта. Отже, освічене, з високим рівнем розвитку культури, духовності, моральними та етичними цінностями громадянське суспільство, в основу якого буде покладена національна ідея – ось, всі ці постулати на яких повинна базуватися державна політика розвитку будь-якого уряду чи президента.

Отже, твердження, що вищій освіті почало відводитися важливе місце серед досліджень, має всі підстави на існування. Це пояснюється в першу чергу необхідністю розвитку та реформування. Вища освіта повинна модернізуватися у відповідність з умовами та вимогами розвитку суспільства в третьому тисячолітті. Держави-учасниці Болонського процесу пропонують консолідацію, співпрацю, власний досвід з вивчення проблеми, а як завершальний етап – інтеграцію у спільний Європейський простір освіти. Цій проблематиці присвячена більшість досліджень у галузі вищої освіти в Україні.

Виходячи з вимог сучасних реалій та суспільно-політичного розвитку нашої держави, необхідно детально дослідити державну політику розвитку вищої освіти, фактори від яких залежить формування державної політики вищої освіти та втілення (інструменти, механізми, виконавці) її в життя; принципи та напрями, що покладені в основу державної політики розвитку вищої освіти в Україні.

Головною проблемою розвитку залишається забезпечення якісної, інноваційної, доступної вищої освіти для кожного громадянина. Створення рівних умов можна досягти за допомогою системи об'єктивного оцінювання абітурієнтів, обов'язкового перегляду цінової політики оплати навчання і політики державного замовлення. Об'єктивне оцінювання має таку формулу: навчання у школі, зовнішнє тестування, співбесіда чи інша форма оцінювання у вищому навчальному закладі. Рівний доступ, не означає збільшення мережі закладів вищої освіти, – це право на здобуття освіти на конкурсній основі кожним громадянином.

В цьому контексті, необхідно розробити систему пільгової оплати навчання для незаможних верств населення.

Проблема якості вирішиться за допомогою чітко визначеної і зафіксованої політики системи стандартів якості, якості науково-педагогічних кадрів, технологічного оснащення, оптимізації кількості вищих навчальних закладів, створення незалежної групи експертів з оцінювання якості та співпраця з роботодавцями, адже необхідно орієнтуватися на власний ринок праці. Якщо українська система вищої освіти зможе задовольнити якісні потреби власного ринку праці, то це буде величезним проривом у розвитку вищої освіти України.

Значний відсоток працівників перед пенсійного і пенсійного віку, невідповідність базової освіти викладачів профілю дисципліни, не достатня кількість та оплата праці науково-педагогічних кадрів – все це призвело до того, що викладачі практично не займаються наукою та покращенням науково-методичного забезпечення навчального процесу, а заклопотані зароблянням коштів.

Розвиток системи працевлаштування випускників повинен лягти на плечі вищих навчальних закладів і держави, яка має працювати над забезпеченням робочих місць з гідною оплатою та умовами праці. Особливо тяжко знайти роботу випускникам відразу після отримання диплому, не маючи досвіду роботи.

При дослідженні розвитку вищої освіти не доцільно концентрувати увагу лише на вищій освіті. Розвиток вищої освіти – це комплексне, системне поняття, яке включає середню освіту, науку, вивчення ринку праці, соціальний захист студентів, їх працевлаштування після отримання диплому.

Наприклад, головним завданням загальноосвітньої школи є підготовка школярів на такому рівні, щоб кращі могли навчатися за державний кошт у вищому навчальному закладі. Мотивація школяра – отримати безкоштовну освіту. На практиці такого ефекту ми не досягли. Звідси виникає питання, а для чого слугує середня освіта, яке її призначення і чому супроводжують невдачі абітурієнтів під час вступної кампанії? М'яко кажучи, викладачі вищої школи не задоволені підготовкою студентів. Виникає необхідність перевірки якості навчального процесу, яка бере свій початок від вищих навчальних закладів і веде до низької заробітної плати та "старої гвардії" вчителів.

Процеси розвитку вищої освіти та науки спільномірні і повинні проводитися одночасно. Наука забезпечує освітній процес,

готуючи для вищих навчальних закладів науково-педагогічні кадри, які розробляють навчально-методичні програми і безпосередньо проводять заняття, забезпечує навчальний процес літературою та є експортером технологій і науково-технічних розробок.

Випускникам тяжко працевлаштуватися без досвіду роботи. Доцільно збільшити кількість державних установ, які забезпечать робочі місця випускникам. Співробітництво держави з роботодавцями дасть змогу спрогнозувати потреби ринку, визначить перелік спеціальностей, спростить систему видачі ліцензій, сертифікатів та проходження акредитації.

Поєднання роботи і навчання, причому робота на першому місці, в одне ціле для більшості студентів – реалії сьогодення. Проблема соціального захисту студентів критична, через яку ми втрачаємо талановиту і обдаровану молодь. Наочний приклад від Заходу – підтримка, заохочення, мотивування студентів; політична стабільність, прогнозоване і стабільне майбутнє громадян.

Приватний сектор вищої освіти України повинен надавати якісну освіту, а за результатами його діяльності – попит на його випускників на ринку праці, їх кар'єрний ріст, рівень освіченості і виховання, рівень та обсяг наукових досліджень – буде вирішено питання про його подальше існування.

Якщо система освіти потребує повного переходу на платну основу, то неправильним є затягування цього процесу. Цінова політика у відповідності з доходами і рівнем життя громадян буде сприйнята цілком адекватно.

Отже, розвиток вищої освіти залежить від усіх галузей життя суспільства, – це системний процес, якого можна досягти за допомогою реформування і модернізації суміжних галузей, адже вони безперервно пов'язані між собою. В результаті правильно сформованої концепції і стратегії державної політики, український ринок освіти буде займати одне із провідних місць в Європі. Головне завдання для державної політики розвитку вищої освіти в Україні – це задовольнити національний інтерес та не відходити від тлумачення, що державним є той інтерес, в якому зацікавлена нація.

Література:

1. Бунда В. Вища школа України – за інтеграцію в європейський освітньо-науковий простір [Текст] / В. Бунда // Освіта України. – 2005. – 14 січня. – С. 7.
2. Вакарчук І. Мета реформ у вищій школі – якість і доступність освіти [Текст] // Вища школа. – Київ, 2009. – № 4. – С. 3-30.

3. Вища освіта в Україні: Навч. пос. [Текст] / За ред. В. Г. Кременя, С. М. Ніколаєнко; МОН України. – К.: Знання, 2005. – 327 с.
4. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія [Текст] / За ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2006. – 403 с.
5. Дзоз В. Освітня справа як складник гуманітарної політики держави [Текст] / В. Дзоз // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 36-39.
6. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні [Текст] / За ред. В. С. Журавського. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – 416 с.
7. Кошкін В. Стратегія вищої освіти і майбутнє інтелекту України [Текст] / В. Кошкін // Світогляд. – Київ, 2008. – № 6. – С. 28-37.
8. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. [Текст] / За ред. В. Г. Кременя. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
9. Леонова А. О., Давидова В. П., Новачук О. О. Ефективність державного управління в контексті євроінтеграції України: Навч. -метод. посіб. [Текст] / За ред. А. О. Леонова, В. П. Давидова, О. О. Новачука – К.: ДПА України, 2007. – 390 с.
10. Матеріали круглого столу "Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table/zd190608/index.htm>
11. Паламарчук В., Даниленко Л. Тенденції розвитку інноваційних процесів у вищій освіті України у контексті Європейського вибору [Текст] / В. Паламарчук, Л. Даниленко // Післядипломна освіта в Україні. – 2004. – №1. – С. 39-43.
12. Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір: освітні аспекти: зб. наук.-експерт. мат. [Текст] / За ред. Н. В. Грицьк – К.: НІСД, 2009. – 128 с.
13. Проблеми якості вищої освіти: Монографія [Текст] / АПН України; Ін-т вищої освіти; редкол. В. Кремень, В. Андрущенко, В. Луговий та ін. – Київ: Педагогічна думка, 2007. – 233 с.
14. Україна в 2005-2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія [Текст] / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2009. – 655 с.
15. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія [Текст] / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2007. – 538 с.
16. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія [Текст] / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 744 с.

17. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики [Текст] / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 186 с.
18. Україна в 2009 році: конституційний процес і перспективи країни. Біла книга державної політики [Текст] / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2009. – 224 с.
19. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього [Текст] / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченко. – К.: ФЕНІКС, 2009. – 544 с.
20. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 [Текст] / За ред. О. С. Власюка. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.
21. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія [Текст] / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.
22. Шевченко С. О. До проблеми оцінювання якості вищої школи в Україні [Текст] / С. Шевченко // Держава та регіони. Державне управління. – Запоріжжя, 2008. – № 3. – С. 216-221.

Кругляк Ю. В., НУ "ОЮА"

ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ "ПІЛАТОВА ГРІХА": МІЖ ВЛАДОЮ І ПРАВОМ (ЗА РОМАНОМ М. О. БУЛГАКОВА "МАЙСТЕР І МАРГАРИТА")

В статтє освещен с позиции теории государства и права вопрос вины и ответственности Понтия Пилата, исходя из событий, изложенных в романе М. А. Булгакова "Мастер и Маргарита". Проанализирован суд над Иешуа Га-Ноцри на предмет соблюдения юридической процедуры, а также рассмотрены понятие правовой совести и ее роль в процессе принятия решения по юридическому делу.

The article deals with matters of Pontius Pilate's guilt and responsibility from the viewpoint of the theory of law and state proceeding from the events as depicted in the novel "The Master and Margarita" by M. Bulgakov. The trial of Yeshua Ha-Notri was analyzed as regards to the compliance with the legal procedure of that time. Further, the notion of legal conscience as well as its role in the process of legal decision-making was researched into.

Твір художньої літератури, написаний талановитим письменником, можна розглядати з різних сторін, в тому числі й з точки зору відображення в ньому явищ державного і правового життя певної епохи.

Дослідження творів художньої літератури на предмет наявності в них юридичного елемента надають юристам матеріал, який не застаріє в зв'язку з багаточисельними змінами законодавства, матеріал, необхідний передусім для професійного самовдосконалення. Такі дослідження надають можливість сучасному юристу оцінити красу і велич права як явища загальнолюдської культури, простежити його історію, знання й розуміння якої дозволяє по-новому поглянути на сьогоднішні проблемні питання його розвитку.

Роман Михайла Опанасовича Булгакова "Майстер і Маргарита" – складний багатогранний твір. У передмові до своєї книги "Трикутник Воладда" Лідія Яновська, багатолітній дослідник життя і творчості Михайла Булгакова, його біограф і текстолог, пише: "Этот полный юмора и поэзии роман. Проходят годы, его перечитывают снова и снова. Он поворачивается, как волшебный хрустальный шар. Открываются новые грани. Рождаются новые ассоциации. Одни подтексты расплываются, уходят в глубину, другие поднимаются на поверхность, становятся главными" [1, с. 3].

Об'єктом нашого дослідження виступають юридичні грані, які відкриваються в романі "Майстер і Маргарита", певні правові та державні ідеї, відображені в романі.

Предмет дослідження – розгляд з позиції теорії держави і права вини та відповідальності прокуратора Іудеї Понтія Пілата, виходячи з подій, висвітлених в романі М. О. Булгакова "Майстер і Маргарита".

Першим поділився результатами своїх спроб проникнути в історичну і філософську криптографію "Майстера і Маргарити" американський літературознавець Л. Ржевський. В 1968 році він опублікував статтю "Пілатов гріх: про тайнопис у романі М. Булгакова "Майстер і Маргарита"". Намагаючись розшифрувати історичну концепцію "стародавніх глав", Ржевський дійшов висновку, що їх структурним стрижнем є тема провини Пілата, "Пілатов гріх" [2, с. 68].

Також у зв'язку з розглядом предмета нашого дослідження необхідно згадати ще одну працю, яку М. Булгаков використовував при написанні роману. Це книга німецького історика і релігієзнавця Густава Адольфа Мюллера "Понтій Пілат, п'ятий прокуратор Іудеї та суддя Ісуса з Назарету", яка вийшла в 1888 р. у Штутгарті [2, с. 70]. Концептуальний зміст книги Мюллера – дати на основі історичних матеріалів і багаточисельних легенд про Пілата юридичне і психологічне тлумачення його провини [2, с. 73].

Перед початком юридичного аналізу суду прокуратора над Іешуа Га-Ноцрі необхідно наголосити на тому, що опис подій у Біблії та в романі значно не співпадає. Ці розбіжності заслуговують окремого дослідження. В цій роботі ми будемо керуватися текстом роману.

Суд над Іешуа Га-Ноцрі спочатку слід проаналізувати з точки зору дотримання юридичної процедури. Юридичні процедури традиційно розглядаються в суспільстві як гарантії законності, порядку, демократії, захищеності прав та інтересів громадян [3, с. 433]. Юридична процедура покликана послідовно, крок за кроком визначити акти поведінки уповноваженого суб'єкта на шляху досягнення необхідного результату [3, с. 435].

Весь процес прийняття рішення про смертний вирок детально розглянутий не буде, оскільки М. Булгаков починає свою розповідь тільки з моменту передачі смертного вироку, винесеного Синедріоном, на затвердження прокуратора. Але щоб зрозуміти загальний хід судового процесу, слід зазначити, що Синедріон був вищим урядовим і судовим органом в Іудеї. Суду Синедріона підлягали найбільш важливі релігійні (про богохульство, ересі, секти) і цивільні справи. Синедріон складався з 71 члену. Головою Синедріона, який зібрався вночі в одній із зал, був первосвященик Іосиф Каїфа.

Синедріоном були допущені багаточисельні порушення юридичної процедури в судовому процесі над обвинуваченим (перед взяттям під варту не було проведено попереднє слідство, суд відбувався вночі, як основний доказ було використане визнання своєї вини підсудним). Однак нас цікавлять події, які змальовані безпосередньо в самому романі.

Після затвердження вироку Синедріоном його повинен був розглянути римський намісник – прокуратор, оскільки римляни, позбавивши Іудею незалежності, відняли також і право виконувати смертні вироки. Рішення Синедріона, який засудив Іешуа на смерть, юридичної сили не мало. Долю обвинуваченого повинен був вирішити керуючий Палестиною прокуратор.

Поспілкувавшись з обвинуваченим, Понтій Пілат дійшов висновку, що Іешуа ніякої небезпеки для суспільства не створює, тому в голові прокуратора "сложилась формула. Она была такова: игемон разобрал дело бродячего философа Иешуа, по кличке Га-Ноцри, и состава преступления в нем не нашел. В частности, не нашел ни малейшей связи между действиями Иешуа и

беспорядками, происшедшими в Ершалаиме недавно. Бродячий философ оказался душевнобольным. Вследствие этого смертный приговор Га-Ноцри, вынесенный Малым Синедрионом, прокуратор не утверждает" [4, с. 356].

В цей момент секретар подав Пілату шматок пергаменту, в якому стверджувалось, що обвинувачений нібито своїми проповідями посягав на владу кесаря. Тому прокуратору довелося зрадити своєму попередньому рішенням і затвердити смертний вирок Синедріона, незважаючи на те, що розмова з обвинуваченим все більше переконувала прокуратора в його невинуватості.

Використовуючи останню надію врятувати мандрівного філософа, він запропонував первосвященнику Каїфі: "Вар-равван и Га-Ноцри схвачены местной властью и осуждены Синедрионом. Согласно закону, согласно обычаю, одного из этих двух преступников нужно будет отпустить на свободу в честь наступающего сегодня великого праздника пасхи" [4, с. 362].

Однак і тут прокуратор зіткнувся з перешкодою – Синедріон все одно прохав відпустити Вар-раввана, хоча несправедливість такого рішення була очевидною. "Прокуратор хорошо знал, что именно так ему ответит первосвященник, но задача его заключалась в том, чтобы показать, что такой ответ вызывает его изумление" [4, с. 362]. Незважаючи на всі докази Понтія Пілата, все вже було вирішено. Прокуратор знав, що кесар Тиберій – людина недовірлива і приймає доноси. Тому слова первосвященника, які звинувачували Пілата у нелояльності до кесаря, припинили всі його зусилля відпустити Іешуа.

Повертаючись до питання додержання юридичної процедури, слід зазначити, що рішення Синедріона дійсно було направлено на затвердження прокуратору, нібито було додержано юридичної процедури винесення смертного вироку. Однак рішення прокуратора було прийняте зовсім не за його внутрішнім переконанням, а під тиском зі сторони первосвященника Каїфи, через боягузтво та малодушність самого прокуратора. Чи можна назвати цю процедуру такою, що відповідає вимогам права та справедливості? Чи її можна назвати формальною?

Пілат відчуває в собі відсутність гармонії через своє несправедливе рішення, передбачаючи особисту відповідальність за нього. На наш погляд, таке внутрішнє прагнення людини до справедливості можна назвати правовим почуттям.

Проблематиці правового почуття був присвячений симпозіум, який відбувся в 1983 році в Центрі міждисциплінарних досліджень при Білефельдському університеті (ФРН). Швейцарський вчений Х. Мейер, аналізуючи дискусію, дійшов наступних висновків. З одного боку, до встановлення права в ході нормотворення, до відшукання права в процесі юрисдикції і до юридичної науки висувається вимога раціональності. З іншого боку, відомо, що людина поводить себе, керуючись не тільки розумом, але і своєю природою. Буття не може зводитися виключно до раціонального. Мислення, судження, поведінка керуються й емоційними, ірраціональними основами людської природи. Емоційні аспекти існують і в соціально-правовій дійсності. Вони охоплюються категорією правового почуття, яка виражає рису ірраціонального у відносинах між людиною і правом [5, с. 400].

З метою вирішення конкретних юридичних проблем можна досліджувати окремі ірраціональні явища, наприклад, відчуття несправедливості, почуття солідарності, обов'язку, відповідальності і т. п.

Можливо, у випадку з Понтієм Пілатом ми маємо справу з відступом від правової совісті. Правова совість є модифікацією правового почуття – це інтуїтивне розуміння, прагнення до справедливого морального права. Почуття совісті у праві є постійною спрямованістю суб'єкта до наближення об'єктивного права, його іманентної відповідності вимогам трансцендентного, ідеального права [5, с. 404].

Понтій Пілат, який зробив вибір всупереч своїй совісті, приречений на вічне переживання своєї провини, на вічний конфлікт між прагненням справедливості і рішенням, прийнятим всупереч цьому прагненню. Він намагається пом'якшити свою провину, зняти з себе відповідальність за цей вчинок, перенести цю провину назовні. Але вбивство Іуди не дає йому бажаного звільнення, адже вбивством спокутувати свою провину за інше вбивство неможливо. "... Прокуратор все силится понять, в чем причина его душевных мучений. И быстро он понял это, но постарался обмануть себя. Ему ясно было, что сегодня днем он что-то безвозвратно упустил, и теперь он упущенное хочет исправить какими-то мелкими и ничтожными, а главное, запоздавшими действиями. Обман же самого себя заключается в том, то прокуратор стремился внушить себе, что действия эти ... не менее важны, чем утретний приговор. Но это очень плохо удавалось прокуратору" [4, с. 636].

Подвійне життя Пілата – це неминуча поведінка людини, затисненої в лещата влади, своєї посади. Занурення в безглузде існування, безкрайня самотність, безсилля Пілата є звичайними наслідками підкорення надособистісної ідеї, яка перетворює людину у функцію влади і держави. Прокуратор скаржиться на свою погану посаду, даючи нам, таким чином, як здається, зрозуміти авторську ідею про те, що ніякою посадою, посадовими обов'язками, державними потребами не можна виправдати несправедливе, неправове рішення, яке порушує права людини.

Література:

1. Яновская Л. М. Треугольник Воланда. К истории романа "Мастер и Маргарита" / Л. М. Яновская. – К.: Либідь, 1992. – 189 с.
2. Галинская И. Л. Загадки известных книг / И. Л. Галинская. – М.: Наука, 1986. – 128 с.
3. Протасов В. Н., Протасова Н. В. Лекции по общей теории права и государства / В. Н. Протасов, Н. В. Протасова. – М.: Городец, 2010. – 752 с.
4. Булгаков М. А. Избр. Произв.: В 2 т. Т. 2 / Сост. и коммент. Л. М. Яновской. – К.: Дніпро, 1989. – 750 с.
5. Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций / А. В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Дрёмин В. Н., НУ "ОЮА"

СОЦИАЛЬНАЯ АНОМИЯ КАК КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

В статье рассматривается социальная аномия как криминологический феномен. Особую актуальность проблема аномии приобретает в "транзитивных" обществах, особенностью которых является трансформация экономических и политических систем. Распространение аномии является следствием утраты духовных ценностей и широкого распространения среди населения правового нигилизма. По степени воздействия на поведение людей социальная аномия проявляет себя как один из основных криминогенных факторов. Пресечение распространения асоциальных коллективных ценностей должно стать ведущим направлением в противодействии преступности.

The article deals with social anomie as a criminological phenomenon. The problem of anomie becomes particularly significant in "transitive" societies, which are known for their feature of economic and political systems' transformation. The extension of anomie is a consequence of the loss of spiritual values and a wide spread of legal nihilism within the population. By its behavioral impact the social anomie is being one of the major criminogenic factors. The suppression of anti-social collective values' outspread should be the leading trend in combating crime.

В последние годы возрос интерес криминологов к феномену социальной аномии. Считается, что понятие "аномия" возникло более двадцати веков назад. В древнегреческом понимании термин "аномос" означал "беззаконный", "неуправляемый". Он встречается

еще у Еврипида и Платона. В Новое время об аномии говорится в работах английского историка XIX века У. Мэбейрда, французского философа и социолога Ж. М. Гюйо. В социологию понятие аномии ввел Э. Дюркгейм, позднее эту концепцию существенно развил Р. Мертон [1].

Известно, что Э. Дюркгейм обнаружил явление аномии при исследовании причин и сущности самоубийства. По мнению Э. Дюркгейма, социальные правила играют важную роль в регуляции жизни людей. Нормы управляют их поведением, и люди знают, что следует ожидать от других, а также, что другие ожидают от них. Их жизненный опыт более или менее соответствует ожиданиям, обусловленным социальными нормами. Однако, во время кризисов или радикальных социальных перемен, например в связи со спадом деловой активности и безудержной инфляцией, жизненный опыт людей перестает соответствовать идеалам, воплощенным в нормах общества. В результате нарушается общественный порядок и происходит дезориентация людей. Дюркгейм выявил, что во время неожиданных экономических спадов и подъемов уровень самоубийств, как правило, выше обычного. Он считал, что неожиданный упадок и процветание связаны с "нарушением коллективного порядка". Социальные нормы разрушаются, происходит дезориентация людей, все это способствует девиантному поведению [2].

Идеи Дюркгейма и Мертона об аномическом обществе легли в основу многих социальных теорий и признаны специалистами различных областей научного знания. В криминологии традиционно много внимания уделяется данной концепции, но особую актуальность она приобретает в период трансформации экономических и политических систем, социальных потрясений и революций.

Теория аномии была адаптирована учеными к различным социальным ситуациям. Особого внимания заслуживают работы американских криминологов С. Месснера и Р. Розенфельда, которые в 1994 г. опубликовали ставшую широко известной монографию "Преступность и американская мечта" [3], также статью "Преступность и американская мечта: институциональный анализ", в которых, основываясь на концепции аномии Мертона, изложили "теорию институциональной аномии" (ИАТ). В этих и последующих своих работах С. Месснер и Р. Розенфельд сосредоточились на взаимосвязях различных социальных институтов в обществе [4]. Они выдвинули гипотезу, согласно которой излишний

акцент на экономических целях, в совокупности с девальвацией неэкономических институтов в обществе, приводит к возрастанию уровня преступности.

Исходным положением институционально-аномической теории преступности является утверждение, что природа и уровень преступности в социальной системе отражают фундаментальные черты, признаки социальной организации данной системы, т. е. ее культуру и социальную структуру. Для функционирования социальной системы необходимо обеспечить определенную взаимосвязь и взаимозависимость культурных и институциональных палитр поведения. Однако в отдельно взятых социальных системах их полная интеграция едва ли достижима. Трения и конфликты между составными элементами культурной и социальных структур не только возможны, но и весьма вероятны. Такие нормальные противоречия социальной организации часто служат причиной для возникновения проблем, обычно воспринимаемых как аномальные, таких как девиантность и преступность. Высокий уровень преступности в США во многом обязан именно тем культурным противоречиям, которые становятся особенно острыми в результате фундаментального дисбаланса институциональной структуры американского общества. Для того, чтобы объяснить эти криминогенные культурные противоречия, Р. Розенфельд и С. Месснер обращаются к классическому описанию Мертона того превалирующего духа успеха, которое часто называют "американской мечтой" [5].

Аномические тенденции, к которым обращался Мертон в его характеристике американской культуры, авторы рассматривают как нормальные признаки любого капиталистического общества. Логика капитализма предполагает, что социальные акторы являются наиболее чувствыми к материальному поощрению и стремятся рационализировать свой путь в конкурентной гонке за денежными вознаграждениями. Другими словами, капиталистическая модель производства, по своей природе, имеет тенденцию к поощрению сильного интереса к денежному обогащению. Отличительной чертой американского общества, таким образом, является не то, что аномические тенденции встроены в его экономическую систему, а то, что они могут развиваться до такой экстраординарной степени. Причиной этого является, по мнению авторов и сторонников институциональной теории аномии, тот факт, что те элементы культуры, которые в принципе могли бы противостоять

аномическому давлению "американской мечты", обессилены из-за отсутствия надлежащей институциональной основы. Этот недостаток возник из-за характера взаимоотношений между институтами, то есть институционального баланса. Американская культура продвигает и утверждает институциональную структуру, в которой экономика доминирует над институтами, которые могли бы смягчать преувеличенный акцент на цели достижения материального обогащения и культивировать уважение к нормативным ограничениям [6].

С. Месснер и Р. Розенфельд утверждают, что все институты общества затронуты структурными и культурными несоответствиями и между экономическими и другими сферами общества. Институциональная аномия возникает, когда экономическая сфера стоит над другими социальными институтами, а экономические модели поведения и культуры, и ценности рынков доминируют над другими спектрами жизни общества, "пропитывая" принципами рыночной экономики функции других социальных институтов, увеличивая чувство несправедливости и порождая правовой цинизм.

Такой дисбаланс американской институциональной структуры неизбежно приводит к росту преступности по двум причинам. С одной стороны, он стимулирует аномические тенденции, присущие капитализму, таким образом, ослабляя возможности культурного противодействия преступности; с другой – экономическая доминанта обесценивает институциональный контроль над членами общества. В доказательство правильности своих выводов С. Месснер и Р. Розенфельд привели несколько примеров. Прежде всего, они указали на девальвацию образования в американском обществе. Сегодня образование расценивается как средство получения профессионального и денежно-кредитного успеха. Образование ради самого себя обесценилось. Обесценились также семья и родительские обязанности. Люди, ответственные за исполнение этих обязанностей, главным образом женщины, получают низкий статус в американском обществе. Либеральная криминологическая концепция предполагает, что криминогенное давление более ощутимо в отношении тех лих, которые "выдернуты" из "американской мечты", хотя есть основания думать, что преступность растет в среде тех, кто "замкнут" в ней [7].

Теория институциональной аномии, едва появившись, вызвала большой интерес, что позволило ее авторам говорить об

"институционализации" криминологической теории [8]. Несмотря на это, С. Месснер и Р. Розенфельд с сожалением констатировали "высокий уровень абстракции" своей концепции, ее фундаментальные положения были подвергнуты глубокому эмпирическому исследованию [9].

Популярность этой теории подтверждена многочисленными работами ее последователей. Многие авторы предпринимают попытки применить рассматриваемый подход к анализу криминальной ситуации в постсоветских странах [10].

По мнению И. А. Коха, массовая anomия в постсоветских странах имеет существенную специфику. Политические и социально-экономические реформы сопровождались сменой ценностных ориентаций и радикальным изменением законодательства. Существование прошлой нормативно-ценностной системы и нарождающейся (новой) сопровождалось конфликтами, моральными коллизиями, дезорганизованностью в обществе. Здесь можно обнаружить все признаки глубокой социальной anomии [11]. "Проблемы социальной anomии и девиантного поведения приобретают большое значение в условиях социально-политических и экономических реформ, – замечает И. А. Кох. – Негативные социальные последствия реформ оказались более глубокими и непредсказуемыми, чем ожидалось. Как известно, поведение индивидов в обществе напрямую связано с политическими и экономическими процессами, происходящими внутри страны. Нестабильное поведение в стране влечет за собой, как правило, рост негативных явлений: бродяжничества, преступности, алкоголизма и т. п. Отсюда внутренняя предрасположенность индивидов в обществе к действиям, которые можно охарактеризовать как отклоняющее поведение. Разрушены многие духовные и культурные ценности" [12].

Anомия в относительно благополучном, "страдающем" от "американской мечты" обществе, и в кризисном социуме, утратившем свою мечту и не обретшем новую, различаются. Стремление к денежному обогащению как всеобъемлющей культурной цели противоречит ценностным ориентациям многих поколений "советских людей". Разрушение нормативных, ценностных и смысловых структур создает почву для массовой криминализации. Истоки ее, полагает Б. Ерасов, лежат в событиях более чем восьмидесятилетней давности – "социалистической революции". Революции часто ведут к anomии – вакууму ценностей и норм. Революция в Российской

империи сопровождалась широкомасштабными беспорядками, разрушением предшествующей высокой культуры, разгулом анархии и преступности, которая могла быть подавлена только суровыми государственными репрессиями. Расширение сферы государственного принуждения стало обычным методом наведения формального порядка в советской системе, что неизбежно приводило к криминализации значительной части населения и порочному кругу "преступность – репрессии – криминализация" [13].

"Индивиды, сцепленные друг с другом и удерживаемые в связанности, помимо прочего, и элементарным страхом, внутренне были готовы к крайней индивидуализации социальной жизни", – пишет В. В. Кривошеев. Ныне общество все больше воспринимается людьми как поле битвы за сугубо личные интересы. При этом оказались деформированными пусть порой и непрочные механизмы сопряжения интересов разного уровня. Переход к такому атомизированному обществу и определил своеобразие его аномии. Вероятно, нечто подобное переживают и другие страны, входившие прежде в социалистическую систему, хотя они и много позже вступили в свое время на путь масштабного утверждения коллективистских начал социальной жизни [14].

Идеологический вакуум неизбежно приводит к аномии – дезинтеграции нравственных ценностей, смешению ценностных ориентаций, наступлению ценностного вакуума по принципу "все дозволено". Отсюда – неуважение к закону, обвальное распространение преступности и жестокости, рост числа самоубийств, господство группового эгоизма и равнодушия, нарушение преемственности между поколениями [15].

В. В. Кривошеев обращает внимание на то, что в классических теоретических построениях аномия, мыслимая и как нарушение моральной регуляции в силу избытка противоречивых социальных норм, и как расплывчатость, условность, относительность оценок асоциальных актов, и как несоответствие провозглашаемых социумом целей поведенческим установкам людей, предстает в качестве такого феномена, который сопутствует обществу на различных стадиях его развития. Применительно к современному состоянию дисфункциональные, дезинтеграционные процессы, находясь в центре внимания исследователей, получают отражение на основе сравнительно нового категориального аппарата. Речь, в частности, идет о развитии концепции социальной травмы, позволяющей рассмотреть и описать многие негативные процессы

в социуме, находящемся на этапе рыночной трансформации при углублении демократических преобразований. Во всех своих проявлениях аномия все чаще оценивается как неизбежное следствие усложнения социальной структуры, всей совокупности отношений и взаимодействий в ходе самодвижения социума к неким новым состояниям в условиях небывалых прежде коммуникационных возможностей, утилитарного подхода к моральным и правовым ценностям [16].

"Криминализация общества – это такая форма аномии, когда стирается сама возможность различения социально позитивного и негативного поведения, действия. Преступный социальный мир уже не находится на социальной обочине, он – на авансцене общественной жизни, оказывает существенное воздействие на все ее грани. Кроме того, криминализация означает появление таких поведенческих актов, которые прежде лишь в единичных случаях фиксировались в нашей стране либо не отмечались вовсе. Речь идет, к примеру, о заказных убийствах, криминальных взрывах, захвате заложников, открытом терроре против тех представителей власти, которые не согласны жить по законам преступного социального мира. Криминализация на поведенческом уровне выражается и в ускоренной подготовке резерва преступного мира, что связывается нами со все большим вовлечением в антисоциальные действия молодежи, подростков, разрушением позитивных социализирующих возможностей общества", – подчеркивает В. В. Кривошеев [17].

Социальная аномия как следствие транзитивного состояния общества и дисфункции официальных институтов государства, прежде всего, связанных с обеспечением правопорядка, является объективной основой распространения криминального поведения и институционализации преступности [18]. С субъективной стороны большинство криминальных практик являются следствием утраты духовных ценностей и широкого распространения среди населения правового нигилизма, проявляющегося в специфическом отношении к преступности в целом как социальному явлению и к отдельным видам преступлений.

Аномию не без оснований рассматривают как основание институциональных деформаций в постсоветском обществе [19]. По мнению Б. В. Волженкина и В. В. Колесникова, в условиях, когда государство сознательно отстраняется от решения социальных проблем и население вынуждено жить в режиме самовывживания,

безнормность и девиантность поведения становятся типичным и повсеместным явлением, а общество в целом погружается в состояние аномии. Поиск самостоятельного (без помощи государства) решения своих материальных проблем приводит значительную часть населения в сферу теневой экономики. В этих условиях происходит ускоренная криминализация всех общественных отношений в экономической, политико-правовой, социальной, духовно-нравственной сферах, во всех "порах" жизнедеятельности общества, которая приобретает угрожающий характер безопасности личности, обществу и государству [20].

Проведенные украинскими социологами Е. И. Головахой и Н. В. Паниной опросы взрослого населения Украины показали, что более 80 % населения были подвержены состоянию аномической деморализованности [21]. "Моральные нормы человеческой порядочности и ответственности, регулирующие повседневное поведение людей, их взаимоотношения в различных ситуациях общения и деятельности, рассматриваются большинством взрослого населения Украины как нормы поведения "моральных аутсайдеров", тогда как большинство людей оцениваются как нечестные, безответственные, лживые и эгоистичные существа, готовые ради выгоды пренебречь моралью", – утверждает Е. М. Головаха. В 90-е годы, пишет автор, заметно повысился уровень социального цинизма как ненормативной реакции на аномию. Аномическая деморализация приводит к последовательному разрушению моральных основ регуляции социального поведения [22].

Выводы ученого достаточно пессимистичны. "Трудно надеяться и на то, что состояние тотальной аномии, спровоцированное постсоветской трансформацией, окажется недолговечным феноменом. Если за последнее десятилетие ничего не изменилось, то вполне можно ожидать массовой аномической деморализации и в весьма отдаленном будущем. Возможно, украинское общество явит миру пример, как можно неопределенно долго сохранять относительную социально-политическую стабильность в стране, где большинство населения деморализовано и "аморализовано", и посрамит мнение теоретиков, утверждающих, что неизбежен "нормативный взрыв", связанный с социальными потрясениями и авторитарным правлением. Но в этом случае неизбежен длительный конфликт между потребностью людей в авторитетном институте общественной морали и откровенным пренебрежением к нему со стороны "аморального большинства", – заключает Е. И. Головаха [22].

Криминологические исследования коррупции, теневой экономики, преступных злоупотреблений власти показывают, что точка зрения профессора Е. И. Головахи небезосновательна. Социальная аномия, деформация ценностей на индивидуальном и коллективном уровнях, откровенный правовой нигилизм, демонстрируемый должностными лицами и простыми гражданами, заставляют по-новому посмотреть на проблемы детерминации преступности в современном обществе и меры по её ограничению. Очевидно, что уголовно-правовые запреты не способны изменить ни социальный статус людей в обществе, ни отношение их к друг другу, ни систему коллективных ценностей. Власть, которая рассчитывает на всеислие карательных мер в противодействии преступности, обречена на неудачу, так как вся история развития человечества свидетельствует, что уровень преступности в отдельных странах и в мире в целом никаким образом не связан с ужесточением уголовных наказаний. Решение проблемы сдерживания преступности связано с формированием особого морального климата в обществе, в результате чего любое преступление в общественном сознании должно проявлять себя как антиценность. В противном случае следует признать, что Р. Мертон был прав, утверждая, что такие дисфункциональные явления, как преступность, деморализация, психические расстройства и т. п. оказываются по существу нормальными реакциями на ненормальную среду.

Литература:

1. См.: Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории: сборник статей: перевод с английского. – М.: Прогресс, 1966. – С. 299-313; Кох И. А. Социальная аномия и социальное управление / И. А. Кох // Известия Уральского государственного университета. – 2006. – № 42. – С. 62-71.
2. См. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм / Пер. с фр. с сокр. // Под ред. В. А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.; Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (современные буржуазные теории): сборник статей под ред. проф. А. С. Никифорова. – М.: Прогресс, 1966. – С. 39-45. См. также: Кох И. А. Социальная аномия и социальное управление / И. А. Кох // Известия Уральского государственного университета. – 2006. – № 42. – С. 62-71.

3. Messner S. F. Crime and the American Dream / S. F. Messner, R. Rosenfeld. – Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, 1994; Messner S. F. Crime and the American Dream: An Institutional Analysis / S. F. Messner, R. Rosenfeld // *Advances in Criminological Theory*. – 1994. – № 6 (1). – P. 159 – 181.
4. См.: Messner S. F. An Institutional-Anomie Theory of the Social Distribution of Crime / S. F. Messner, R. Rosenfeld // *Contemporary Criminological Theory*/ Edited by L. Siegel, P. Cordella. – Boston: Northeastern University Press, 1996. – P. 143 – 148; Messner S. F. Political Restraint of the Market and Levels of Criminal Homicide: A Cross-National Application of Institutional-Anomie Theory / S. F. Messner, R. Rosenfeld // *Social Forces*. – 1997. – № 75. – P. 1393 – 1416; Messner S. F. The Present and Future of Institutional-Anomie Theory / S. F. Messner, R. Rosenfeld // *Taking Stock: the Status of Criminological Theory*, *Advances in Criminological Theory*. – Vol. 15 / Edited by F. T. Cullen, J. P. Wright, and K. R. Blevins. – New Brunswick, NJ: Transaction, 2006. – P. 127 – 148.
5. Messner S. F. An Institutional-Anomie Theory of the Social Distribution of Crime / S. F. Messner, R. Rosenfeld // *Readings in Contemporary Criminological Theory*. – Ed. by Peter Cordella, Larry J. Siegel. – 1996. – Northeastern University Press, Boston. – P. 143 – 148.
6. Там же.
7. Там же.
8. Messner S. F. "Institutionalizing" Criminological Theory / S. F. Messner, R. Rosenfeld // *Advances in Criminological Theory*. – 2004. – № 13. – P. 83 – 105.
9. Chamlin M. Assessing Messner and Rosenfeld's Institutional Anomie Theory: A Partial Test / M. Chamlin, J. Cochran // *Criminology*. – 1995. – № 33. – P. 411 – 429; Piquero A. On Testing Institutional Anomie Theory with Varying Specifications / A. Piquero, N. L. Piquero / *Studies on Crime and Crime Prevention*. – 1998. – № 7. – P. 61 – 84.
10. Intriligator M. Privatization in Russia Has Led to Criminalization / M. Intriligator // *Australian Economic Review*. – 1994. – № 106. – P. 4 – 14; Passas N. Global anomie, dysnomie and economic crime: Hidden consequences of neoliberalism and globalization in Russia and around the world / N. Passas / *Social Justice*. – 2000. – № 27. – P. 16 – 44.
11. Кох И. А. Социальная аномия и социальное управление / И. А. Кох // *Известия Уральского государственного университета*. – 2006. – № 42. – С. 62-71.
12. Там же.

13. Ерасов Б. Глобальный хаос и криминал как продукт крушения цивилизационного устройства [Электронный ресурс] / Б. Ерасов. – Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/global/challenge/globalchaos/#end6>
14. Кривошеев В. В. Особенности аномии в современном российском обществе / В. В. Кривошеев // Социологические исследования. – 2004. – С. 92-95.
15. Кобцев Г. М. Современная государственная политика России по декриминализации общества : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Г. М. Кобцев. – Ростов-на-Дону, 2007.
16. Кривошеев В. В. Особенности аномии в современном российском обществе / В. В. Кривошеев // Социологические исследования. – № 3. – 2004. – С. 92 – 95; См. также: Кривошеев В. В. Социология криминализованного общества: Россия и девяностые годы XX века: монография. – Калининград: Изд-во Калинингр. ЮИ МВД России, 2003. – 160 с.
17. Там же. – С. 95.
18. См., например: Ерохина Л. Д. Социальная аномия современного российского общества // Гарантии прав человека в России: проблемы и решения: материалы международной научно-практической конференции "Социально-правовые аспекты защиты прав человека в Российской Федерации" 26 февраля 2008 г. – Владивосток: Изд-во ТГЭУ, 2008. – С. 25-45.
19. См., например: Гриценко С. А. Экономические преступления как институциональные девиации [Электронный ресурс] / С. А. Гриценко // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. Выпуск 31-3. Режим доступа: <http://www.donntu.edu.ua> "Библиотека" / "Информационные ресурсы".
20. Романенко М. В. Криминализм – "светлое" будущее России?! [Электронный ресурс] / М. В. Романенко // Ломоносовские чтения 2002 г. – Том № 1. Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru/1/library>
21. Головаха Е. И. Социальное безумие. История, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с. – С. 100; Панина Н. В. Аномія у посткомуністичному суспільстві / Н. В. Панина // Політичний портрет України. – 1996. – № 17. – С. 46 – 52.
22. Головаха Е. И. Феномен "аморального большинства" в украинском обществе: постсоветская трансформация массовых представлений о нормах социального поведения / Е. И. Головаха // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. – С. 460 – 468.

ТРУДОВІ ПРАВА У СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

В статті досліджуються роль і місце трудових прав в системі прав людини і громадянина. Вносяться пропозиції по удосконавленню норм проекту Трудового кодексу України, які закріплюють права працівників і роботодавців.

The article deals with the role and place of labour rights in the system of human and civil rights. Author gives the proposals for improving provisions of the draft Labor Code of Ukraine in the sphere of rights of employees and employers.

Права і свободи людини і громадянина є природними та невід'ємними, надані їй від народження, визнаються найвищою цінністю і не мають вичерпного характеру. Звичайно, вони не можуть бути природними, як, наприклад, частини біологічного організму людини. Але права і свободи людини і громадянина вважаються природними в тому розумінні, що організоване на правових засадах суспільство виходить із необхідності та доцільності визнання свободи людей та їх рівних можливостей, які не повинні залежати від неправових факторів і тому пов'язуються лише з фактом народження та існування людини. "Всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності та правах", – проголошує ст. 1 Загальної декларації прав людини ООН 1948 року. Визнання правової рівності має глибокий гуманістичний сенс, а в практичному аспекті сприяє максимальному використанню людьми своїх здібностей, реалізації їх потенціалу як особистостей. З іншого боку, соціальна обумовленість змісту прав і свобод людини і громадянина передбачає певні обмеження їх здійснення, що залежать від можливостей суспільства, рівня його економічного, соціального, духовного і культурного розвитку. Права і свободи людини і громадянина є невід'ємними, оскільки становлять складову частину особистості, є її правовим надбанням, а тому людина як соціальна істота, що позбавлена прав, не тільки безправна у вузькому юридичному розумінні, але й не може бути особистістю, тому що не має можливості для задоволення своїх потреб та інтересів. А в державно організованому суспільстві

правова характеристика особи покликана відігравати вирішальну роль, оскільки права і свободи людини і громадянина визначають найважливіші аспекти життєдіяльності людини в її відносинах із суспільством і державою. Держава не дарує прав людині, а тому не може їх і відібрати. Держава, що порушує або обмежує права людини, має нести за це відповідальність.

Права і свободи людини – це її можливості щодо задоволення власних потреб та інтересів. Вони окреслюють певну сферу автономного існування індивіда, його життєдіяльності як члена суспільства. Ці можливості мають розцінюватися як своєрідні соціальні блага, зміст яких полягає у встановленні і гарантуванні певних меж свободи чи несвободи особи. Тому права і свободи людини і громадянина є органічною складовою частиною особистості як соціальної характеристики людини, входять до її структури. Вони формуються історично в ході розвитку людської спільноти, і тому на кожному історичному етапі існує більша або менша сукупність прав і свобод. Тенденцією їх становлення як інституту є поступове, але невпинне розширення надбання людини і громадянина за рахунок включення до їх переліку нових можливостей. Вони є надбанням людини і в тому розумінні, що не даруються державою, а здобуваються – на противагу авторитарним чи патерналістським запитам державної влади. Права і свободи людини і громадянина є необхідними для її нормального існування і розвитку. У екзистенціальному значенні вони складають такий елемент соціального буття людини, без якого вона не зможе існувати як суб'єкт суспільних відносин, бути соціально і юридично дієздатною, реалізувати свою життєву програму. Перелік реальних прав людини охоплює створення умов для задовільного існування і розвитку особи. Ступінь реалізації прав і свобод людини є показником рівня розвитку особи як суб'єкта суспільних відносин, дійсних соціальних можливостей людини.

У цьому аспекті слід зазначити, що права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються насамперед змістом прав людини. Поняття змісту прав людини та поняття обсягу прав людини зустрічаються, наприклад, у ст. 22 Конституції України [9]. Зокрема, ч. 3 цієї статті закріплено, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав людини. Згадане положення є дуже важливим, оскільки в ньому

Конституція торкається проблеми обмеження прав людини. Адже звуження змісту і скорочення обсягу прав людини якраз і є основним наслідком їх обмеження. Взагалі, характеризуючи зміст прав людини, необхідно спиратися на філософську категорію змісту. Як відомо, з філософської точки зору, зміст – це певним чином упорядкована сукупність елементів і процесів, які утворюють предмет чи явище. Структура, як внутрішня впорядкованість, є необхідним компонентом змісту. Із зміною структури, організації суттєво змінюється зміст об'єкта, його властивості [1, с. 196-198]. Таким чином, центральним, стрижневим елементом змісту прав людини є її певні можливості – можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення її потреб та інтересів [10, с. 189-194]. Як відомо із загальної теорії діяльності, останнє характеризується певними складовими, властивостями, рисами. До них належать: мета, предмет (об'єкт) діяльності, умови діяльності, способи (форми) діяльності, засоби діяльності, результат діяльності та інші складові [11, с. 7]. Величезне значення у цьому аспекті мають умови та засоби діяльності, оскільки саме ними зумовлюється реальність використання можливостей суб'єкта, тобто їх здійсненність. Як наслідок, поняття змісту прав людини прямо пов'язане з умовами та засобами, які забезпечують реалізацію можливостей людини, необхідних для задоволення потреб її існування та розвитку. Таке розуміння розглядуваного поняття сприятиме дослідженню та оцінці міри (ступеня) реальності прав людини. Щодо кількісних показників прав людини, то вони повинні відображатися поняття обсягу прав людини. Кількість – це визначеність предмета, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву тієї чи іншої властивості [12, с. 158-159]. Звідси, обсяг прав людини, як і будь-яка кількість, визначається за допомогою певних одиниць виміру: кількості певних можливостей варіантів поведінки, кількості часу, кількості благ, розміру пільг. Одиниці виміру кількості (обсягу) прав людини не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких прав людини. Характер таких одиниць виміру зумовлюється насамперед змістом можливостей, які відображено відповідними правами, а також особливостями носіїв прав та специфікою об'єктів цих прав. З огляду на викладене розуміння, змісту прав людини і обсягу прав людини співвідношення цих параметрів може відображатися таким положенням: звуження змісту прав людини неодмінно тягне за собою і звуження їх обсягу.

Права і свободи людини і громадянина мають бути загальними і рівними для кожного. Права людини є загальними в тому відношенні, що вносять у суспільне життя єдиний вимір, який охоплює значну кількість, а в ідеалі – всіх людей як учасників суспільних відносин. К. Ясперс у цьому плані виокремлював три можливі типи соціальності і, відповідно, три способи організації суспільства: а) на засадах приватного інтересу ізольованого індивіда; б) органічну цілісність людей, об'єднаних на національних чи духовних засадах; в) формально-правову організацію, де кожен розглядається лише в тому вимірі, в якому він рівний будь-якому іншому [13, с. 14]. Досліджуючи означену особливість прав і свобод людини, слід уточнити й певні відмінності, які існують між явищами, а відтак і поняттям "права" і поняттям "свободи". Їх єдиним знаменником є те, що вони являють собою певні можливості, необхідні для задоволення певних потреб та інтересів людини. "Але хоча поняття прав людини і поняття свобод людини відображають людські можливості, – справедливо зазначає О. В. Бермічева, – вони є різними явищами" [14, с. 44]. Вони розрізняються, головним чином, за шляхами, засобами їх здійснення та забезпечення. Особливо відмінність між ними проявляється в формально-юридичному плані. Адже права людини, як правило, можуть бути здійсненими за наявності спеціальних юридичних засобів, "механізмів" [15, с. 152]. Так, право на працю, право на освіту, право на соціальне забезпечення не можливо реалізувати, якщо не встановлено відповідної юрисдикційної процедури. Водночас, свободи людини в багатьох випадках можуть бути здійсненими і без такого втручання держави. Тут місія держави полягає в охороні, непорушваності й захисті цих можливостей людини: свобода слова, віросповідання, вибору місця проживання. У даному ракурсі ми погоджуємося зі спостереженнями П. М. Рабіновича, що переважна частина статей, які закріплюють права і свободи, розпочинається так: "гарантує кожному" чи "кожна людина має право" [5, с. 7].

Узагальнення основних (загальних) ознак прав і свобод людини дозволяє визначити їх поняття як систему природних невідчужуваних від особи можливостей, які потрібні їй як для задоволення своїх життєво необхідних потреб та інтересів, так і для духовного зростання.

Підводячи підсумок, зазначимо, що трудові права є самостійною групою прав у системі прав людини і громадянина. Їх важливість для людини підтверджується й нормами Основного Закону

України, які стосуються можливостей людини в сфері застосування своїх здібностей до продуктивної, творчої праці. Обґрунтовано пише з даного питання О. Ярошенко: "Чинна Конституція України вперше замість фрагментарного набору прав і свобод визначила систему прав і свобод людини і громадянина в усіх основних сферах людської діяльності – політичній, економічній, соціальній та культурній. Крім багатьох інших, у ній закріплені основні трудові права особи, які відобразили головні принципи трудового права як галузі права" [16, с. 75]. Основними правами, які входять у цю групу прав людини, є наступні з них: а) право вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці, обирати рід занять та професію; б) право на належні, безпечні та здорові умови праці; в) право на своєчасне одержання заробітної плати не нижчої від визначеної законом; г) право на захист від безробіття; д) право на захист своїх прав через механізм індивідуальних та колективних трудових спорів із використанням установлених законом способів їх вирішення, включаючи право на страйк; є) право на соціальний захист; ж) право на відпочинок; і) право на отримання заробітної плати.

Трудові права слід віднести до основних, здебільшого активних та індивідуальних прав. Вони є основними, тому що безпосередньо торкаються життєзабезпечення людини чи громадянина. Право на працю передусім пов'язане з правом на життя і правом людини на самореалізацію. Людина не може жити без їжі, одягу, помешкання. Усі ці предмети вона отримує внаслідок праці. І це відбувається з тих часів, коли люди ще не були організовані в державу, яка мала б згідно з позитивістською теорією дарувати їм право на працю. Відтак, право на працю – це природне право людини і прямо пов'язане з правом на життя. Прикметно, що ще Ш. Фур'є на початку XIX ст. в "Теорії всесвітньої єдності" (1822р.) писав про право на працю як про первісне право людини, без якого інші права не мають сенсу. Він аргументовано доводив: "Ми провели сторіччя в смішних суперечках про права людини, не попіклувавшись про пізнання найбільш важливого права на працю, без якого інші права нічого не варті... Наші письменники забули дати визначення та визнати вирішальним право на працю, без якого інші – тільки жорстока насмішка" [17, с. 17]. Даного положення дотримувались й інші філософи тих часів [18, с. 88]. З огляду на це, не можна погодитись з О. Ф. Скакун, що всі трудові права слід віднести до прав людини другого покоління [2, с. 196]. Безпосередньо право на працю ми відносимо до природних, невід'ємних прав першого покоління,

тоді як усі інші трудові права, що випливають з права на працю, можна віднести й до категорії прав другого покоління. Як ми вже зазначили, за способом здійснення трудові права здебільшого відносяться до активного типу, адже реалізація права на працю та й більшості інших трудових прав потребує вчинення громадянином чи працівником активних дій: для працевлаштування на роботу він мусить звернутися до роботодавця чи служби зайнятості, для реалізації права на відпочинок він повинен у встановлений відтинок часу не виходити на роботу, для захисту своїх трудових прав він має звернутися до спеціально уповноважених на розгляд трудових спорів органів.

Література:

1. Керимов Д. А. Философские проблемы права. – М.: Мысль, 1972. – 470 с.
2. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х.: Консул; Ун-г внутр. дел, 2000. – 704с.
3. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. – СПб.: "Юридический центр Пресс", 2003. – 430с.
4. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. – М.: Наука, 1979. – 365с.
5. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України. – Х.: Право, 1997. – 84с.
6. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юрист, 2002. – 592с.
7. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 672с.
8. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Учебник. – М.: Юрист, 1998. – 416с.
9. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141
10. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. – СПб.: "Юридический центр Пресс", 2003. – 430с.
11. Маркарян Э. С. О научно-интегративном значении понятия "деятельность" // Понятие деятельности в философской науке: Сб. науч. тр. – Томск, 1978. – С. 3-8
12. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. – М.: Наука, 1979. – 365с.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 294с.
14. Бермічева О. В. Соціальна функція держави в Україні: Дис... канд. юрид. наук. – Х., 2002. – 188с.

15. Конституція України – основний закон суспільства і держави і громадянина в Україні: Науково-метод. рекомендації / І. Ф. Надольний, Т. О. Мандебура. – К.: Ін Юре, 1997. – 180с.
16. Ярошенко О. Конституція України – основна засада регулювання трудових відносин // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 1 (28). – С. 75-81
17. Фурье Ш. Избранные сочинения. – М.: Наука, 1954. – Т. 3. – 525с.
18. Кучинский Ю. Права человека и классовые права. – М.: Наука, 1981. – 362с.

*Лазор І. В., Східноукраїнський національний
університет ім. В. Даля*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИСЦИПЛІНИ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Исследованы содержание, значение дисциплины труда в условиях рыночных отношений. Проанализировано правовое регулирование дисциплины труда по украинскому трудовому законодательству, обоснована целесообразность и направления его систематизации. Исследован правовой опыт регулирования дисциплины труда в зарубежных странах и обоснованы предложения по использованию этого опыта в отечественном трудовом законодательстве.

The content, the significance of discipline in the labour market conditions are explored. The legal regulation of labour discipline in the Ukrainian labour legislation is analyzed, expedience and direction of its systematization are investigated. The experience of legal regulation of labour discipline in foreign countries is explored and proposals for the use of this experience in domestic labour laws are investigated.

Вдосконалення законодавства про працю й дисципліну праці, як одного з важливих інститутів галузі трудового права України, є однією з нагальних потреб сьогодення. Особливе місце у цьому процесі належить систематизації нормативно-правових актів, що регулюють дисципліну праці та творче використання зарубіжного правового досвіду при розробці та прийнятті нових правових норм у цій сфері. Вдосконалення та систематизація законодавства з дисципліни праці має на меті стабілізацію правопорядку у сфері трудових правовідносин, перетворення нормативно-правового регулювання

на інструмент для забезпечення ефективності взаємовідносин між сторонами трудового договору в умовах ринкових відносин.

Проблемам правового регулювання дисципліни праці приділяли увагу у своїх роботах багато вчених, таких як Н. Б. Болотіна, Л. П. Грузінова, О. С. Іванов, М. І. Іншин, С. І. Кожушко, С. М. Прилипко, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та інші. Разом з тим багато питань у цій сфері потребують подальшого дослідження.

Метою цієї статті є: дослідити зміст та значення дисципліни праці в умовах ринкових відносин, а також напрямки систематизації національного законодавства з дисципліни праці, проаналізувати правове регулювання дисципліни праці у зарубіжних країнах та обґрунтувати пропозиції щодо застосування зарубіжного правового досвіду у цій сфері у вітчизняному трудовому праві.

Правове регулювання дисципліни праці на сучасному етапі здійснює велика кількість джерел, як законів, так і підзаконних актів. Правові норми з дисципліни праці містяться у чинному Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП), у законах, що мають комплексний характер (наприклад, закон "Про державну службу", закон "Про прокуратуру" тощо), у багатьох уставах, положеннях та інших нормативних актах. Таке різноманіття правових джерел значно утруднює правозастосовчу практику та ефективність регулювання дисципліни праці на сучасному етапі. Тому систематизація вітчизняного законодавства з дисципліни праці є нагальною проблемою сьогодення.

Систему законодавства з дисципліни праці, вказує С. І. Кожушко, можна визначити як упорядковану множину нормативно-правових актів, що регулюють забезпечення належного процесу праці сторонами трудових правовідносин. Диференціація правового регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними відносин за категоріями працівників здійснюється такими способами: шляхом включення у загальні законодавчі акти про працю спеціальних положень щодо окремої групи працівників; прийняття особливих нормативних актів, що поширюються лише на ту чи іншу категорію працівників; шляхом виключення можливості застосування певних загальних норм законодавства про працю до окремих категорій працівників [1, с. 6-7].

На мою думку, систематизація чинного законодавства з дисципліни праці має знайти відбиття у новому Трудовому кодексі України. Важливо підкреслити, що цей кодифікований акт має

містити не тільки норми загального характеру з дисципліни праці, як зараз це має місце у чинному КЗпП, але й висвітлювати диференціацію правового регулювання дисципліни праці згідно з вказаними С. І. Кожушко способами.

Вважаю, що у нормах Трудового кодексу має бути вказано: для яких категорій працівників встановлено особливі вимоги з дисципліни праці та спеціальну дисциплінарну відповідальність, чим це обумовлено, загальна характеристика диференціації правового регулювання дисципліни праці за об'єктивними та суб'єктивними критеріями.

Н. М. Хуторян слушно вказує, що засобами механізму правового регулювання є: нормативно-правові акти, які визначають загальні правила поведінки людей, діяльності органів управління; індивідуальні акти, які встановлюють на підставі правових норм права й обов'язки конкретних учасників правовідносин [2, с. 6-7]. Але саме у Трудовому кодексі має бути вказівка на ті джерела, які встановлюють вимоги з дисципліни праці для певних категорій працівників та конкретизують ці вимоги щодо конкретного працівника у трудовому правовідношенні.

Такий підхід дозволить створити достатньо чітку правову основу регулювання дисципліни праці в умовах ринкових відносин, що сприятиме ефективності правового регулювання.

Вдосконалення змісту інституту дисципліни праці має брати до уваги реалії ринкових відносин. Свого часу А. Ф. Трошин відзначав, що формування поведінки працівників трудове право здійснює двома шляхами: правовим впливом та правовим регулюванням. Правовий вплив може бути інформаційним (повідомлення працівникам про моделі поведінки та їх наслідки) та ціннісно-орієнтованим (ґрунтується на здатності права формувати ціннісні уявлення, а через це – поведінку) [3, с. 24-25]. Сьогодні завданням вдосконалення норм з дисципліни праці має бути, перш за все, формування у працівника свідомого, відповідального ставлення до своїх трудових обов'язків, а також розвиток засобів забезпечення дисципліни праці, адекватних умовам ринкових відносин у суспільстві. Досягнення цієї мети обумовлює потребу дослідження правового досвіду зарубіжних країн у сфері регулювання дисципліни праці.

У більшості країн світу джерелами правового регулювання дисципліни праці є державні нормативні акти (наприклад, у Франції), правила внутрішнього трудового розпорядку та положення

колективних договорів (угод), тобто має місце поєднання централізованих та локальних актів, а також поєднання законодавчого та договірних способів регулювання.

У країнах з розвинутою ринковою економікою найбільшого поширення одержали дві теорії: інституційна та договірна, що впливає безпосередньо із принципів цивільного права.

С. А. Шерегов відзначає, що інституційна теорія (вона одержала назву управлінського права) пояснює дисциплінарну владу підприємця тим, що він очолює підприємство, відповідає за його успішне функціонування й захищає ті інтереси, які виникають у осіб та організацій, пов'язаних з діяльністю підприємства. Звідси й впливає його право встановлювати правила внутрішнього трудового розпорядку, керувати виробничим процесом та здійснювати дисциплінарний контроль.

Договірна теорія виходить із того, що дисциплінарна влада підприємця впливає з договору про найм, що ставить працівника у підлегле становище й, отже, наділяє роботодавця правом домагатися забезпечення виконання роботи, дорученої певній особі.

У практичному плані різниця між цими двома теоріями полягає у тому, що за договірною теорією роботодавець повинен мати юридичне право для будь-якого дисциплінарного впливу на працівника, у той час як відповідно до інституційної теорії він вільний призначити будь-яке покарання, що прямо не заборонено законом. В Австрії, Бельгії, ФРН, Швейцарії прийнята договірна теорія, а в Індії, Канаді, США, Франції та Японії – інституційна. В Австралії та Новій Зеландії не віддається переваги будь-якій із цих теорій [4, с. 39-40]

У нашій юридичній науці домінувала раніш і зараз має поширення концепція, відповідно до якої права й обов'язки працівників та роботодавця стосовно дисциплінарної відповідальності визначаються не угодою сторін, а чинним законодавством. Слід зазначити, що Міжнародна організація праці дотепер не прийняла окремого нормативного акту (конвенції або декларації) з питань регулювання дисципліни на підприємстві, тобто конкретні міжнародно-правові стандарти у цій сфері відсутні.

І. Я. Кисельов відзначає, що у більшості країн Заходу джерелами правового регулювання дисципліни праці є правила внутрішнього трудового розпорядку та колективні договори. Тільки у деяких випадках (наприклад, у Франції) питання дисципліни праці частково регулюються законодавством [5, с. 101-102].

С. А. Шерегов також вважає, що головним нормативним джерелом підтримки виробничої дисципліни на сучасному етапі у зарубіжних країнах служать правила внутрішнього трудового розпорядку, які у більшості випадків складають самі роботодавці (підприємці), консультуючись іноді із представниками трудового колективу (профспілками) та з огляду на трудове законодавство, що діє в країні. Ці правила охоплюють досить широке коло питань трудових відносин. У них детально викладаються питання оплати праці (у тому числі система підвищення винагороди), тривалості робочого часу, понаднормової роботи, соціального страхування, охорони здоров'я, техніки безпеки, дисциплінарні вимоги тощо. Правила внутрішнього трудового розпорядку являють собою суворий з юридичної точки зору документ. За порушення цих правил роботодавець має право застосовувати засоби впливу до працівника, але при цьому він повинен діяти відповідно до норм дисциплінарного права, які захищають працівників від свавілля й зловживання роботодавців. Сполучення дисциплінарних повноважень роботодавців та захисних норм для найманих робітників і становить суть дисциплінарного права [4, с. 41].

Можна бачити, що прерогатива встановлювати правила внутрішнього трудового розпорядку у зарубіжних країнах належить роботодавцеві. На мій погляд, цей досвід слід запозичити вітчизняному законодавцю. В умовах ринкових відносин є застарілою норма чинного КЗпП, згідно з якою правила внутрішнього трудового розпорядку затверджуються трудовим колективом [6, ст. 142]. Саме роботодавець, як організатор виробничого процесу має бути наділений безумовним правом встановлювати певний порядок поведінки на своєму підприємстві.

Разом з тим, беручи до уваги вітчизняні правові традиції, основою правового регулювання дисципліни праці мають бути норми трудового законодавства. Водночас, було б доцільним, щоб деякі питання регулювання дисципліни праці на сучасному етапі оговорювались на колективно-договірному рівні, наприклад, питання щодо застосування заходів заохочення та переконання для забезпечення дисципліни праці на підприємстві.

І. Я. Кісельов зазначає, що на сучасному етапі на Заході відбувається серйозна трансформація правового регулювання трудового розпорядку на підприємстві. Змінюються принципові підходи до цього питання. Сьогодні у країнах з розвинутою ринковою економікою внутрішній розпорядок на виробництві не зводиться лише

до мір з підтримання певного порядку. По суті, зараз формується новий інститут трудового права, який можна назвати "забезпечення трудового розпорядку на виробництві", що містить у собі: 1) регулювання дисципліни праці; 2) забезпечення комфортного психологічного клімату на виробництві [5, с. 101].

Такий правовий підхід заслуговує на увагу. Він дозволяє розглядати як дисциплінарну провину працівника заподіяння ним шкоди особистим немайновим правам інших працівників або роботодавця. Тобто заподіяння образи колегам по роботі, зневажлива поведінка у колективі, розповсюдження недостовірних відомостей (наклепу) тощо будуть підставою притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності. Для поширення загальногуманістичних тенденцій у суспільстві вважаю, що вказаний правовий підхід доцільно запозичити вітчизняному законодавцеві.

Підстави та порядок притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності у зарубіжних країнах базуються на певних законодавчих приписах.

С. О. Іванов відзначає, що у всіх розвинених країнах право роботодавця покарати працівника ставиться у певні межі. Існують три основних загальних обмеження для застосування дисциплінарного покарання, хоча в окремих випадках можуть бути й інші. Перше обмеження полягає у тому, що протиправна дія працівника має бути пов'язана з виконанням цим працівником його обов'язків або поведінкою на робочому місці. Дії або поведінка у приватному житті, поза робочим часом або поза робочим місцем, не можуть бути предметом дисциплінарного стягнення. Але часом буває важко провести розмежування між професійною та позапрофесійною поведінкою, оскільки останнє може впливати на перше й створювати тим самим основу для дисциплінарного впливу роботодавця [7, с. 5]. Разом з тим, наприклад, в Японії специфіка трудових відносин є такою, що поведінка поза робочим часом може розглядатися як дисциплінарне порушення, якщо ця поведінка наносить шкоду репутації роботодавця [5, с. 102].

Друге обмеження, що існує в більшості країн, полягає у тому, що провина або недогляд працівника не мають виправдань. Інакше кажучи, притягнути працівника до дисциплінарної відповідальності можна лише тоді, коли відсутні обставини, що його виправдовують [7, с. 7]. Роботодавець не може також вважати неправильною поведінкою працівника те, що чітко дозволяється законом, колективною угодою, правилами внутрішнього розпорядку або трудовим договором [5, с. 102].

Третє обмеження – у більшості країн потрібно, щоб правило, порушення якого становить дисциплінарну провину, було розумним [7, с. 7-8]. Щонайкраще це обмеження виражене в одному з положень французького закону, відповідно до якого правила наймання "не повинні накладати на особисті права або особисті й колективні свободи обмеження, не виправдані характером виконуваної роботи або не порівнянні із цілями, досягнення яких ставиться як завдання" [8, с. 19].

Слід відзначити, що умови застосування дисциплінарної відповідальності до працівника у зарубіжних країнах не мають суттєвих відмінностей від національного трудового законодавства. Разом з тим, вважаю за доцільне передбачити в українському трудовому праві норму, згідно з якою у колективному договорі може бути вказаний перелік працівників, протиправна поведінка яких поза робочим часом здатна нанести шкоду репутації роботодавця і тому є підставою для застосування дисциплінарного стягнення.

У багатьох країнах робиться розмежування між дисциплінарним покаранням і покаранням, що випливає з нормального застосування принципів трудового договору. Наприклад, якщо працівник відсутній на роботі один день за будь-якої причини, відмова роботодавця виплатити зарплату за цей день являє собою застосування принципу взаємності, властивого договору про найм, і не може розглядатися як дисциплінарне стягнення. Так само, якщо працівник заподіяв шкоду своєму наймачеві, вимога роботодавця сплатити компенсацію за шкоду є питанням виконання договірних зобов'язань працівника; у цьому випадку відшкодування шкоди також не може розглядатися як дисциплінарне покарання [9, с. 310].

Перелік дисциплінарних санкцій, що може застосовувати роботодавець до працівника, у більшості країн, вказаний у законодавстві. Такими стягненнями є: зауваження, догана, зниження посади або відмова підвищити за посадою, відсторонення від роботи із втратою заробітної плати (інколи зі збереженням), штраф, дисциплінарне звільнення, тобто звільнення без попередження та без виплати вихідної допомоги [5, с. 102].

Із вказаного переліку заслуговують на увагу дисциплінарне відсторонення від роботи та штраф.

У принципі, дисциплінарне відсторонення від роботи, відзначає О. І. Іванов, є тимчасовим однобічним припиненням трудового договору роботодавцем, що як би виключає працівника із числа

працюючих на підприємстві й у такий спосіб позбавляє його можливості одержувати зарплату. Цей акт дозволяє роботодавцеві мати свободу маневру відносно часу, на який відстороняється від роботи працівник [7, с. 10].

На мій погляд, такий вид дисциплінарного стягнення може бути дуже корисним та ефективним в умовах ринкових відносин. Тому пропоную передбачити таку санкцію у національному трудовому законодавстві, але при цьому чітко встановити за які саме дисциплінарні правопорушення може застосовуватися таке стягнення, а також встановити законом максимальний строк дисциплінарного відсторонення.

Стосовно дисциплінарних штрафів І. Я Кісельов зазначає, що використання штрафів у якості міри покарання є можливим за наявності двох умов: 1) обмеження законодавством максимальних розмірів штрафу; 2) вимога використовувати суми, одержані роботодавцем за рахунок штрафів, в інтересах колективу підприємства або для благодійних цілей [5, с. 103].

Вважаю, що використання штрафу як дисциплінарного стягнення при обов'язковому виконанні вищезазначених умов, буде доцільним та ефективним для забезпечення дисципліни праці на сучасному етапі розвитку ринкових відносин в Україні.

Слід відзначити, що в деяких країнах заборонені дисциплінарні дії роботодавця, які зачіпають честь працівника. Наприклад, у ФРН і Швейцарії не дозволяється вивішувати на дошці оголошень підприємства або установи повідомлення про догану із вказівкою прізвища працівника й характеру допущеної ним провини. Австрія щодо цього використовує проміжний шлях: застосування такої процедури в принципі допускається, але формулювання при цьому не повинні бути образливими [7, с. 13-15].

На мій погляд олюднення інформації про те, що працівник був притягнутий до дисциплінарної відповідальності не може розглядатися як заподіяння шкоди честі працівника. Тому таку інформацію не тільки можна, але й слід доводити до свідомості інших працівників – це сприятиме реалізації превентивної функції дисциплінарної відповідальності. Але, безумовно, формулювання такої інформації ні в жодному разі не має бути образливим.

На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

Базовою основою регулювання дисципліни праці в Україні має бути законодавство, причому законодавство з дисципліни праці

необхідно належним чином систематизувати, що має знайти відбиття у новому Трудовому кодексі України. Цей кодифікований акт має містити не тільки норми загального характеру з дисципліни праці, але й закріпити підстави та напрямки диференціації правового регулювання дисципліни праці на сучасному етапі.

Для вдосконалення змісту інституту дисципліни праці доцільно запозичити досвід зарубіжних країн у цій сфері, а саме, в законодавчому порядку: 1) передбачити виключне право роботодавця встановлювати правила внутрішнього трудового розпорядку; 2) окреслити напрямки колективно-договірного регулювання дисципліни праці, наприклад можливість встановлення у колективному договорі заходів заохочення та переконання з забезпечення дисципліни праці, закріплення переліку працівників, винні дії яких поза робочим часом здатні нанести шкоду репутації роботодавця тощо; 3) передбачити, що заподіяння працівником шкоди особистим немайновим правам інших працівників або роботодавця є дисциплінарною провиною; 4) розширити перелік дисциплінарних стягнень та передбачити у ньому дисциплінарне відсторонення від роботи та дисциплінарний штраф.

Творче використання зарубіжного правового досвіду та систематизація національного законодавства з дисципліни праці сприятимуть вдосконаленню правового регулювання дисципліни праці в умовах ринкових відносин та, отже, ефективному розвитку вітчизняної економіки.

Література:

1. Кожушко С. І. Становлення, сучасний стан та перспективи розвитку законодавства про дисципліну праці в Україні: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / С. І. Кожушко. – Харків, 2007.
2. Хуторян Н. М. Проблеми правового регулювання дисциплінарної відповідальності працівник / Н. М. Хуторян // Праця і зарплата. – 2003. – № 24, С. 6-7.
3. Трошин А. Ф. Трудовая дисциплина и ее структура / А. Ф. Трошин // Советское государство и право. – 1976. – № 4. – С. 23-29.
4. Шерегов С. А. Производственная дисциплина и трудовой рас порядок в странах с развитой рыночной экономикой / С. А. Шерегов // Трудовое право. – 2002. – № 1. – С. 39-47.
5. Киселев И. Я. Зарубежное трудовое право. Учебник для вузов / И. Я. Киселев. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 263 с.

6. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 50 (зі змінами та доповненнями по стану на 01.01.2010 р.)
7. Иванов А. И. Дисциплина труда и дисциплинарные взыскания / А. И. Иванов // Труд за рубежом. – 1997. – № 3. – С. 4-16.
8. Code du travail/ Livre III, Titre II. Paris, Dalloz, 1997.
9. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право / И. Я. Киселев. – М.: Дело, 1999. – 728 с.

*Шамшина І. І., Східноукраїнський національний
університет ім. В. Даля*

ПРОФСПІЛКИ ЯК СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА НА СТОРОНІ ПРАЦІВНИКІВ

Исследовано значення профсоюзів як суб'єктів трудового права и определено их место в социально-партнерских отношениях. Выделены пробелы в правовом регулировании статуса профсоюзов по отечественному трудовому праву и предложены пути их преодоления. Разработаны предложения по совершенствованию трудового законодательства относительно регулирования профсоюзного представительства в социально-партнерских отношениях.

The significance of the trade unions as subjects of labour law is investigated, their place in social partnership is identified. The gaps in legal regulation of status of trade unions in the domestic labour law are distinguished and ways to overcome them are suggested. The proposals to improve labour laws, regulating of trade union representation in the social partnership, are developed.

Реалії ринкової економіки обумовлюють потребу в інтенсивному розвитку договірному способу регулювання суспільних відносин із застосування найманої праці. Адже саме соціальне партнерство сприяє досягненню балансу інтересів роботодавців та працівників, інтенсивному розвитку виробництва, забезпеченню соціальної стабільності. Це актуалізує роль та значення профспілок як суб'єктів сучасного трудового права та суб'єктів соціального партнерства на стороні працівників.

Дослідженню різних аспектів правового регулювання діяльності профспілок приділяли увагу багато науковців, а саме: О. С. Арсентьева, Н. Б. Болотіна, О. С. Борисов, В. Л. Костюк, І. Я. Кісельов, Л. І. Лазор, В. В. Лазор, Р. З. Лівшиць, В. Ю. Нікофоров,

Ю. П. Орловський, С. М. Прилипко, О. А. Процевський, Н. А. Плахотіна, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та інші. Разом з тим, багато питань щодо регулювання профспілкової діяльності ще залишаються дискусійними, а правовий статус профспілок за українським трудовим правом потребує вдосконалення.

Метою цієї статті є: дослідити роль і значення профспілок як суб'єктів трудового права та визначити їх місце у соціально-партнерських відносинах, виділити прогалини у правовому регулюванні статусу профспілок за вітчизняним трудовим правом та запропонувати шляхи їх подолання, розробити пропозиції з вдосконалення трудового законодавства щодо регулювання профспілкового представництва у соціально-партнерських відносинах.

Правовою засадою діяльності вітчизняних профспілок є, насамперед, Конституція України, де у ч. 3 ст. 36 вказано: "Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності" [1].

Юридична основа правосуб'єктності профспілок закріплена у Законі України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" (далі – Закон) [2], стаття 1 якого містить таке визначення: "професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання)".

Як відзначають Р. З. Лівшиць, Ю. П. Орловський, профспілки – неодмінний та найважливіший учасник механізму соціального партнерства [3, с. 42]. Вчені-правознавці, наприклад, професор Л. І. Лазор та ін. підкреслюють, що профспілки займають особливе місце серед суб'єктів трудового права на сучасному етапі [4, с. 345].

Важливо зазначити, що закон наділяє профспілки та їх об'єднання можливістю брати участь у колективно-договірних відносинах різного рівня, тобто бути суб'єктом соціального партнерства різного рівня на стороні працівників. На сучасному етапі профспілки є ефективним соціальним інститутом в умовах ринкових відносин і здатні впливати на соціально-економічну політику держави.

В. Ю. Никіфоров відзначає, що соціальні інститути є найважливішою ланкою у механізмі взаємодії між громадянським суспільством і державою, а їх вдосконалення відповідатиме логіці еволюційного розвитку громадянського суспільства як мікросоціосистеми України [5, с. 69]. На думку В. Г. Сумцова, В. Д. Гордієнко, О. М. Уманського, професійні спілки – це не тільки економічний, але й соціально-політичний інститут, оскільки метою їх діяльності є реалізація як економічних, так і політичних інтересів [6, с. 142].

Погоджуючись з вищесказаним, важливо відзначити, що профспілки є, насамперед, суб'єктами трудового права. Їх основне призначення – виступати суб'єктом представництва працівників при реалізації та захисті їх колективних інтересів, тобто бути суб'єктом соціального партнерства на стороні працівників. Це зумовлює необхідність переосмислення й чіткого врегулювання правового статусу профспілок у сучасних ринкових умовах розвитку українського суспільства.

Зарубіжний правовий досвід регулювання профспілкової діяльності може бути вельми корисний вітчизняному законодавцю на етапі реформування національного трудового законодавства. Так, слід звернути увагу на те, що за польським законодавством реєстрація профспілки здійснюється судом воєводства, на відміну від України, де такими повноваженнями наділені управління юстиції на місцях. І. Я. Кісельов відзначає, що перевагою польського законодавства є те, що чітко передбачені підстави дереєстрації профспілки, що можуть носити як добровільний, так і примусовий характер. Дереєстрація профспілки здійснюється тим же судом, який легалізував цю профспілку [7, с. 412].

На думку професора Л. І. Лазор, наділення одного органу правом і легалізації, і дереєстрації профспілки дозволяє забезпечити чіткість, об'єктивність, оперативність, законність як щодо виникнення правосуб'єктності профспілки, так і щодо її припинення [4, с. 347].

За законодавством України рішення про примусовий розпуск профспілки приймає суд, а про добровільний розпуск – загальні збори членів профспілки; при цьому порядок дереєстрації профспілки Законом не врегульований [2, ст. 18], тим самим створюється правова невизначеність щодо припинення правосуб'єктності профспілки.

Закон України містить також інші прогалини у закріпленні правового статусу профспілок. Так, розділ II Закону має назву

"Права та обов'язки профспілок, їх об'єднань" [2], але у самому тексті цього розділу розмежування прав та обов'язків відсутнє, по суті, у ньому зафіксовані тільки права профспілок.

Як відомо, права та обов'язки у змісті правового статусу суб'єкта діалектично взаємопов'язані. Тому відсутність нормативного закріплення обов'язків у змісті правового статусу профспілок не дозволяє стверджувати, що цей статус достатньо повно окреслений законодавцем. Крім того, закріплення у Законі тільки прав профспілок, але не їх обов'язків не забезпечує необхідної ефективності механізму захисту профспілками прав та інтересів своїх членів. Адже при такій правовій регламентації профспілка може, але не зобов'язана ставати на бік працівників для захисту їх прав або реалізації їх інтересів.

Тому слід законодавчо встановити, що захист професійними спілками трудових прав та інтересів своїх членів є не правом, а виключно обов'язком профспілок. Законодавче закріплення такого обов'язку дуже важливе у сучасних ринкових умовах, оскільки суб'єктивне право – це міра можливої поведінки за розсудом правомочної сторони. Виходячи з правової природи категорії "право", впливає, що на сьогодні професійна спілка може виконувати або не виконувати свою захисну функцію.

На підставі вищезазначеного Закон має бути доповнений такою нормою:

"Стаття ** Обов'язки профспілок, їх об'єднань

Профспілка будь-якого рівня зобов'язана:

захищати індивідуальні трудові права та інтереси у разі звернення члена профспілки;

представляти й захищати колективні права та інтереси своїх членів у разі їх відповідного волевиявлення".

Наявність у законодавстві запропонованої норми дозволить чіткіше визначити правовий статус профспілки взагалі та як суб'єкта соціально-партнерських відносин, зокрема, і сприятиме активізації її дій у цій сфері.

Специфіка правового статусу профспілки у трудовому праві обумовлена тим, що на відміну від трудового колективу профспілка є юридичною особою [2, ст. 35]. У зв'язку з цим заслуговує на увагу та підтримку позиція Н. Б. Болотіної, яка вважає, що дуже актуальними на сучасному етапі є питання майнової відповідальності професійних спілок за виконання своїх обов'язків, а також визначення фінансових джерел для такої відповідальності. У законодавстві країн Європи, США, де профспілковий рух набув

повсюдного визнання, відзначає названий автор, законодавчо передбачаються обов'язки професійних спілок, а також майнова відповідальність за рахунок коштів профспілкових органів. Крім того, передбачена також адміністративна і кримінальна відповідальність профспілкових функціонерів [8, с. 61].

Звертаючись до правового досвіду Польщі, слід зазначити, що там Законом про профспілки встановлена відповідальність у вигляді штрафу (до 50 тис. злотих) за порушення цього закону з боку підприємців, профспілок та їх працівників. Законодавчо встановлена спеціальна процедура покарання профспілки за порушення законності [7, с. 414]. Так, відзначає І. Я. Кисельов, якщо суд, який зареєстрував профспілку, встановить, що вона порушує законодавство, суд повинен вимагати, щоб профспілка припинила це порушення протягом 14 днів, а прокуратура – порушити судову справу. Якщо профспілковий орган протягом 14 днів не припинить порушення закону та ігнорує попередження суду, то суд має право: накласти на кожного члена профспілки штраф; вимагати проведення перевиборів профспілкових органів. Якщо профспілковий орган не підкорятиметься цій вимозі, його діяльність може бути припинена. Суд може прийняти рішення про дереєстрацію профспілки, що порушує закон й ігнорує попередження суду про неприпустимість такого порушення та про виключення цієї профспілки з профспілкового реєстру [7, с. 415].

Чинне законодавство України про профспілки містить тільки одну статтю, присвячену відповідальності, що має назву "Відповідальність посадовців", у змісті якій не йдеться про відповідальність самої профспілки за порушення своїх обов'язків та трудового законодавства [2, ст. 46]. Можна констатувати, що один із найважливіших елементів правового статусу профспілок – відповідальність за порушення трудових обов'язків, сьогодні українським законодавством не врегульований, що є істотною правовою прогалиною.

Зважаючи на позитивний досвід зарубіжного законодавства та реалії ринкових відносин, доцільно в Україні законодавчо визначити підстави та види юридичної відповідальності профспілок, механізм її застосування.

Вдосконалення законодавчого визначення правового статусу профспілок забезпечить, як вже наголошувалося, можливість ефективнішої діяльності профспілок як представницького органу працівників.

Разом з тим, необхідно зробити акцент на тому, що у сфері трудового права профспілка виступає саме як представницький орган і не має самостійного значення.

У зв'язку з цим виглядає логічно невинуватим те, що в деяких законодавчих актах, таких як Закон "Про колективні договори і угоди" [9, ст. 3], Закон "Про організації роботодавців" [10, ст. 1], саме профспілки вказуються як сторона соціального партнерства на стороні працівників. Такий підхід дозволяє деяким ученим розвивати цю позицію. Наприклад, О. С. Арсентьєва стверджує, що первинна профспілкова організація підприємства також має бути визнана стороною соціального партнерства [11, с. 10].

З вищезгаданим підходом важко погодитися. Виходячи з класичних положень цивільного права, представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право укласти угоду від імені іншої сторони, яку вона представляє [12, ст. 237, ч. 1]. Цивільне законодавство встановлює, що угода, здійснена представником, створює, змінює і припиняє цивільні права й обов'язки особи, яку він представляє [12, ст. 239]. Як видно, стороною угоди, укладеної представником, є не він, а особа, яку він представляє.

Всі угоди, які укладає профспілка у ході колективно-договірних відносин, мають правові наслідки для працівників, яких представляє ця профспілка. Таким чином, очевидно, що стороною соціально-партнерських відносин у цьому випадку виступають саме працівники в особі профспілки, як свого представницького органу, але не сама профспілка.

Е. Б. Френкель звертає увагу на те, що у Польщі сторонами колективного договору на локальному рівні є підприємство (роботодавець) та безпосередньо працівники, на боці яких представником виступає профспілка [13, с. 83].

Професор В. В. Лазор обґрунтовано вказує, що у разі тривалих у часі переговорів, окрім безпосереднього волевиявлення трудового колективу, іншим організаційним чинником є обрання представницького органу та передача йому повноважень трудового колективу. Таким чином, підкреслює названий автор, можна сказати, що загальні збори – це статична складова правосуб'єктності трудового колективу, а виборний представницький орган – динамічна складова [14, с. 266].

Повністю поділяючи цю позицію, важливо підкреслити, що профспілка може (й повинна) представляти інтереси працівників у

конкретних соціально-партнерських відносинах тільки у випадку, якщо працівники уповноважать її на це. Закон не повинен презюмувати профспілкове представництво, а саме такий висновок можна зробити зі змісту частини 2 ст. 19 Закону, де йдеться про те, що у питаннях колективних інтересів працівників профспілки здійснюють представництво працівників незалежно від їх членства у профспілці [2].

Щоб уникнути правової невизначеності необхідно, щоб законодавчо було закріплено, що стороною соціального партнерства є *працівники (трудоий колектив)*, які діють безпосередньо або в особі свого представницького органу, зокрема профспілки.

Така норма внесе визначеність у суб'єктний склад соціального партнерства, чітко встановивши, що профспілка виступає суб'єктом соціально-партнерських відносин як *представник* працівників, але не як сторона цих відносин.

На неприпустимість монополізму профспілкового представництва звертають увагу багато науковців. Так, В. Костюк [15, с. 39], Н. Неумивайченко [16, с. 83] вважають, що в умовах демократії і плюралізму важливим є недопущення монополізму професійних спілок бути представниками інтересів трудящих, оскільки вони є тільки посередниками.

Н. А. Плахотіна відзначає, що на практиці нерідко зустрічаються випадки, коли членами профспілки є не всі працівники підприємства (установи, організації). При цьому працівники, що не є членами профспілки, можуть не довіряти профспілковим органам представництво своїх інтересів. Крім того, точки зору працівників і профспілки на колективні інтереси також можуть бути різними. І в таких випадках важливо, щоб позиція, що відстоюється представником у колективно-договірних відносинах, дійсно відображала думку працівників, яких він представляє [17, с. 91].

Свого часу В. Д. Догадов відзначав, що профспілкове представництво не має спільних аспектів (окрім назви) з представництвом у галузі цивільних правовідносин, яке ґрунтується на повноваженнях і дорученні. Профспілки, що виражають інтереси найманих працівників, підкреслював названий автор, діють не на підставі певного доручення, виданого окремими працівниками, а як правосуб'єктна організація робочого класу" [18, с. 26].

Ця позиція відображає адміністративно-командні тенденції у регулюванні трудових відносин за наявності монополізму роботодавчої правосуб'єктності з боку держави. Тому, в умовах

ринкових відносин, плюралізму форм власності, демократичних тенденцій у розвитку всіх суспільних відносин ця позиція втратила своє значення.

Заслуговує на увагу точка зору Н. А. Плахотіної, на думку якої у всіх випадках повноваження представників в колективно-договірних відносинах повинні мати документальне підтвердження. Навіть якщо йдеться про представництво інтересів працівників профспілковим органом, то на загальних зборах трудового колективу має бути прийнятий акт, в якому працівники фіксують, що довіряють профспілці представляти свої інтереси і делегують їй усі представницькі повноваження без винятку, або ж з деякими обмеженнями. Відносно профспілкового представництва повинна діяти норма про представництво за дорученням, що має бути засвідченим нотаріально або відповідною печаткою [17, с. 92].

Поділяючи у цілому вказану позицію, хотілося б відзначити, що трудовий колектив (на відміну від роботодавця) печатки не має, а нотаріальне посвідчення доручення у цьому випадку має певні складнощі процедурного та матеріального характеру. Тому є логічним, що повноваження профспілки як представницького органу працівників у конкретних соціально-партнерських відносинах можуть бути документально зафіксовані в акті, засвідченому рішенням загальних зборів трудового колективу.

Для забезпечення реального представництва інтересів працівників у колективно-договірних відносинах та з метою уникнення профспілкового монополізму законодавчо слід закріпити таку норму:

"Профспілка представляє інтереси працівників у соціально-партнерських відносинах, якщо рішенням загальних зборів трудового колективу їй доручено це право. Межі повноважень профспілки у конкретних соціально-партнерських відносинах мають бути зафіксовані документально в акті, засвідченому рішенням загальних зборів трудового колективу".

Важливо відзначити, що правосуб'єктність будь-якого представницького органу працівників має визнаватися з моменту документального закріплення його повноважень, обов'язків і меж відповідальності актом загальних зборів трудового колективу.

На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що для вдосконалення правового статусу профспілок і забезпечення їм можливості виступати активним суб'єктом соціально-партнерських відносин на стороні працівників необхідно

законодавчо: 1) передбачити повноваження суду з легалізації та дереєстрації профспілок; 2) встановити, що захист професійними спілками трудових прав та інтересів своїх членів є не правом, а виключно обов'язком профспілок; 3) визначити підстави та види юридичної відповідальності профспілок, механізм її застосування; 4) закріпити, що профспілка виступає суб'єктом соціально-партнерських відносин як *представник* працівників, але не як сторона цих відносин; 5) передбачити норму, згідно з якою профспілка представляє інтереси працівників у соціально-партнерських відносинах, якщо рішенням загальних зборів трудового колективу їй доручене це право.

Урахування сучасних ринкових реалій та демократичних тенденцій у розвитку суспільства при вдосконаленні правового статусу профспілок як суб'єктів соціального партнерства на стороні працівників дозволить створити належне правове поле для ефективного розвитку соціального партнерства в країні. А це, у свою чергу, сприятиме розвитку національної економіки та соціальному миру у суспільстві.

Література:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.
3. Трудовое право России. Учебник для вузов / Отв. ред. д. ю. н., проф. Р. З. Лившиц, д. ю. н., проф. Ю. П. Орловский. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 480 с.
4. L. Lazor, I. Shamshina. Trade union legal status in Ukraine and Poland: comparative-legal aspect // TEKA Commission of motorization and power industry in agriculture. – OL PAN, Lublin, 2010, 10A, p. 345-350.
5. Нікіфоров В. Ю. Нормативно-правове забезпечення форм захисту профспілками трудових прав працівників / В. Ю. Нікіфоров // Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС. – 2003. – № 4. – С. 57-69.
6. Уманський О. М., Сумцов В. Г., Гордієнко В. Д. Соціально-трудова відносина: Навч. посібн. / О. М. Уманський, В. Г. Сумцов, В. Д. Гордієнко. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 472 с.
7. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право: Учебник для вузов / И. Я. Киселев. – М.: Дело, 1999. – 728 с.

8. Болотіна Н. Б. Повноваження профспілок у сфері захисту соціально-трудоових прав працівників /Н. Б. Болотіна // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 8. – С. 59-63.
9. Закон України "Про колективні договори і угоди" // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – Ст. 361 (із змінами і доповненнями на 01.01.2010 р.)
10. Закон України "Про організації роботодавців" // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 32. – Ст. 171.
11. Арсентьева О. С. Правове регулювання соціального партнерства на етапі реформування трудового права України: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.05 /Східноукраїнський національний університет імені В. Даля / О. С. Арсентьева. – Луганськ, 2010. – 20 с.
12. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
13. Трудовое и социальное право зарубежных стран: основные институты. Сравнительно-правовое исследование / Под ред. Э. Б. Френкель. – М.: Юрист, 2002. – 687 с.
14. Лазор В. В. Правове регулювання трудових спорів, конфліктів і порядок їх вирішення на сучасному етапі: Монографія / В. В. Лазор. – Луганськ: Вид-во "Література", 2004. – 352 с.
15. Костюк В. Л. Профспілки як суб'єкти трудового права: проблемні аспекти / В. Л. Костюк // Науковий часопис Чернівецького національного університету. – 2007. – С. 38-41.
16. Неумивайченко Н. В. Профспілки як суб'єкти трудового права /Н. В. Неумивайченко // Вісник Національної академії державного управління. – 2006. – № 8. – С. 79-85.
17. Плахотіна Н. А. Проблеми регулювання трудових процесуальних відносин в українській правовій системі: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 /Східноукраїнський національний університет імені В. Даля /Н. А. Плахотіна. – Луганськ, 2009. – 186 с.
18. Догадов В. М. Правовое положение профессиональных союзов СССР. Очерк профсоюзного права / В. М. Догадов. – М. -Л.: Госюриздат, 1928. – 176 с.

СПІР ПРО ПРАВО У НАКАЗНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття посвячена рассмотрению ключевого вопроса приказного производства в гражданском процессе – правила об отсутствии спора в требованиях, которые предъявляются в порядке приказного производства. На основании проведенного анализа теоретических положений института приказного производства, действующего законодательства и материалов судебной практики автором предлагается исключить из Гражданского процессуального кодекса Украины правило об отсутствии спора в требованиях, которые предъявляются в порядке приказного производства.

Article is devoted consideration of a key question of mandatory proceeding in civil process – rules about absence of dispute in requirements which are shown as mandatory proceeding. On the basis of the spent analysis of theoretical positions of institute of mandatory proceeding, the current legislation and materials of judiciary practice the author offers to exclude from the Civil remedial code of Ukraine a rule about absence of dispute in requirements which are shown as mandatory proceeding.

Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) України в редакції від 18 березня 2004 року в пункті 2 частини першої статті 100 однією з підстав для відмови у прийнятті заяви про видачу судового наказу передбачав наявність спору про право.

Це ж положення залишилось в ЦПК України і після внесення в нього змін Законом України "Про судоустрій та статус суддів" від 7 липня 2010 року у пункті 2 частини третьої статті 100.

Єдиного поняття спору про право в юридичній науці не сформовано, що спричиняє різне сприйняття адресатами норм терміну, застосованого законодавцем в правовій конструкції наказного провадження. Це, в свою чергу, зумовлює серйозні помилки в правозастосуванні та, як наслідок, формування суперечливої судової практики.

Зазначена тематика залишається недостатньо дослідженою наукою, хоч з проблематики наказного провадження у цивільному процесі вийшли у світ монографічні дослідження В. Решетняка, І. Черних, М. Черьоміна, а також приділено увагу у працях вітчизняних фахівців (М. Штефан, С. Фурса, П. Шевчук, Д. Луспеник, Я. Зейкан).

Однак, майже у всіх зазначених дослідженнях (за винятком монографії М. Черьоміна) не розглянуто докладно ключове питання наказного провадження у цивільному процесі – правило про відсутність спору про право у вимогах, які пред'являються в порядку наказного провадження.

Метою статті є вивчення правової природи наказного провадження через розкриття змісту поняття "спір про право", а також пошук відповіді на питання чи є спір про право у вимогах, які пред'являються в порядку наказного провадження.

На сьогодні цивільне процесуальне законодавство передбачає, що спір про право може виникнути в разі порушення, невизнання або оспорювання прав, свобод чи інтересів особи.

З іншого боку, необхідною умовою порушення судового провадження є наявність певного спору, конфлікту, що виник із суспільних відносин, які опосередковуються правом.

Проте, визначення спору про право та його ознак у теорії цивільного процесу є дискусійним питанням. Якщо виходити з існуючих точок зору та змісту ЦПК України, спір про право являє собою суперечність, зовнішній вияв неспівпадіння в правових переконаннях сторін щодо існуючих прав та обов'язків або з приводу наявності (відсутності) правовідносин чи їх змісту та викликана цим неспівпадінням протилежна їх поведінка. У теорії цивільного процесу під спором про право, як правило, розуміють "певний стан суб'єктивного права" і стверджують, що спір є "суперечність, конфлікт, протиборство сторін" [5, 604].

За змістом спір про право може бути найрізноманітнішим. В одному випадку сторони можуть спорити з приводу наявності чи відсутності між ними матеріальних правовідносин, в іншому – не заперечувати наявності між ними певних матеріальних правовідносин, але спорити між собою щодо реалізації прав і виконання обов'язків, що впливають із цих правовідносин. Спір може спричинюватися діями, які спрямовані на зміну або припинення між сторонами матеріальних правовідносин. Але в усіх випадках предметом спору є певне суб'єктивне право.

Суб'єктивне право виражається в трьох правомочностях – право на власні дії, право на чужі дії та право на захист.

Здійснення суб'єктивного цивільного права – це реалізація засобів можливої поведінки управомоченої особи шляхом здійснення належних їй правомочностей.

Суб'єктивному цивільному праву завжди кореспондує юридичний (суб'єктивний) обов'язок. Він може бути активним, якщо зобов'язана особа повинна вчинити певні дії, і пасивним, якщо вона мусить згідно зі своїм обов'язком утримуватись від вчинення дій.

Будь-яка зацікавлена особа має право в порядку, встановленому законом, звернутись до суду за охороною свого права і захистити його відповідними способами, передбаченими законом.

Під способом захисту суб'єктивного права розуміється визначений законом порядок забезпечення відновлення (визнання) порушених прав і одночасного правового впливу на порушника з метою відновлення порушеної майнової і немайнової сфери. Способи захисту цивільних прав передбачені статтею 16 Цивільного кодексу України [4, 254].

Не дивлячись на те, що право на захист з'являється при порушенні права, для порушення самого процесу достатньо лише припущення, що це суб'єктивне право порушене (обов'язок не виконано).

Спір з юридичної точки зору відрізняється від поняття спору в звичайному житті, коли під суб'єктами, які спорять, найчастіше розуміються особи, які "активно" протистоять одна одній. Спір про право – це інше явище, для наявності якого достатньо лише припущення, що особа, не спростовуючи наявності прав іншої особи, не виконує покладений на неї обов'язок.

На нашу думку, у справах наказного провадження наявне право на отримання певного матеріального блага однією стороною і невиконання іншою стороною обов'язку щодо надання такого блага, тобто має місце неможливість здійснення свого права управомоченою стороною. Це і є спором про право. Для порушення наказного провадження необхідне твердження, що певне зобов'язання не виконується, що є порушенням суб'єктивного цивільного права управомоченої сторони, яка звертається до суду саме за його захистом.

З точки зору Д. О. Туманова визнання відсутності спору про право у справах наказного провадження не узгоджується з поняттями суб'єктивного права та спору про нього. У зв'язку з чим, вчений обґрунтовано висловлює точку зору, що в наказному провадженні розуміння відсутності спору про право з точки зору закону, скоріш за все, має на увазі саме відсутність заперечень з боку зобов'язаної особи, тобто під відсутністю спору про право називається ситуація, коли боржник, не виконуючи свій обов'язок "активно", його не заперечує [3, 72].

В свою чергу, українська вчена О. Штефан вважає, що в наказному провадженні, з одного боку, має місце спір про право в особливій формі прояву, а з іншого – наказне провадження є безспірним [7, 46].

У вітчизняній літературі при визначенні специфіки та характеру цивільних справ, які розглядаються в наказному провадженні, найбільш часто використовується саме термін "безспірність".

Цей термін багаторазово застосовується в різноманітних контекстах та змістових значеннях, в науковій літературі та судовій практиці. Разом з тим, єдиного підходу до визначення "безспірності" не існує. Легального визначення "безспірності" жоден з нормативних актів, які діяли раніше чи є чинними в теперішній час, не містить.

М. Черьомін на основі теоретичного аналізу питання про поняття спору про право переконливо аргументував можливість застосування терміну "безспірність" по відношенню до наказного провадження тільки як характеристики самого порядку вирішення справи і як властивості доказів, що надаються в наказному провадженні [6, 75].

А. В. Габов також звертав увагу, що "різниця між позовним та наказним провадженням полягає саме в безспірності доказів в останньому" [6, 75].

На думку О. Штефан безспірний порядок наказного провадження означає, що: по-перше, відсутній прояв принципу змагальності сторін; по-друге, є спрощеним провадженням, яке не містить стадії судового розгляду. Іншими словами, безспірний характер наказного провадження виявляється у процесуальному порядку вирішення матеріально-правового спору [7, 46].

При цьому, не зважаючи на те, що стягнення вчиняється у безспірному порядку, однак самі вимоги не можуть вважатися апіорно безспірними.

Під безспірністю вимог слід розуміти наявність достатніх та належних доказів високого ступеню достовірності, що визначають обґрунтованість вимог стягувача та малої ймовірності захисту боржника.

Грошева О. слушно зауважує, що вводячи інститут стягнення окремих видів заборгованостей у безспірному порядку, законодавець зовсім не мав на увазі, що самі вимоги, стягнення заборгованості по яких вчиняється у безспірному порядку, є безспірними [1, 97].

Російський науковець Нікітін В. доходить висновку, що стосовно наказного провадження термін "безспірність" у значенні "відсутність спору" застосовувати недопустимо. Тому "безспірність" необхідно розуміти як відсутність або обмеження можливості оскаржувати [2, 11].

Отже, безспірність, яка є основною ознакою наказного провадження, може проявлятися у наступних аспектах.

По-перше, як характеристика процесуального порядку вирішення матеріально-правового спору.

По-друге, як характеристика вимоги, що пред'являється особою, яка вважає, що її суб'єктивне право було порушене.

Окрім того, безспірність необхідно розуміти як об'єктивно існуючу властивість цивільної справи, яка вказує на те, що в силу специфіки матеріально-правового регулювання правовідносин, які прийшли у стан спірності, а також сукупності та характеру доказів, наявних у стягувача, боржник не має реальних перспектив на захист.

Однак, зауважимо, що така властивість цивільної справи не залежить від того, в якому порядку вона буде розглянута – в наказному чи позовному. Тому властивість безспірності цивільної справи існує незалежно від застосовуваного порядку її вирішення.

Повертаючись безпосередньо до питання спору про право у справах наказного провадження, звернемо увагу також на утворення внутрішньої суперечності в ЦПК України при запровадженні правила про відсутність спору про право у вимогах, які пред'являються в порядку наказного провадження. Так, одна й та ж вимога може бути пред'явлена особою як в наказному, так і позовному порядку. Жодної заборони на такі дії ЦПК України не містить. Тобто у випадку, якщо вимога заявляється шляхом подачі заяви про видачу судового наказу, то по логіці закону спору про право не має, але якщо цю ж вимогу викласти в позові, то по вказаній логіці спір про право вже має місце.

В унісон з викладеною думкою, Ярошенко І. С. при обґрунтуванні наявності у справах наказного провадження спору про право посилається на те, що справи, які в теперішній час можуть розглядатись у порядку наказного провадження, до прийняття ЦПК України від 18 березня 2004 року, розглядалися у порядку позовного провадження, яке порушується виключно при наявності спору про право [8, 19].

Це також підкреслює, що запровадження законодавцем правила про відсутність спору про право у вимогах, які пред'являються в порядку наказного провадження, є не обґрунтованим.

Отже, відповідаючи на питання про наявність спору про право в справах наказного провадження, необхідно визнати, що такі справи відповідають сутності та характеристикам спору про право і в вимогах, які пред'являються в порядку наказного провадження, є спір про право.

Очевидно, наказне провадження, як і позовне провадження, має за мету вирішення правового конфлікту, спору, що виник між сторонами матеріальних правовідносин. Проте, на відміну від позовного провадження, наказне провадження вирішує такий конфлікт у спрощеній формі – безспірному порядку з метою процесуальної економії та прискорення здійснення реального судового захисту суб'єктивних прав учасників матеріальних правовідносин.

На жаль, доводиться констатувати, що некоректне застосування законодавцем категорії "спір про право" в правовій конструкції наказного провадження зумовлює формування неадекватної та суперечливої судової практики.

На нашу думку, аналіз теоретичних положень інституту наказного провадження, чинного процесуального законодавства, що регулює розгляд цієї категорії справ, і матеріалів судової практики, дозволяє зробити висновок, що з ЦПК України потрібно виключити правило про відсутність спору про право у вимогах, які пред'являються в порядку наказного провадження.

При цьому вважаємо за доцільне зафіксувати, що в порядку наказного провадження можуть вирішуватись тільки вимоги за доказами, які безумовно підтверджують наявність невиконаного зобов'язання, строк виконання по якому наступив, якщо з документів, наданих стягувачем, не вбачається, що зобов'язання заперечується боржником.

Література:

1. Грошева О. Нотаріальна і судова форми захисту суб'єктивних прав // Право України. – 2006. – № 1. – С. 95-98.
2. Никитин В. Бесспорность дел приказного и упрощенного производств // Арбитражный и гражданский процесс. – 2009. – № 7. – С. 9-12.
3. Туманов Д. А. Приказное производство в настоящее время: процесс или фикция процесса? // Журнал российского права. – 2008. – № 7. – С. 66-76.
4. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.

5. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. – 916 с. – (Серія "Процесуальні науки).
6. Черных И. Упрощенное производство в гражданском и арбитражном процессе // Юридический мир. – 2004. – № 5. – С. 74-77.
7. Штефан О. Наказне провадження у цивільному судочинстві України // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 1. – С. 44-48.
8. Ярошенко І. С. Наказне провадження: питання теорії та практики // Юриспруденція: теорія і практика. – 2008. – № 8. – С. 18-23.

Чередник Р. В., НУ "ОЮА"

СТАНОВЛЕННЯ СПОРТИВНОГО ПРАВА ЯК КОМПЛЕКСНОЇ ГАЛУЗІ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Данная статья является попыткой определения комплексности спортивного права и определения его места в системе украинского законодательства. В научной литературе детально проработаны лишь отдельные, в основном прикладные, аспекты функционирования спортивного права. Автором статьи используется концепция комплексной отрасли законодательства, которое разрабатывается современной правовой наукой, обосновывается ее применимость для характеристики спортивного права. Целью статьи является обоснование самостоятельности спортивного права как элемента системы законодательства, а также определение места спортивного права в данной системе с учетом существующих теоретико-правовых разработок.

This article is the attempt of determination of complexity of sport law and determining his location in the system of the Ukrainian legislation. Today in scientific works in detail worked only separate, mainly applied, aspects of functioning of sports law. The author of the article use conception of complex industry of legislation which is developed modern legal science, which applicability is grounded for description of sports law. The aim of the article is a ground of independence of sport law as an element of the system of legislation of Ukraine.

Актуальність теми дослідження обумовлюється кількома важливими чинниками. Зростання ролі комплексного, тобто що знаходиться на стику основних галузей права, правового регулювання сьогодні є однією з головних тенденцій розвитку сучасного

українського законодавства. У наукових виданнях останнім часом спостерігається інтерес авторів до проблем і закономірностей комплексного законодавчого регулювання, згаслий було після наукової дискусії кінця 70-х – початки 80-х років минулого століття про систему права. Цей інтерес властивий, перш за все, тим науковцям, які повсякденно стикаються з комплексними утвореннями системи законодавства, структура якої в сучасних умовах значно змінюється. Прикладами можуть служити роботи, метою яких є визначення місця в сучасній системі права масивів правових норм, регулюючих стосунки в найважливіших сферах суспільного життя, як правило, що не розглядалися раніше як самостійні галузі права і законодавства – військово, інформаційне, медичне, освітнє, транспортне право та ін. Про спорт і про правові норми, що регламентують стосунки, які складаються в цій сфері, в зв'язку з цим слід говорити окремо.

Спорт – одна з найважливіших сфер суспільного життя, це одна з основ збереження і зміцнення здоров'я населення, засіб підвищення життєстійкості, оптимізму, працездатності людей. Спортивні змагання привертають увагу все більшої кількості людей, в спорт вкладаються кошти, що все збільшуються. Відповідно, підвищуються вимоги до організації спортивних заходів, діяльності їх учасників, з'являється потреба в правовому регулюванні стосунків у сфері спорту [1, с. 13].

Велике значення для перспективи розвитку спортивного права, як самостійної комплексної галузі права, мають праці С. В. Алексеева, А. В. Оболонського, В. Н. Уварова, І. М. Чемакіна, А. М. Чеснокова та інших, в яких досліджувались різноманітні аспекти необхідності розвитку та кодифікації спортивного права. Проблема правового регулювання в сфері спортивної діяльності присвячені дослідження А. В. Дмитрієва, В. С. Келлера, Ю. А. Коломєйцева, І. І. Сулейманова, Ю. Л. Ханіна, в яких автори визначають основні, ґрунтовні положення, що фігурують в сфері спортивної діяльності, виділяють основні причини, які зумовлюють виникнення вищевказаних правовідносин, розробляють шляхи запобігання, управління або вирішення спортивних конфліктів.

Водночас, не зважаючи на нагальну потребу в ретельному та всебічному теоретичному осмисленні спортивного права в Україні практично відсутні роботи з цієї проблематики. Однією з причин неналежного розвитку спортивного права як науки і галузі права є недостатня кількість наукових досліджень. Відсутність спеціальних

досліджень в цій сфері позбавляє багато авторів "фундаменту", необхідного при вивченні ряду проблем правового регулювання спортивних стосунків, правового статусу спортсмена, правового регулювання професійного спорту і так далі. Дані обставини логічно приводять до того, що при аналізі норм спортивного права висновки, як правило, носять узагальнений характер, переважають оціночні категорії, які призводять до вдосконалення правової науки і юридичної практики.

Метою статті є розкриття особливостей становлення спортивного права в правовій системі України.

Необхідність захисту інтересів спортсменів, введення та регламентація інститутів тренерства, спортивного арбітражу, спортивного конфлікту та законодавчої регламентації процедури його вирішення, а також вдосконалення правових інструментів захисту національних спортивних інтересів України на міжнародній арені обґрунтовує спробу загальнотеоретичного дослідження спортивного права як цілісного утворення і визначення його місця в правовій системі України. Сьогодні в українській науковій літературі увага приділяється лише приватним, фрагментарним аспектам функціонування спортивного права, що в свою чергу мотивує актуальність впровадження спортивного права як комплексної галузі законодавства.

В сучасній юриспруденції домінує концепція про існування лише основних галузей права. Прибічники даної концепції категорично відкидають можливість існування відповідних вторинних, комплексних галузей права, однією з яких є спортивне право. Існуюча традиційна конструкція галузей права гальмує комплексне наукове вивчення нових суспільних правовідносин, зокрема, правовідносин в сфері спорту.

Негативне відношення до виділення нових галузей права неминує і закономірно приводить до вакууму в області спеціальних правових досліджень і, як наслідок, до браку фахівців, які володіють спеціальними знаннями в даній галузі.

В свою чергу коло правовідносин, що охоплюється сферою спортивного права є доволі широким та має яскраво визначену комплексну спрямованість, а саме:

- фізична культура і спорт в Україні як об'єкт правового регулювання;
- організаційно-правові основи державного управління фізичною культурою і спортом;

- правове регулювання професійного спорту в Україні;
- правове регулювання сфери студентського спорту в Україні;
- правове регулювання дитячо-юнацького спорту;
- правове забезпечення суспільних фізкультурно-спортивних об'єднань;
- правовий статус спортсменів, тренерів та ін. учасників спортивної діяльності;
- правове положення та регламентація діяльності Олімпійського комітету України;
- правові аспекти організації та проведення спортивних змагань;
- регулювання трудових та соціальних відносин в спортивному праві;
- регулювання податкових відносин в сфері спорту;
- право інтелектуальної власності в сфері спортивної діяльності [2, с. 127].

Розкриваючи поняття і зміст спортивного права як комплексної галузі права в українському законодавстві, потрібно опиратися на понятійний інструментарій, що склався впродовж багатолітньої практики у вітчизняній юридичній доктрині. Згідно загальної теорії права, прийнято вважати, що базовим, найбільш крупним елементом системи права є галузь, яка є найбільш широким з'єднанням правових норм, регулюючих певний вид суспільних відносин [3, с. 348].

В свою чергу комплексність галузі в системі права зумовлюється тим, що вона відображає і регулює найбільш значимі, відокремлені стосунки, що виникають в різноманітних сферах суспільного життя, які грають істотну роль в його організації. В той же час відособлений нормативно-правовий масив, що є специфічним компонентом галузі права і регулюючий різновид певного виду суспільних правовідносин, представляє правовий інститут. Споріднені інститути, в свою чергу, можуть утворювати підгалузі права.

Підставами для розмежування права на галузі є предмет і метод. Предметом визнаються суспільні відносини, що характеризуються своєю однорідністю і врегульовані нормами певної галузі права. Під методом розуміється система регулятивної дії, якій притаманний специфічний спосіб регулювання. У зв'язку з цим поява окремих галузей права відбувається не довільно, а як наслідок виокремлення відособленої групи суспільних відносин,

що представляють предмет, і формування особливого регулятивного режиму, що є методом правового регулювання. Таким чином, предмет і метод є необхідними умовами відмежування однієї галузі права від іншої [4, с. 129].

Предметом спортивного права як нормативно-комплексної галузі права, що представлена сукупністю правових норм і інститутів, є горизонтальні суспільні правовідносини, що пов'язані з реалізацією різноманітних напрямків спортивної діяльності, виникаючих між спортивними організаціями та іншими суб'єктами сфери спортивної діяльності. Зокрема, предметом спортивного права можуть виступати й некомерційні стосунки, що пов'язані з державним регулюванням спортивної діяльності в цілях забезпечення інтересів держави та суспільства.

Відповідно до предмету спортивного права, законодавством передбачається виникнення прав і обов'язків як на підставі укладеного договору, так і через акт застосування права. Крім того, права і обов'язки можуть бути прямо зазначені в законі. В свою чергу, диспозитивний характер норм спортивного права надає можливість суб'єктам вищевказаних правовідносин в дискреційному порядку, за власним розсудом, вирішувати питання про об'єм прав і обов'язків останніх. Також не варто ігнорувати рекомендаційні норми компетентних органів державної влади, на які обов'язково слід звертати увагу в ході здійснення спортивної діяльності.

Імперативні норми, в свою чергу, носять обов'язковий характер, вичерпно визначаючи об'єм або обов'язок суб'єктивного права. Відносини між суб'єктами фізкультурно-спортивних правовідносин можуть бути побудовані за різними схемами, як по горизонталі, у випадках рівноправності суб'єктів правовідносин, так і по вертикалі, як це проявляється у відносинах між суб'єктами фізкультурно-спортивної діяльності і державою. Таким чином, методом правового регулювання в сфері спортивно-фізкультурних правовідносин є поєднання елементів імперативного і диспозитивного регулювання, а основні способи (прийоми) правового регулювання в даному випадку зводяться до позитивного примусу, дозволу і заборони [5, с. 371].

Розглядаючи спортивне право як комплексну галузь українського права, що перебуває на стадії формування, не можна не зупинитися на характеристичні її принципів і функцій. У загальнотеоретичному плані під принципами права розуміються основоположні засади, ключові ідеї права, що визначають і виражають його суть.

Стосовно принципів правового регулювання у сфері спортивної діяльності, то вони є основоположним базисом, який повинен поширюватися на всю систему правових норм, що регулюють спортивну діяльність і забезпечувати цілеспрямовану дію на спортивну діяльність та на її суб'єктів.

Принципи права можуть бути закріплені в його окремих нормах, проте, також можуть і логічно виводитися з їхньої сукупності. Для спортивного права можна виділити ряд основних принципів правового регулювання, серед яких провідними є наступні.

Принцип законності, який є загальноправовим, а його реалізація – основою побудови правової держави. Стосовно спортивного права законність передбачає реалізацію трьох основних положень: по-перше, спортивна діяльність повинна здійснюватися винятково в межах вимог існуючого законодавства, по-друге, в основі регулювання більшої частини спортивної діяльності лежить правило: дозволене все те, що не заборонене законом, і, по-третє, держава повинна забезпечувати законність правових актів, а також діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, регулюючих спортивну діяльність.

Принцип вільної економічної діяльності, адже свобода економічної діяльності включає в себе, зокрема, право суб'єкта спортивних правовідносин розпочинати і вести спортивну діяльність в будь-якій не забороненій законом формі, з використанням всіх дозволених методів та способів.

Принцип державного регулювання ринкових відносин. Очевидно, що вільна ринкова економіка може залишатися такою лише в умовах поміркованого державного регулювання. При цьому сьогодні, в ході державного регулювання спортивної діяльності, однією з основних залишається проблема дотримання балансу приватних інтересів учасників спортивної діяльності та публічних інтересів держави і суспільства.

Принцип єдиного економічного простору. Даний загальноправовий принцип актуальний, перш за все, у сфері реалізації продукції вітчизняними організаціями, пов'язаними з бізнесом в області спорту.

Принцип різноманіття форм власності, їх юридичної рівності і рівності їх захисту полягає у визнанні і захисті рівним чином приватної, державної, муніципальної та інших форм власності. Відповідно до цього принципу законодавством не можуть

встановлюватися які-небудь преференції або обмеження будь-яких форм власності для суб'єктів спортивної діяльності.

Принцип підтримки добросовісної конкуренції і недопустимості підприємницької діяльності у сфері фізкультури і спорту, направленою на монополізацію ринку і недобросовісну конкуренцію.

Принцип свободи договору, опосередковуючого стосунки у сфері спорту. Відповідно до вказаного принципу сторони, представлені суб'єктами спортивної діяльності, мають право вибрати будь-який з передбачених в законі вигляд договорів або укласти договір, не передбачений законом або іншими правовими актами, у тому числі синтез-конструкцію, сформовану з елементів різних договорів, передбачених законами або іншими правовими актами.

Відповідно до вищезгаданих принципів, шляхом застосування методу спортивного права здійснюються функції цієї галузі. Виділяють дві основні юридичні функції спортивного права: регулятивну і охоронну.

Зміст регулятивної функції, що полягає в регламентації спортивних правовідносин, можна характеризувати через фіксацію суб'єктного складу спортивних правовідносин, визначення кола юридичних фактів, з якими норми спортивного права пов'язують настання тих або інших юридичних наслідків, формування прав і обов'язків учасників фізкультурно-спортивних правовідносин, та інші. Так, в основі регулятивної функції спортивного права лежать дозволяючі та зобов'язуючі юридичні норми.

Зміст охоронної функції спортивного права, в основі якої знаходяться перш за все забороняючі правові норми, полягає в правовій дії, направленій на охорону спортивних стосунків. Охоронна функція включає в себе також визначення санкції та складу правопорушення в сфері спортивної діяльності, створює підстави для юридичної відповідальності.

Не можна не звернути увагу і на те, що диференціація регулятивної і охоронної функцій як окремих видів правового впливу має деяку теоретичну умовність, оскільки і регулятивна, і охоронна функції реалізують основне призначення спортивного права – регулювати спортивні стосунки і забезпечувати їх стабільність та незалежність від зовнішніх негативних чинників [6, с. 52].

На сьогоднішній день українське законодавство в сфері спорту характеризується суттєвою розрізненістю та децентралізацією. Закон України "Про фізичну культуру і спорт" від 24.12.1993 року, не можна розглядати як кодифікований акт, тому що з тією або

іншою мірою деталізації останній лише встановлює загальні принципи, містить базові, можна навіть сказати, рамкові засади в області спорту.

Висновки. Спортивне право є особливою галуззю законодавства України, що у наш час подібно до військового, податкового або митного законодавства, знаходиться на стадії становлення. Ця галузь законодавства регулює самі різні правовідносини за участю суб'єктів спортивної діяльності: спортсменів, клубів, тих, хто займається організацією змагань, продажем трансляцій змагань, постачанням спортивного устаткування, продажем сувенірної продукції і тому подібне. Всі стосунки між цими суб'єктами можна віднести до спортивних в широкому сенсі слова. Вони регулюються різними галузями права: цивільним, трудовим, адміністративним, фінансовим. Саме тому на меті даного дослідження було обґрунтування комплексності спортивного права як самостійної галузі права України. Отже, спортивне право як галузь законодавства знаходиться ще на стадії формування. Багато в чому це обумовлено тим, що сучасні підходи до управління спортом, організації спортивної інфраструктури, місця і ролі права почали приходити в наш спорт після розпаду Радянського Союзу. До цього моменту в області спорту існувала адміністративна модель. Адміністративна модель організації і управління спорту була абсолютно іншою та застарілою. Адже до цього в нашій правовій системі не визнавались правовідносини, що пов'язані з отриманням прибутку, за вищевказані діяння передбачалось кримінальне покарання. Зараз ми впроваджуємо у спортивне середовище ринкову модель економіки, допускаючи тим самим професіоналізацію спорту не лише в плані досягнень, але і в плані організації спорту, що, в свою чергу, зумовлює комплексність галузі спортивного права, і, безперечно, має бути враховано при побудові правового регулювання спортивних відносин.

Література:

1. Бахрах Д. Н. Административно-правовые основы управления физической культурой / Д. Н. Бахрах // Физическая культура, спорт, туризм (правовое регулирование). – Свердловск: "Мир", 1985. – С. 46 – 65.
2. Сердюков А. В. О совершенствовании законодательства о физической культуре и спорте/ А. В. Сердюков // Материалы конференции "Спортивное право: перспективы развития" / сост. Д. И. Рогачев. – М.: 2008. – С. 126 – 130.

3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. / О. Ф. Скакун – Харків: Еспада, 2006. – 776 с.
4. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – М., 1996. – 543 с.
5. Сердюков А. В. О подходах к понятию "Спортивное право" / А. В. Сердюков // Проблемы государства и права: сборник научных трудов кафедры государственно-правовых дисциплин / под общ. ред. С. С. Охендушко. – Тула: Тульский филиал РПА Минюста России, – 2009. – Вып. II. – С. 155 – 161.
6. Сердюков А. В. К вопросу о кодификации спортивного законодательства / А. В. Сердюков // Российская юстиция. – 2010. – № 5. – С. 54 – 56.

*Дрок Г.М., Державна судова адміністрація
України в Кіровоградській області*

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

В статье рассмотрены конституционно-правовые основы реформирования судебной власти в современных условиях государственного строительства в Украине, особенно в связи с принятием Закона Украины от 7 июля 2010 года «О судостроительстве и статусе судей».

In the article constitutionally-legal bases of judicial branch reformation in the modern terms of state building in Ukraine, especially in connection with passing an Act of Ukraine from July, 7, 2010 "About the judiciary and status of judges" are considered.

Постановка проблеми. Судова влада у структурі державної влади України посідає особливе місце, зумовлене її соціальною роллю і специфічними функціями. Важливим завданням нинішнього стану державотворення в Україні є спрямувати конституційний процес та реформувати політичну і правову систему в таке русло, щоб забезпечити становлення національного суду як справді незалежної і самостійної галузі влади, що надійно стоятиме на захисті порушуваних прав громадян та юридичних осіб [1].

На необхідність комплексного реформування судової влади в Україні, зокрема, зверталася увага в працях відомих вітчизняних

вчених-правознавців, таких, як В. Долежан, І. Коліушко, Р. Куйбіда, Н. Кузнецова, В. Маляренко, В. Опришко, О. Пасенюк, О. Святоцький, В. Сіренко [2] та ін.

Україна отримала можливість створити судову систему, спираючись на позитивний досвід діяльності судових систем інших держав, змогла б ефективно виконати призначену їй роль у суспільстві – стати надійним гарантом захисту прав і свобод людини. При цьому слід зазначити, що сам термін "судова влада" в історії України вперше закріпила на конституційному рівні зовсім недавно [3].

Вперше поняття "судова влада" появилось у Декларації про державний суверенітет України, у розділі третьому якої передбачалося, що "державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову". Свого подальшого розвитку це поняття набуло в Конституційному Договорі між Президентом України і Верховною Радою України від 8 червня 1995 року, у розділі п'ятому якого свого конкретного правового змісту набули поняття судової влади і принципів її здійснення, судової системи та правосуддя. Після Конституційного Договору поняття судової влади було остаточне закріплене в Конституції України, яку було прийнято 28 червня 1996 року. Відповідно до ст. 6 Конституції, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Судова влада, як і інші гілки державної влади, здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. У цій статті Конституції визначаються основні засади правосуддя як особливої функції державної влади.

Зазначені конституційні положення знайшли свій подальший розвиток у Законі України "Про судоустрій України", який набрав чинності з 1 червня 2002 року і визначив правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні.

Ратифікувавши 1997 року Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод [4], наша держава прийняла на себе зобов'язання забезпечити умови для ефективного функціонування судової влади, здатної справедливо вирішити будь-яку значущу справу, що має юридичні наслідки.

Конституція України 1996 року закріпила принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6), відвівши судам якісно нову роль у системі державного управління – судової влади.

У рамках традиційного поділу влад на законодавчу, виконавчу та судову відбулася зміна у співвідношенні пріоритетів цих влад. При цьому якщо в XIX столітті безумовна пріоритетність визначалася за законодавчою владою, то у XX столітті першестувала виконавча (урядова) влада. Однак потреба в дедалі більшому професіоналізмі при організації й існуванні держави привела до сьогоденнішнього піднесення судової влади. Сьогодні судова влада – не тільки остання інстанція у вирішенні правових і політико-правових питань (показова в цьому плані діяльність Конституційного Суду), але вона же в рамках адміністративної юстиції не залишає варіантів для самоствердження виконавчої влади.

Піднесення судової влади в системі поділу влад у нашій державі визначено особливостями нинішньої соціальної реальності й такими конституційними положеннями, як правова держава і верховенство права.

Судова влада у структурі державної влади України посідає особливе місце, зумовлене її соціальною роллю і специфічними функціями. Із судовою владою пов'язані такі категорії, як правосуддя, судовий контроль, юстиція.

Ступінь наукової розробки проблеми. Сучасним проблемам конституційного реформування правосуддя, аналізу існуючої конституційної моделі правосуддя присвячено багато праць відомих вітчизняних вчених, керівників судових органів, таких, як: В. В. Долежан, С. В. Ківалов, М. І. Козюбра, В. В. Кривенко, В. Т. Малярєнко, І. Є. Марочкін, В. Онопенко, М. П. Орзіх, В. Пасенюк, П. Пилипчук, А. О. Селіванов, В. Сердюк, В. М. Шаповал та ін.

Передумовою судової реформи має бути вдосконалення Конституції України, зокрема уточнення назви її VIII розділу – не "Правосуддя", як тепер у чинному Основному Законі, а більш узагальнююча – "Судова влада" (В. В. Долежан, А. О. Селіванов).

На думку В. В. Долежана, удосконалення конституційних норм стосовно судоустрою, статусу суддів і судочинства є "запорукою успішного завершення судової реформи в Україні" [5].

Учасники парламентських слухань на тему: "Про стан правосуддя в Україні", що відбулися 23 травня 2007 року, з метою вдосконалення системи правосуддя, проведення комплексної судово-правової реформи, рекомендували, зокрема, Верховній Раді України внести пропозиції про зміни до Конституції України щодо: переобрання Верховною Радою України кожні десять років суддів судів загальної юрисдикції, яких призначено вдруте;

посилення гарантій недоторканності особи та запобігання втручанню в її особисте життя; уточнення повноважень Вищої ради юстиції [6].

Серед невіршених проблем у сфері судової влади важливою є, зокрема, реалізація принципу верховенства права, наголошував М. І. Козюбра, "що зобов'язує науку дослідити весь комплекс конституційних засад правосуддя, яке має служити суспільству і громадянину" [7].

На необхідність збереження серед засад (принципів) правосуддя в Конституції України, крім принципу верховенства права, ще й принципів законності, справедливості звертали увагу В. В. Долежан, С. В. Ківалов [8].

Проте слід зауважити, що процес становлення судової влади на даному історичному етапі реалізовано ще не повною мірою. За висловом Л. Грицаєнко, судово-правова реформа здатна дати бажаний результат лише тоді, коли достатньою мірою будуть враховані досвід та історія розвитку як вітчизняного, так і європейського судочинства. Ефективне правосуддя є результатом розвитку думки і суспільного досвіду багатьох поколінь людства [9].

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теоретичних узагальнень наукових позицій провести аналіз концептуальних засад реформування судової влади, особливо в сучасних умовах державотворення в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основною метою судово-правової реформи, згідно з концептуальними документами, є створення системи ефективного державного захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, а також суспільних інтересів, запобігання злочинним проявам і правопорушенням, затвердження режиму законності в діяльності органів влади і посадових осіб, забезпечення конституційного правопорядку.

Метою реформування законодавства про судоустрій і судочинство є створення таких судової системи і судочинства, які гарантували б незалежність судів, суддів, а також реалізували б демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою наукою і практикою.

У 2006 році відбулося чергове засідання Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. На ній було схвалено Концепцію вдосконалення судового устрою та забезпечення справедливого судочинства в Україні відповідно до європейських стандартів [10], яка спрямована на розвиток право-

суддя в найближчі десять років. Національна комісія також схвалила Рекомендації щодо здійснення судової реформи 2006 року та проект Плану заходів щодо реалізації 2006 року зазначеної Концепції, спрямовані на створення умов для належного забезпечення діяльності судової влади, поліпшення якості кадрового забезпечення суддівського корпусу, вдосконалення системи судоустрою, підвищення ефективності судового захисту. Існує Меморандум "Про взаєморозуміння між Програмою розвитку ООН та Державною судовою адміністрацією України щодо підтримки розвитку справедливого правосуддя в Україні" від 6 грудня 2006 року № 1694, в якому прописано, у тому числі, яким чином Сторони, відповідно до своїх завдань та в межах чинного законодавства України, здійснюють співробітництво у сфері розвитку правосуддя в Україні з метою досягнення Україною міжнародних стандартів щодо забезпечення належних умов діяльності судів, доступу громадян до системи судочинства з метою забезпечення захисту їхніх прав, підтримки судової реформи та зміцнення судової системи.

Згідно із зазначеною Концепцією судівництво має функціонувати на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантувати право особі на справедливий суд [11].

Завданням подальшого розвитку правосуддя має стати реальне утвердження верховенства права в суспільстві й забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. За Концепцією 2006 року подальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на утвердження верховенства права через забезпечення: доступності правосуддя; справедливої судової процедури; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів; юридичної визначеності, однаковості судових рішень; ефективності судового захисту.

Як справедливо зазначає Голова Ради суддів України П. Пилипчук, "судова реформа не буде ефективною, якщо вона проводитиметься окремо від заходів, спрямованих на розбудову України як демократичної, соціальної і правової держави. Судова реформа має стати головною складовою правової реформи" [12]. Погоджуючись з цим, до цього, на нашу думку, слід додати, що реформування судової системи слід у першу чергу розглядати в контексті першочергових змін і доповнень до Конституції України, тобто в контексті конституційної реформи, коли будуть визначені стратегічні й ідеологічні пріоритети судоустрою і судочинства.

Вже кілька років продовжуються намагання створити нову систему судів, яка відповідає б положенням Конституції України і вимогам часу. Ця система має утворювати таке "судове дерево", яке найбільше сприяло б досягненню мети правосуддя. Для створення "судового дерева" слід зробити відповідний аналіз і дати належне тлумачення тексту ст. 125 Конституції.

У ч. 1 цієї статті зазначається, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації. Але тлумачення ч. 4 цієї самої статті, в якій сказано, що відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди, дає підстави вважати, що в ній говориться також про третій принцип побудови "судового дерева". І цей принцип, на наш погляд, полягає в тому, що суди мають розташуватися в певному порядку один відносно іншого, аби один суд був апеляційною (чи касаційною) інстанцією для іншого. Даний принцип можна було б назвати принципом ієрархії судів, тобто розподілу їх в порядку певних інстанцій.

Отже, конституційних принципів, за якими має будуватися "судове дерево", є три: принцип територіальності, принцип спеціалізації і принцип ієрархії.

При моделюванні системи судів має враховуватись положення ст. 125 Конституції про те, що "найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України".

На наш погляд, тлумачення ст. 125 Конституції дає підстави вважати, що "вищі суди", про які йдеться в ч. 3 ст. 125 Конституції, слід розглядати як одночасно й "апеляційні суди", про які йдеться в ч. 4 ст. 125 Конституції, і суди, що розглядають касаційні скарги. Отже, ці "вищі спеціалізовані суди" мають розглядати як апеляційні, так і касаційні скарги. На нашу думку, ті суди, які сьогодні існують як апеляційні, мають бути перетворені на "вищі суди", що здійснюють як апеляційне, так і касаційне провадження, поділяючись на відповідні палати, а Верховний Суд України має переглядати справи в порядку виключного провадження.

Створення системи "місцеві суди – вищі суди – Верховний Суд України", на наш погляд, є єдиним оптимальним способом вирішення проблеми побудови ефективного судоустрою, який би забезпечував найкращим чином здійснення правосуддя в Україні, зокрема здійснення апеляційного і касаційного провадження.

П. Пилипчук зробив цікаві пропозиції щодо внесення змін до Конституції України в контексті підсилення судової влади. Так, він, зокрема, пропонує в Конституції України чітко визначити як органи

судової влади, так і інші органи, покликані забезпечувати діяльність судів, які входять до складу судової системи (суди, судову міліцію, Вищу раду юстиції, кваліфікаційні комісії суддів, органи суддівського самоврядування, Державну судову адміністрацію України). Для того щоб Верховна Рада України могла б більш оперативно реагувати на зміни, які відбуваються в суспільстві, більшість питань щодо устрою має вирішуватися не в Конституції, а законодавством [13].

Ряд авторів (П. Пилипчук, А. Селіванов) пропонують внести зміни до ст. 131 Конституції України щодо формування Вищої ради юстиції з тим, щоб більшість її конституційного складу склали судді (у тому числі судді у відставці). Очолювати Вищу раду юстиції за посадою пропонується Президентові України, – тоді ВРЮ як орган, уповноважений приймати рішення щодо обрання та кар'єри суддів, має бути незалежним від уряду та адміністративних органів (П. Пилипчук).

Актуальною проблемою стала невідповідність системи судів загальної юрисдикції вимогам Конституції України, видам та стадіям судочинства.

Існуюча система судів загальної юрисдикції не повною мірою відповідає конституційним засадам організації правосуддя. Оптимізація судової системи, перехід на трьох- або чотирьохрівневий принцип судового устрою потребує, насамперед, внесення змін у ст. 125 Конституції України [14].

Таким чином, реалізація закріплених у Конституції України положень про місце та роль судової влади в демократичній, правовій державі, якою проголошено Україну, а також впровадження конституційних нововведень з організації і функціонування правосуддя зумовлюють необхідність подальшого реформування судової системи. Від того, як будуть реалізовуватися на практиці конституційні положення про судову владу і правосуддя, як вони будуть розвиватися і деталізуватися, значною мірою залежатиме розвиток та зміцнення української державності, демократичних і правових засад у нашому суспільстві.

Реформування судової системи потребує внесення змін до Конституції України – адже чинна судова система створена на основі Конституції 1996 року. При цьому слід враховувати, що систему правосуддя в Конституції України окреслено в загальному вигляді, визначено лише засади її організації та діяльності. Це викликає нагальну потребу у виробленні та законодавчому закріпленні чіткого і системного бачення стратегії реформування правосуддя.

Піднесення судової влади в системі поділу влади визначається до того ж девальвацією законодавства, що складається в Україні, яка наростає сніжною опукою і включає безліч законів, що найчастіше не знаходять свого реального втілення в соціальній дійсності. У цьому зв'язку через неспроможність законодавця може бути поставлене питання про використання в нашій правовій системі доктрини тлумачення законів: тільки витлумачені судом закони підлягають застосуванню. В умовах постмодерна судова практика є активним інструментом, що забезпечує своєчасне і стійке правове регулювання, свідчить про демократичні зміни в здійсненні державної влади, справжнє просування до ідеалів правової держави.

Об'єктивний процес піднесення судової влади в системі поділу влади припускає додаткові гарантії діяльності суду, однією з яких бачиться визнання самостійного правового інституту "повага до суду". Необхідний спеціальний закон, присвячений оформленню цього правового інституту, а не окремі статті, що існують у різних кодексах України і фактично не складають нині єдиного цілого.

Слід погодитися з думкою Ю. М. Оборотова, що судова влада не тільки затверджується як самостійна в системі поділу влади нашої держави, але і, відображаючи елітарний характер існування держави, піднімається над законодавчою і виконавчою владою [15].

Піднесення судової влади в системі поділу влади у нашій державі визначено особливостями нинішньої соціальної реальності й такими конституційними положеннями, як правова держава і верховенство права.

«Можливості підвищення незалежності та ефективності судової влади, які дає чинна Конституція України, – підкреслив на засіданні Комітету Верховної Ради України з питань правосуддя член Венеціанської комісії від України С. Ківалов, – наполовину не були використані» [16].

Реалізація європейських стандартів у реформі судової системи України, після прийняття Конституції 1996 року, відбувалася повільними темпами. Венеціанська комісія затвердила три висновки (у 2001, березні 2007 і березні 2010 року), а Україна ухвалила лише один закон (у лютому 2002 року), що реалізував проміжний варіант перебудови судової системи.

Тому на сучасному етапі державотворення в Україні нагальним стало питання проведення судової реформи.

Верховенство права та реальна рівність усіх перед законом, незалежно від статусу майнового стану, – це головний аргумент

демократії та передумова демократичного порядку в країні, зазначалося в Посланні Президента України Віктора Януковича до Українського народу «Не люди для реформ, а реформи для людей». Для того, щоб забезпечити верховенство права і зупинити свавілля, Президент України В. Янукович ініціював проведення судової реформи. Її мета – забезпечення реальної незалежності судів, суддів і судових рішень, правової захищеності громадян, боротьби з корупцією у всіх сферах суспільного життя, на всіх щаблях влади, повернення довіри суспільства до судової та правоохоронної систем. Судова реформа ґрунтується на вітчизняному досвіді, висновках Венеціанської комісії, вимогах міжнародних організацій щодо правосуддя.

Основні напрями судової реформи Президент України В. Янукович визначає в такому: спрощення системи судоустрою; ліквідація військових судів; прозорі процедури призначення суддів на посаду вперше; деполітизація судів; підвищення відповідальності судів і водночас забезпечення їх незалежністю в процесі фінансування з Держбюджету, підвищення їхнього статусу [17].

7 липня 2010 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [18].

Цей закон, зазначається у вступній частині Закону «Про судоустрій і статус суддів», визначає правові засади судоустрою і статус суддів в Україні – організацію здійснення правосуддя, систему судів загальної юрисдикції, статус судді, народного засідателя, присяжного, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, а також установлює систему і загальний порядок забезпечення діяльності судів.

Структурно Закон «Про судоустрій і статус суддів» складається з 13 розділів:

Розділ I. Засади організації судової влади.

Розділ II. Суди загальної юрисдикції.

Розділ III. Судді, народні засідателі та присяжні.

Розділ IV. Порядок зайняття посади судді суду загальної юрисдикції.

Розділ V. Забезпечення незалежного кваліфікаційного рівня судді.

Розділ VI. Дисциплінарна відповідальність судді.

Розділ VII. Звільнення судді суду загальної юрисдикції з посади.

Розділ VIII. Суддівське самоврядування.

Розділ IX. Забезпечення судді.

Розділ X. Статус судді у відставці.

Розділ XI. Організаційне забезпечення діяльності судів.

Розділ XII. Прикінцеві положення.

Розділ XIII. Перехідні положення.

Зупинимося докладно на деяких конструктивних положеннях Закону «Про судоустрій і статус суддів».

Закон, як відзначив у доповіді-повідомленні на пленарному засіданні Венеціанської комісії (Європейська комісія «За демократію через право» Ради Європи) С. Ківалов 4 червня 2010 р., розроблений на підставі європейських стандартів і знаменує значну поступку повноважень Президентом України й Верховною Радою України з метою зміцнення незалежності судової влади [19].

У Законі залишається в цілому звична для громадян система судів. Стаття 3 Закону визначає, що систему судів України складають суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

По 1-й інстанції зберігаються загальні місцеві суди, місцеві господарські та окружні адміністративні суди.

По 2-й інстанції (апеляції) зберігаються загальні апеляційні суди, апеляційні господарські та апеляційні адміністративні суди.

По 3-й інстанції (касації) зберігаються Вищий господарський і Вищий адміністративний суди й утвориться новий, Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ – єдиний новий суд, що створюється.

Важливі нововведення стосуються Верховного Суду України – найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції (ст. 38 законопроекту).

Верховний Суд наділяється важливими повноваженнями вирівнювати практику судів касаційної інстанції, переглядаючи скарги на суперечливе застосування норм матеріального права касаційними судами різних спеціалізацій. Цьому повноваженню надається не винятковий, а ординарний (загальний) характер, що розширює повноваження Верховного Суду.

Основні повноваження Верховного Суду України:

1) переглядає справи з підстав неоднакового застосування судами (судом) касаційної інстанції однієї і тієї самої норми

матеріального права в подібних правовідносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом;

2) переглядає справи в разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом;

3) дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

4) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Змінюється штатна чисельність Верховного Суду України. За ст. 39 Закону, до складу Верховного Суду України входять двадцять суддів – по п'ять суддів від кожної спеціалізованої юрисдикції (цивільної, кримінальної, господарської, адміністративної), з числа яких обираються Голова Верховного Суду України та його заступник.

Раніше штатна чисельність Верховного Суду була майже 100 осіб.

У даному Законі вперше повністю реалізується рекомендація Венеціанської комісії щодо забезпечення більшості суддів у складі Вищої ради юстиції.

Для цього Президент, Верховна Рада України, а також з'їзд адвокатів, представників юридичних вузів поступилися свободою реалізації своїх квот. За Конституцією, Президент і Верховна Рада разом призначають шість членів ВРЮ, а за законопроектом – четверо з них призначаються обов'язково з числа суддів. За Конституцією, з'їзди адвокатів і представників юридичних вузів разом призначають шість членів ВРЮ, за законопроектом, двоє з них – обов'язково з числа суддів. За Конституцією, конференція працівників прокуратури призначає двох членів ВРЮ, за законопроектом, один із них – обов'язково суддя. Таким чином, Вища рада юстиції додатково одержує ще сім представників суддівського корпусу, на додачу до вже наявних трьох, що їх призначає з'їзд суддів і голови Верховного Суду за посадою. У результаті виходить 11 суддів, а на практиці – абсолютна більшість із 13 – 15 суддів у складі Вищої ради юстиції.

Іншому важливому органу судової влади – Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, де більшість становлять судді, передаються всі функції з підготовки обрання суддів безстроково та звільнення таких суддів за порушення присяги. Матеріали на обрання та звільнення таких суддів з комісії прямо потрапляють на затвердження парламенту, минаючи парламентський Комітет з питань правосуддя. Так реалізується ще одна ключова рекомендація Венеціанської комісії.

Вища кваліфікаційна комісія суддів також заміняє обласні комісії в рекомендації кандидатур до призначення суддями вперше; вона ж здійснює оприлюднення вакансії судді, проведення державного іспиту для кандидатів, відомість результатів іспитів у рейтинг і зарахування кандидатів у резерв. У свою чергу, Президент і парламент повністю втрачають повноваження призначати членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів.

Ряд важливих положень Закону – Розділ IX. «Забезпечення судді» – спрямовані на подолання корупції в судах. Стартова заробітна плата судді нижчого рівня і класу підвищується в 5 разів – з 3 тис. до 14 тис. гривень на місяць, її розмір прив'язується до загальнодержавної мінімальної заробітної плати, яка, у свою чергу, змінюється виходячи з індексів інфляції та цін на споживчі товари. Ця сама стартова заробітна плата судді стане відправною величиною для нарахування зарплат суддів усіх вищестоящих судів, включаючи Верховний Суд, для кожного з яких законодавчо прописаний свій коефіцієнт. Таким чином, зростання заробітних плат українських суддів буде автоматичним – поза розсудом законодавчої або виконавчої влади. Важливе нововведення – Закон зобов'язує суддів декларувати не тільки доходи (свої і родичів), а й видатки – у разі, якщо обсяг разової витрати перевищить розмір місячного заробітку.

Важливі нововведення в Законі стосуються зміцнення гарантій судового захисту прав людини. З метою усунення затримок у судовому захисті, як орієнтир для процесуального законодавства, вдвічі скорочені терміни розгляду більшості справ. На розгляд адміністративних справ у суді першої інстанції надаватиметься 30 днів, на подачу скарги про апеляцію – 10 днів, на розгляд апеляції – 30 днів. На подачу та розгляд касації відповідно – 10 і 30 днів.

Ряд положень Закону «Про судоустрій і статус суддів» викликали неоднозначні оцінки вчених, політиків, керівників судових органів [20].

У цілому слід зазначити, що прийняття Закону «Про судоустрій і статус суддів» – одного з доленосних для країни документів – стало дійовим заходом із здійснення судової реформи в Україні, що наближає українські суди до цивілізованих європейських стандартів. «Судову реформу необхідно, врешті-решт, завершити. Ситуація не може і надалі такою залишатися, – сказав Президент України Віктор Янукович на прес-конференції з нагоди 100 днів президентства – Наша мета – деполітизація судової системи, викорінення корупції в цій сфері, захист прав суддів, створення системи незалежних судів» [21].

Цей Закон має бути базовим, він передбачає зміни не тільки в судочинстві, а й у діяльності прокуратури, адвокатури, низку змін до всіх кодексів. Відповідні зміни мають бути внесені й у Розділ 8 – «Правосуддя» – Конституції України.

Література:

1. Притика Д. До вершин правосуддя / Д. Притика // Голос України. – 2010. – 18 черв.
2. Долежан В. Удосконалення Конституції України як передумова судової реформи / В. Долежан // Право України. – 2007. – № 11. – С. 33-38; Долежан В. Проблеми участі прокурора у кримінальному судочинстві в аспекті судової реформи / В. Долежан // Право України. – 2010. – № 5. – С. 48-54; Коліушко І. Пріоритети судової реформи на сучасному етапі / І. Коліушко, Р. Куїбіда // Право України. – 2010. – № 5. – С. 55-63; Кузнєцова Н. До питання про підвищення професійної підготовки суддівських кадрів / Н. Кузнєцова // Право України. – 2010. – № 5. – С. 25-29; Маляренко В. Судова реформа та проблематика предмета змін / В. Маляренко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 20-24; Опришко В. Основні засади судової реформи / В. Опришко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 14-19; Пасенюк О. Судовий наказ як засіб посилення судового контролю за виконанням постанови в адміністративній справі / О. Пасенюк // Право України. – 2010. – № 5. – С. 40-47; Святоцький О. Судова влада в Україні: актуальні питання реформування / О. Святоцький // Право України. – 2010. – № 5. – С. 30-39; Сіренко В. Деякі проблеми реформування судової влади в Україні / В. Сіренко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 4-13.
3. Дудченко, В.В. Ціннісно-правові аспекти судової влади та правосуддя / В.В. Дудченко // "Судовий захист права власності", міжнар. наук.-практ. конф. (2004 ; Одеса). "Судовий захист права власності", міжнародна науково-практична конференція, 2004 р. : [матеріали]. – О. : Юрид. літ., 2004. – С. 109.

4. Права людини в документах Ради Європи. – Амстердам; К. : Україно-амер. бюро захисту прав людини, 1997. – 274 с.
5. Долежан, В. Удосконалення Конституції України як передумова судової реформи / В. Долежан // Право України. – 2007. – № 11. – С. 34.
6. Рекомендації парламентських слухань на тему: "Про стан правосуддя в Україні" : схвалено Постановою Верховної Ради України від 27 червня 2007 р. № 1245-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47-48. – Ст. 526.
7. Цит. за: Віламова, Н. Правова наука ретельно аналізує судову владу / Н. Віламова // Голос України. – 2008. – 4 лип.
8. Долежан, В.В. Вказ. пр. – С. 33; Ківалов, С.В. Українська юстиція на шляху до європейських стандартів / С.В. Ківалов // Голос України. – 2006. – 13 трав.
9. Грицаєнко, Л. Деякі аспекти судово-правової реформи в Україні: реальність та перспективи / Л. Грицаєнко // Право України. – 2004. – № 5. – С. 33.
10. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відносно до європейських стандартів : схвалено Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.
11. Там само.
12. Пилипчук П.: Судова реформа має бути головною складовою правової реформи / підгот. Федір Ілюк // Юрид. вісник України. – 2007. – № 50. – С. 5.
13. Там само.
14. Див. докладніше: Ківалов, С. Судова реформа в Україні: проблеми юридичної регламентації / С. Ківалов // Голос України. – 2007. – 13 берез.
15. Оборотов, Ю.Н. Возвышение судебной власти в системе разделения властей / Ю.Н. Оборотов // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / гол. ред. С.В. Ківалов ; відп. за вип. Л.І. Кормич. – О. : Юрид. літ., 2002. – Вип. 13-14. – С. 380.
16. Голос України. – 2010. – 10 черв.
17. «Не люди для реформ, а реформи для людей» : Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу // Уряд. кур'єр. – 2010. – 5 черв.
18. Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-45. – Ст. 529.
19. Ківалов С. Венеціанська комісія досі з нетерпінням очікувала дійових заходів зі здійснення судової реформи / С. Ківалов // Голос України. – 2010. – 9 черв.

20. Сіренко В. Громадян намагаються позбавити можливості захищати свої конституційні права і свободи у Верховному Суді України / В. Сіренко // Голос України. – 2010. – 18 черв.; Кучерява О. Кого захищатимуть суди? / О. Кучерява // Голос України. – 2010. – 10 черв.; Воронков В. «Латанням дірок» судової реформи не здійснити / В. Воронков // Голос України. – 2010. – 25 черв.; Онопенко В. Яким бути українському судочинству? / В. Онопенко // Юрид. вісник України. – 2010. – 5-11 черв.
21. Віктор Янукович: Роботу влади оцінить народ // Уряд. кур'єр. – 2010. – 5 черв.

*Стратонов В. М., Херсонський
державний університет*

ДО ПРОБЛЕМ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

В роботі проводиться аналіз задач уголовного процесса Украины. Автор характеризует имеющиеся проблемные вопросы, касающиеся задач уголовного процесса, и предлагает пути их решения.

The analysis of tasks of criminal process of Ukraine is conducted. Author characterizes present problem questions touching tasks of criminal procedure and offers ways of their decision.

Постановка проблеми. Найбільш важливим фактором конструктивного характеру є, безумовно, конституційне закріплення нової моделі суспільно-політичного розвитку, що започаткувало якісно новий етап у формуванні національної правової системи України у єдності її важливих складників – правової ідеології, юридичної практики, правової політики, системи права та законодавства тощо [1, с. 3]. Однак реалізація потенціалу конституційних зрушень ускладнюється значним відставанням юридичної науки і законотворчості від сучасних потреб суспільства і держави. Сьогодні практично не враховуються нові напрацювання молодих вчених. Перша спроба підвищення їх ефективності – Концепція розвитку вітчизняної юридичної науки і освіти, підготовлена у 1994 році, і досі залишається декларацією, зокрема, потрібні подальші зусилля щодо реалізації положення про необхідність визначення методології наукових досліджень, забезпечення розробки фундаментальних наукових ідей, усунення проявів догматизму і коментування [2, с. 14].

Однією з причин подібного становища являється досить стійка традиція явно зневажливого відношення до методологічних проблем, яка склалася в юридичній науці ще за радянських часів та мала наслідком суперечливі і розмиті трактування самого поняття методології в науковій юридичній літературі. До того ж багато інших базових категорій і понять втратили автентичний зміст в зв'язку з історичними змінами організації суспільного життя. Виходячи з цього, нагальною потребою є глибоке переосмислення колишніх концептуальних підходів, створення правової парадигми, адекватної правовому прогресу, сучасним запитам юридичної практики. В контексті питання, що розглядається, важливо звернути увагу на те, що, на думку відомих вчених-правознавців, новітні методології та теорії пізнання мають стати не тільки науковим підґрунтям кардинальних перетворень у правовій сфері соціального життя [3, с. 123], а і необхідною передумовою прийняття нового Кримінально-процесуального законодавства де має стати його високий рівень культури, врахування досягнень вітчизняної і зарубіжної кримінально-процесуальної науки, стан правозастосовчої практики в Україні та перспективні напрями відповідного законодавства інших держав [4, с. 141].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно зі ст. 2 КПК України завданнями кримінального процесу є: охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь; швидке і повне розкриття злочинів; викриття винних; забезпечення правильного застосування закону, з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Але, на нашу думку, норма яка передбачає завдання кримінального процесу повинна починатись словами "*з метою правильного застосування Закону з тим, щоб невинний не був покараний, а кожен винний був притягнутий до відповідальності...*", що одразу визначатиме призначення кримінально-процесуального закону. Адже діючий КПК України не реалізує і не забезпечує охорону прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб (юридичні особи навіть не визнаються потерпілими у ст. 49 КПК України). Дані функції покладені на норми кримінального та цивільного законодавства. Така, невизначеність завдання кримінального процесу породжує проблемне питання про повноту розслідування. Наприклад, у ст. 212 КПК України "Форми закінчення досудового слідства", в якій наводиться перелік близько половини форм закінчення

досудового слідства, проте, не згадується, що досудове слідство може закінчуватися винесенням декількох видів постанов, а саме: про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

Аналізуючи положення КПК Російської Федерації [5], звертаємо увагу на те, що законодавець відмовився від поняття "завдання кримінального судочинства" і замінив його поняттям "призначення кримінального судочинства". Завдання – це категорія тимчасова, яка реалізується на певному проміжку часу, а призначення – постійна, яка визначає цілеспрямованість певної діяльності. Білоруський законодавець у проекті свого нового КПК поряд із терміном *завдання кримінального процесу*, які встановлюються в ч. 1 ст. 7 вказаного документа, у ч. 2 вказує також і його призначення. Незрозумілим є те, чому поряд із *призначенням* білоруський законодавець зберігає й *завдання*, оскільки обидва ці терміни застосовуються для позначення однієї й тієї ж сторони кримінального судочинства – його спрямованості, а різниця полягає лише у ступені їх "постійності" [6]. Втім практично у всіх проектах КПК України все ж встановлюється не *призначення*, а саме *завдання* кримінального судочинства.

Не зрозумілим є те, що чомусь аж у ст. 22 КПК йде мова про всебічне повне і об'єктивне дослідження обставин справи та в ст. 23 – про виявлення причин, які сприяли вчиненню злочинів, як про принципи кримінального процесу, але, скоріш за все, це також є завданням кримінального процесу.

До того ж в ст. 22 КПК міститься 3 норми в ч. 1 – обов'язок суду, прокурора, слідчого й особи, що провадить дізнання вжити всіх заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи; в ч. 2 – заборона перекладати обов'язок доказування на обвинуваченого; в ч. 3 – заборона домагатися показань обвинуваченого та інших осіб шляхом незаконних заходів. Тому доцільно було б всі зазначені завдання сконцентрувати в одній нормі, або в кількох, але в їх структурній єдності та з урахуванням змін, внесених до КПК України, а саме ст. 16¹ КПК України.

Аналізуючи діючу норму кримінально-процесуального кодексу, яка визначає його завдання (ст. 2 КПК України) можемо спостерігати і інші проблеми, а саме під розкриттям злочину розуміють встановлення події злочину і всіх винних осіб. На практиці прийнято вважати злочин розкритим для органу дізнання з моменту затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, для

органів досудового слідства, коли кримінальну справу розслідувано і обвинувальний висновок затверджений прокурором. Однак таке розкриття не є повним і остаточним. Кримінальна справа ще повинна бути розглянута судом і прийняте рішення повинно набрати чинності. Тому постає дилема, яка породжує як статистичні непорозуміння, так і міжслужбові проблеми. Тому доцільним вважається переглянути статистичну звітність про інформацію щодо розкритих кримінальних справ.

Метою статті є виявлення проблемних питань, пов'язаних із завданнями кримінального процесу в Україні, і визначення можливих шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно ст. 22 КПК України суд, слідчий орган дізнання, прокурор зобов'язані всебічно, повно і об'єктивно дослідити всі обставини справи, виявляти як ті обставини справи, що викривають, так і ті що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність. Виконуючи дане завдання, необхідно розмежовувати пізнання з доказуванням.

У гносеологічному аспекті під всебічністю дослідження розуміється висунення і перевірка всіх реально можливих версій, які стосуються події злочину, а також виявлення обставин, що свідчать як проти, так і на користь підозрюваного чи обвинуваченого.

Вимога повного розкриття злочину означає, що мають бути встановлені всі обставини, що входять до предмета доказування в кримінальній справі (ст. ст. 64, 23, 433 КПК). Злочин може вважатися повністю розкритим тільки після набрання обвинувальним вироком законної сили, а в разі її закриття судом за обставин, що не реабілітують особу (п. 4,8 ч. 1 ст. 6, ст. 7-10, 11¹ КПК України) – після набрання сили відповідною постановою слідчого органу, прокурора, судді чи ухвалою суду.

Вимога швидкого розкриття злочину означає, що строки порушення кримінальної справи, встановлення події злочину і винних осіб повинні максимумально наблизитися до моменту вчинення злочину (курсив авт.)

Правильне застосування закону означає суворе додержання норм Конституції України, кримінального, кримінально-процесуального та іншого законодавства при провадженні в кримінальній справі. Саме це є гарантією встановлення істини в справі, застосування до винного справедливого заходу впливу і не притягнення до відповідальності невинного. Об'єктивна істина – відповідність висновків слідства і суду об'єктивній дійсності, фактичним обставинам розслідуваної події.

Об'єктивність дослідження означає аналіз слідчими органами, прокурором, судом обставин кожної кримінальної справи у точній відповідності з дійсністю, неупередженість їх у збиранні, перевірці і оцінці доказів, безсторонність щодо всіх учасників процесу та інших осіб, що беруть участь у справі (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка тощо). Згадані органи повинні уникати як обвинувального, так і виправдувального ухилів. За наявності обставин, які викликають сумнів у об'єктивності судді, народного засідателя, прокурора, слідчого, вони підлягають відведенню (ст. 54, 55, 58, 60 КПК України).

Порушення вимоги закону про всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин справи є однією з найпоширеніших підстав для зміни або скасування судових рішень.

Здійснюючи провадження в кримінальній справі орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд виявляють причини, які сприяли вчиненню злочину та вживають заходів для їх усунення (ст. 23 КПК України), а також справляють виховний вплив не тільки на осіб, які безпосередньо беруть участь у кримінальному процесі, а й на інших громадян. Таким чином, завданням кримінального судочинства є його профілактичний та виховний вплив.

Виявляючи та досліджуючи обставини, які підлягають доказуванню в кримінальній справі, суддя, слідчий, особа, що провадить дізнання, тим самим добувають необхідні знання для вирішення кримінально-процесуальних завдань, тобто пізнають факти, пов'язані з подією злочину й особами, що його вчинили.

Ще одним із завдань кримінального судочинства є відшкодування матеріального збитку й іншої шкоди, заподіяної злочинцем, яке визначається ст. ст. 28, 29, 50, 122 – 126, 328, 329 КПК України. Сам термін *шкода* позначає матеріальні витрати, збитки, людські жертви, втрати когось; збитки, втрати, неприємності тощо, що є наслідком яких-небудь дій, учинків; щось зіпсоване, ушкоджене, знівечене. Особа, якій законом заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, є потерпілою. Про визнання громадянина потерпілим чи про відмову в цьому особа, яка провадить дізнання, слідчий і суддя виносять постанову, а суд – ухвалу (ч. ч. 1, 2 ст. 49 КПК України). Лише після цього громадянин може заявляти цивільний позов, про що йому роз'яснює слідчий, відзначаючи даний факт у протоколі допиту, або направляє потерпілому письмове повідомлення, копію якого приєднує до справи (ч. 2 ст. 122 КПК України). Цивільний позов у кримінальній

справі – це вимога потерпілого від злочину (громадянина або юридичної особи) відшкодувати майнові збитки, заподіяні злочинцем, яка розглядається разом з кримінальною справою в суді. Він пред'являється до обвинуваченого (підсудного) або до осіб, що несуть матеріальну відповідальність за його дії. Ст. 29 КПК України закріплює обов'язок слідчого та інших уповноважених на те осіб при наявності достатніх даних про те, що злочинцем завдана матеріальна шкода або понесені витрати закладом охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочину, вжити заходів до забезпечення цивільного позову. В даному випадку слідчий зможе вчинити забезпечуючі заходи лише в тому випадку, якщо буде відома особа, яка, можливо, скоїла злочин. Але як буде діяти слідчий, коли дана особа буде не відома, тому що досить часто кримінальна справа порушується за фактом учинення злочину, і особа злочинця залишається довгий час не встановленою. Кому в такому разі пред'являти позов? І як виконувати завдання кримінально-процесуального судочинства щодо відшкодування збитків?

Звернемося до практичної діяльності слідчих. Згідно зі ст. 137 ЦПК України позовна заява повинна містити точну назву позивача та відповідача, їх місце проживання або знаходження, зміст позовних вимог. А в разі, якщо суддя встановив, що цих правил не дотримано, він не може прийняти заяву про порушення цивільної справи й повинен прийняти ухвалу про залишення заяви без руху (ст. 139 ЦПК України). Зазначені невідповідності вказують на наявність проблемного питання, яке потрібно вирішувати. Як бачимо, для цивільного позову характерна обов'язкова наявність двох сторін: цивільного позивача (потерпілого чи його представника) та цивільного відповідача (обвинуваченого, підсудного чи осіб, які несуть матеріальну відповідальність за їх дії). Оскільки сторони – це особи, спір між яким повинен вирішувати суд, то з цього логічно слідує такий практичний висновок: цивільний процес може виникнути лише за наявності двох сторін; якщо позивач не називає відповідача, що порушив його права, процес виникнути не може.

Слідчий негайно, після пред'явлення особі обвинувачення сповіщає про це потерпілого. Таким чином, цивільний позов пред'являється до обвинуваченого (підсудного). Проте залишається невирішеною проблема щодо швидкого й повного відновлення за рішенням суду порушених прав потерпілого. Згідно

зі ст. 3 Конституції України для держави права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість її діяльності, утвердження та забезпечення прав і свобод людини є її головним обов'язком. З цього логічно можна зробити висновок, що усунення суспільно-небезпечних наслідків злочину, зокрема відшкодування шкоди потерпілому, є безпосереднім обов'язком держави. Для виконання цього обов'язку в ній повинен створюватись відповідний фонд, діяльність якого повинна регулюватись на законодавчому рівні. Даний порядок запроваджено та врегульовано правовими нормами у багатьох країнах світу – Австралії, Польщі, США, Франції, Німеччині та інших.

Відповідні органи нашої держави теж проводили роботу щодо створення Державного фонду допомоги потерпілим від злочинних посягань в Україні. Було видано ряд нормативних документів (Постанова Верховної Ради України від 26 січня 1993 р. "Про стан виконання законів і Постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходів по посиленню боротьби зі злочинністю", розпорядження Президента України від 10 лютого 1995 року "Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією та організованою злочинністю"). Але вирішення питання про створення Державного фонду через відсутність коштів у Державному бюджеті було заблоковано Міністерством фінансів України.

Обговорюючи цивільний позов, необхідно згадати й про моральну шкоду, відшкодування якої діючим КПК України не передбачено. В кримінально-процесуальному законодавстві закріплено лише право особи вимагати відшкодування матеріальних збитків, але ж потерпілим за ч. 1 ст. 49 КПК України визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. На нашу думку, в даному випадку ч. 1 ст. 28 КПК України звужено право потерпілого щодо відшкодування шкоди в повному обсязі. Постає проблема з розробкою механізму забезпечення відшкодування моральної шкоди.

Сукупність обставин, установлення яких необхідно для вирішення кримінальної справи в цілому, передбачена КПК, де говориться, що при провадженні досудового слідства, дізнання та розгляді кримінальної справи в суді підлягають доказуванню: 1) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); 2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину; 3) обставини, що впливають на ступінь і характер

відповідальності обвинуваченого, а також інші обставини, що характеризують його особу; 4) характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння (ст. 64 КПК України); 5) причини та умови, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23 КПК України). Ці обставини конкретизуються в КПК України стосовно справ про злочини і суспільно-небезпечні діяння неповнолітніх (ст. ст. 433, 448 КПК України), осіб, які захворіли після вчинення злочину на душевну хворобу або вчинили суспільно-небезпечні діяння в стані неосудності (ст. ст. 417, 420 КПК України).

З тексту наведених статей КПК України видно, що в них зміст предмета доказування визначається лише стосовно кримінальних справ, провадження в яких здійснюється у всіх стадіях, крім двох: 1) порушення кримінальної справи; 2) виконання вироку.

Зміст предмета доказування та пізнання в цих стадіях специфічний: він визначається їх завданнями. Основною (а нерідко єдиною) обставиною, яку необхідно з'ясувати в першій з названих стадій, є наявність або відсутність події злочину. Тобто досить серйозне питання, без з'ясування якого не можна рухатись далі стадіями кримінального процесу. Проте на стадії порушення кримінальної справи КПК дозволяє провадити: огляд місця події, причому лише у невідкладних випадках; за наявності для цього підстав кримінальна справа порушується негайно після такого огляду (ч. 2 ст. 190 КПК України) та накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ст. 187 КПК). Але на практиці, всупереч закону, провадяться й інші слідчі дії (освідування, допити, впізнання, експертиза тощо), що викликається необхідністю встановлення наявності чи відсутності достатніх даних, які вказують на ознаки злочину. Тому, на нашу думку, доцільно було б у КПК розширити перелік слідчих дій, провадження яких допускається у цій стадії. Таке введення додаткових слідчих дій не призведе до підміни стадій порушення кримінальної справи і досудового розслідування, а навпаки – дозволить об'єктивніше проводити перевірку заяв і повідомлень.

Серед обставин, які підлягають доказуванню у кримінальній справі, повинні бути встановлені насамперед ті, що стосуються події злочину (п. 1 ст. 64 КПК). Термін *подія злочину*, на нашу думку, є дещо невдалим. Можна подумати, що треба встановити всі

елементи складу злочину. Насправді ж тут слід з'ясувати об'єкт та наступні ознаки об'єктивної сторони злочину: чи мали місце дія чи бездіяльність, передбачені кримінальним законом, і якщо мали, то які час, місце, спосіб і обстановка, умови, за яких вони були вчинені.

Наслідки злочину і причинний зв'язок між дією чи бездіяльністю мають встановлюватися при доказуванні характеру шкоди (фізична, моральна, матеріальна) і розміру шкоди, завданої злочинцем (п. 4 ст. 64 КПК України). Разом з тим, при провадженні в справі встановленню підлягають також так звані допоміжні факти (обставини), які не мають значення для доказування наявності чи відсутності події злочину, винності чи невинності певної особи тощо, але мають допоміжне, забезпечувальне значення для встановлення обставин, які входять до предмета доказування в справі, для застосування заходів процесуального примусу, зупинення або закриття кримінальної справи тощо. Наприклад, перед допитом свідка слідчий повинен з'ясувати стосунки між свідком і підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим (ч. 4 ст. 167 КПК України), це необхідно для правильної оцінки показань свідка. Встановити міжособистісні стосунки з близькими та рідними, що в послідуєчому може стати в нагоді при обранні тактичних прийомів.

На нашу думку, доцільно внести доповнення до глави 5 КПК "Докази", які регулюватимуть зокрема *предмет доказування та їх допоміжні факти* (обставини).

Нерідко в юридичній літературі як самостійний елемент процесу доказування виділяють *закріплення доказів*. Гадаємо, що правильніше буде включати процесуальне закріплення доказів до їх збирання, бо готових доказів насправді немає, а є лише матеріальні або ідеальні сліди якоїсь події як можлива доказова інформація, і щоб вони стали доказами в справі, треба обов'язково не тільки вчинити передбачені законом процесуальні дії, а й закріпити, зафіксувати їх у відповідній процесуальній формі. Саме через це збирання доказів як елемент кримінально-процесуального доказування було б, можливо, точніше називати *формуванням доказів* та їх процесуальних джерел, яке включає провадження й процесуальне оформлення слідчих (судових) та інших процесуальних дій слідчих органів дізнання, прокурора й суду з виявлення, одержання й фіксації доказової інформації.

Висновки. Отже, у даній статті проаналізовано завдання кримінального процесу в Україні; визначено співвідношення між призначенням, принципами і завданнями кримінального процесу, поняттями "пізнання" і "доказування", уточнено суть понять "подія злочину", "розкриття злочину", "закріплення доказів"; розглянуті проблемні питання, що стосуються завдань кримінального процесу в Україні, зокрема, пов'язаних з провадженням слідчих дій на стадії порушення кримінальної справи, зі змістом предмету доказування, механізмом відшкодування матеріальних збитків і моральної шкоди, заподіяних злочином тощо. Уявляється, що запропоновані шляхи вирішення вказаних проблемних питань мають сприяти підвищенню ефективності виконання завдань кримінального процесу в Україні.

Література:

1. Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування / В. Стретович // Право України. – 1998. – № 2. – С. 3-5.
2. Селиванов В. До проблеми розроблення концепції вітчизняної юридичної науки // Право України. – 2001. – № 7. – С. 11-18.
3. Рогожин А. До новітньої методології українського права / А. Рогожин, О. Тягло // Право України. – 1998. – № 7. – С. 123-126.
4. Стратонов В. М. Концептуальні проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства / В. М. Стратонов // Науковий вісник юридичної академії МВСУ. – 2003. – № 3. – С. 141-146.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации: закон РФ от 18 дек. 2001 г.: действ. ред. от 01 июня 2010 г. [Электронный ресурс] // Информационно-правовое издание Legis.ru. – Режим доступа: <http://www.legis.ru/misc/doc/3338/>
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь: закон Республики Беларусь от 16 июля 1999 г.: действ. ред. от 04 янв. 2010 г. [Электронный ресурс] // Информационно-справочный портал Беларуси ТамБу. info. – Режим доступа: <http://www.tamby.info/kodeks/yprk.htm>

ФОРМАЛІЗАЦІЯ САНКЦІЙ В ФЕДЕРАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ США: ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ

В статті освітається генезис формалізованої системи назначення наказаній в федеральному уголовном законодательстве США, а также общие научные подходы к применению уголовно-правовых санкций в США.

In the article genesis of the formalized system of determination punishment in the federal criminal statute of the USA, and also general scientific approaches to application of criminal sanctions in the USA are illuminated.

Кримінальне право США завжди відрізнялося суворістю санкцій та явно вираженою репресивною спрямованістю. В різні періоди часу кримінальне покарання розглядалося науковцями та політиками як засоби досягнення тих або інших результатів в реалізації основної задачі – боротьбі зі злочинністю.

Історії протидії злочинності у США відомі різноманітні новації у кримінальному праві, які мали як позитивні, так і негативні наслідки. Стосується це, насамперед, інститутів кримінального покарання та його призначення.

В позаминулому сторіччі в кримінально-правовій доктрині США провідне місце посідали ідеали реабілітації, що зумовлювало націленість механізмів кримінального права на втілення цих ідей у життя. Спроби досягти виправлення та перевиховання засуджених реалізовувалися в створенні мережі принципово нових пенітенціарних установ "реформаторіїв", у яких особливі умови відбуття покарань, за думкою ідеологів цих установ, були спрямовані саме на всебічне виправлення злочинця.

У 60 – 70 рр. минулого століття в США віра в доцільність реабілітаційної спрямованості покарання остаточно похитнулася. Прогресивно налаштовані реформатори минулого змушені були шукати альтернативу всевладдю суддів в питаннях визначення покарань. Це було обумовлено зростаючою недовірою до концепції "терапевтичної держави" в цілому, так і відсутністю реальних доказів ефективності "виправних" програм [1; 17].

В той період багато проектів змін до федерального кримінального законодавства містили також і пропозиції стосовно

реформування системи призначення покарання. Так, федеральний суддя М. Френкель у своїй праці "Кримінальні покарання: Закон без порядку" закликав до створення спеціального органу, який ліквідував би зайву розмаїтість судової практики по аналогічних справах і змістив акцент із превалювання суддівської дискреції у бік формалізації санкцій [2; 42].

Концепція майбутньої реформи передбачала відмовлення від медичної і соціологічної моделей виправлення на користь юридичної, яка б встановлювала точну відповідність покарань тяжкості скоєних злочинів [3; 22-23], а також забезпечувала максимальний контроль над злочинністю при найменших фінансових витратах з боку держави [4; 169]. Реформа не тільки пропонувала революційні перетворення, які докорінно змінювали підходи до призначення покарань, але також вимагали переосмислення змісту та цілей самого кримінального покарання.

Характеристика цього процесу була б більш достовірною при використанні терміну "революція", ніж "реформа". Саме так можна оцінити системні зміни, що у 80-х рр. минулого століття торкнулися федерального кримінального законодавства США.

Формалізована федеральна система призначення кримінальних покарань була повністю сформована в 1970-1980 роках. Відправною точкою цього процесу можна вважати 1971 р., коли Національна Комісія з реформи федерального кримінального законодавства видала звіт, в якому рекомендувала ввести класифікацію і градацію злочинів і відповідних покарань, врегулювати практику призначення покарання за злочини, скоєні у співучасті, а також врегулювати застосування дострокового звільнення й обов'язкового часткового апеляційного оскарження [5].

Це був перший крок до реформи, перетворення в життя якої тривало тринадцять років. Протягом цього досить тривалого періоду в Конгрес вносилося чимало законопроектів, пов'язаних з новаціями в системі призначення покарання, однак ці законопроекти найчастіше мали ідейно протилежний зміст, тобто не відповідали єдиній концепції реформування.

В результаті, 12 жовтня 1984 р. реформа відбулася і була створена Комісія з призначення кримінальних покарань США, на яку було покладено щорічне видання Інструкцій з призначення покарань, які мали врегульовувати судову практику в цієї сфері. Законодавчою основою для створення Комісії послужив Закон про реформу системи призначення покарання (Sentencing reform

аст, далі по тексту – SRA). У початковому варіанті проект закону називався "Про контроль над злочинністю" та був винесений на розгляд у Конгрес сенаторами С. Тармондом і П. Лаксалтом. Представлений документ був глибоко перероблений Судовим комітетом Сенату, в результаті чого виправлений законопроект містив переважну більшість норм, присвячених регулюванню призначення кримінальних покарань. З огляду на перший варіант назви законопроекту, можна дійти висновку про те, що його автори в якості основного засобу протидії злочинності розглядали створення репресивної системи призначення кримінальних покарань. Лише багаторічна статистика засвідчила, що їхні розрахунки виявилися марними: основна мета, яка була яскраво проілюстрована у назві закону, так і не була досягнута.

Позбавлення суддівської спільноти впливу на формування політики в сфері застосування покарань можна було оцінювати з двох боків. Так, прихильники розроблення Інструкцій з призначення покарань безпосередньо судами наполягали на тому, що судді вже набули колосального практичного досвіду, необхідного у даній сфері, більше того, саме судді відповідальні за вироки, які вони виносять, тому функція визначення політики призначення покарання повинна була належати їм. Незважаючи на обґрунтованість зазначеної думки, вона була проігнорована реформаторами.

В кримінально-правовій літературі не існує єдиної позиції щодо первiсної мети створення Комісії з призначення покарань. Панівною є думка, що основною передумовою стала необхідність усунення невинуватого різноманіття у судовій практиці по справах про аналогічні злочини. В такому разі метою діяльності цього органу є забезпечення застосування однакових покарань у відношенні осіб, які вчинили однакові злочини. Вона (мета) не передбачена безпосередньо § 3521 Зводу законів США, однак зазначається в SRA. На наш погляд, впорядкування практики застосування кримінально-правових санкцій можна також визначити як мету призначення покарання.

Концепція Інструкцій з призначення покарань також змінювалася протягом втілення реформи у життя. Так, первинні редакції відповідних законопроектів визначали консультативний статус Інструкцій, однак вже в 1978 р. було доповнено положення, яке припускало, що суд мав змогу вийти за межі передбаченого ними розміру покарання тільки у випадку, якщо "існуючі пом'якшуючі або обтяжуючі обставини були неадекватно оцінені Комісією

з призначення покарань" [6; 33-34]. Таке законодавче рішення остаточно визначило формалізований характер майбутньої федеральної системи призначення кримінальних покарань.

Що стосується втілення у життя основних теоретичних концепцій призначення покарань, то Комісія у своїй роботі так і не надала формальної переваги жодній з них. Проблеми теорії не вважалися практиками важливими: вони сприймалися "більш символічними, ніж прагматичними, тому що на практиці різні філософські підходи зазвичай обґрунтовують один і той же самий результат". Можна погодитися, що для фахівця-практика теоретична суперечка не містить у собі ніякого сенсу та не впливає на правильність застосування законодавства. Проте для науковця відсутність чітко визначеної мети покарання є нонсенсом. Звісно, зміст мети покарання безпосередньо впливає як на структуру системи призначення покарання, так і на характер застосовуваних покарань.

Недостатність визначення цілей кримінального покарання в законодавстві свідчить про те, що положення закону не засновуються на жодній з концепцій покарання, чи то на засадах ретрибутивізму, чи утилітаризму. Насправді в законодавстві втілені ідеї, характерні для кожної з цих двох концепцій, що у підсумку можна вважати випадковим, але саме це й знаходить своє відображення в федеральному кримінальному законодавстві США та Інструкціях з призначення покарань.

Із впровадженням Інструкцій з призначення покарань у федеральне законодавство були внесені багаточисельні зміни, які були покликані сприяти втіленню у життя системи формалізованих санкцій.

Так був введений інститут обмеженого апеляційного перегляду вироку у випадку, якщо покарання було призначене за межами санкцій, встановлених Інструкціями з призначення покарання [7]. У цьому випадку судом апеляційної інстанції перевірялося, чи були вагомі підстави для призначення більш м'якого чи більш суворого покарання. Формально не скасовуючи право суддів на дискреційне визначення покарання, закон зробив застосування цього права вкрай складним. Суддям стало елементарно не вигідно створювати для себе зайві утруднення на користь засудженого, і тому особисто для судді стало простіше застосувати санкцію так, як цього вимагали Інструкції, навіть якщо якісна чи кількісна характеристика покарання не відповідала особистій думці судді.

Інститут обмеженого апеляційного перегляду був покликаний "підтримати реформування системи кримінальних покарань", і може розглядатися як вимушений засіб, без якого законодавчі новації на практиці зазнали б поразки. Проте цей інструмент впливу на суддів мав і явно виражені негативні прояви. Зокрема, зайва завантаженість апеляційних судів (Федеральних Окружних судів), яких у США нараховується тринадцять, отже кожен окружний суд обслуговує території як мінімум чотирьох штатів. Характерним для адміністративно-територіального підрозділу юрисдикції Окружних судів є те, що судовий округ містить у собі не території штатів цілком, а частини територій різних штатів. При цьому населення на території судових округів не є рівномірним, що компенсується різною кількістю суддів у судах апеляційної інстанції. Таким чином, незважаючи навіть на нескладність процедури перевірки призначеного судом першої інстанції покарання, кількість справ, які проходили скрізь апеляційні суди була значною. По-друге, положення закону про обов'язковий апеляційний перегляд було не що інше, як інструмент психологічного тиску на суд. Якщо вирок суду та наступне покарання мають бути справедливими, то справедливість не може обмежуватися з позицій доцільності чи чогось ще.

У 1987 р. обмеження щодо призначення покарань поза встановленими межами були декілька пом'якшені. Судам було надано формальне право відступати від встановлених розмірів покарань не тільки у випадку наявності у конкретній справі обставин, які не знайшли свого відображення в Інструкціях з призначення покарань, але також у випадку, якщо при вчиненні злочину мали місце обтяжуючі або пом'якшувальні обставини певного роду чи характеру, відмінні від тих, які мались на увазі в Інструкціях.

Метою пом'якшення категоричності формулювання закону стала спроба домогтися деякого компромісу між застосуванням формалізованих санкцій і деякою часткою судової дискреції. На жаль, законодавчі засади обов'язковості обмеженого апеляційного перегляду ніяк не змінилися, тобто навіть у світлі пом'якшення обмежень, практична можливість призначення покарання поза межами положень Інструкцій залишилася на колишньому рівні.

Слід констатувати, що законодавча влада США завжди відрізнялася непослідовністю в питаннях кримінальної політики. Так, прийнята у 2003 р. ціла серія законів заборонила призначення покарання нижче передбаченого Інструкціями обов'язкового

мінімуму за вчинення сексуальних злочинів проти неповнолітніх. Також Комісії з призначення покарань було рекомендовано зменшити можливе число фактів відступлення судами від обов'язкових санкцій. У результаті було прийнято доповнення до Інструкцій з призначення покарань № 651, яке значно звузило перелік обставин, які допускали відступлення від встановлених граничних розмірів покарань. Того ж року федеральні судові органи були зобов'язані подавати Комісії з призначення покарань звіт про статистику застосування покарань, а окремо – про усі випадки визначення розміру покарання поза встановленими в Інструкціях межами. Цей крок, знову таки, був спрямований на посилення контролю за дотриманням суддями вказівок Інструкцій з призначення покарань, але також мав забезпечувати ведення статистики в цій сфері.

Однак подальший розвиток подій докорінно змінив федеральну систему призначення кримінальних покарань. Багаторічна політика законодавчої влади країни була націлена на обмеження суддівських функцій. Цілком зрозуміло, що судді Верховного Суду США не були задоволені таким положенням справ. В 2004 – 2005 роках Верховний Суд США розглянув справи *United States v. Blackely* і *United States v. Booker*, рішення по яких, по-перше, вимагало необхідність доказування обтяжуючих покарання факторів перед присяжними, а, по-друге, безпосередньо надавало суддям право застосовувати покарання в межах, передбачених статутнім законодавством, тобто за межами Інструкцій з призначення покарань.

Верховний Суд США є також судом конституційної юрисдикції в країні. Під час розгляду даних справ була встановлена невідповідність чинного законодавства про призначення покарання положенням Конституції, а конкретно Шостої поправки до неї. Хоча це рішення було ухвалено з перевагою лише в один голос, тобто думки суддів Верховного Суду розділилися, але цього було достатньо для того, щоб завдати системі формалізованих санкцій нищівного удару. Деякі судді взагалі пропонували визнати Закон про реформу системи призначення покарань 1984 року цілком неконституційним, та, таким чином, ліквідувати федеральну Комісію з призначення покарань, але така думка виявилася для більшості суддів Верховного Суду надзвичайно радикальною, тому не була підтримана ними.

Позиція Верховного Суду визвала чимало емоційних виступів в колах юридичної спільноти. Як і раніше, прибічники та опоненти застосування формально-визначених санкцій розділилися

навіл. Але за думкою опонентів таких санкцій, Верховний Суд США виявився непослідовним, оскільки не ліквідував механізми, які обмежують суддівську дискрецію в питаннях призначення покарань, зокрема – обов'язковий обмежений апеляційний перегляд справ, покарання по вироках яких були призначені за межами федеральних Інструкцій.

На даний час ситуація в сфері призначення кримінальних покарань на федеральному рівні судової системи США залишається стабільною. Але чимало суддів висловлюються про необхідність повернення до суворої формалізації кримінально-правових санкцій, хоча це, начебто, суперечить їхнім власним інтересам.

Можна констатувати, що прийняття закону "Про реформу системи покарань" 1984 р. змінило не тільки концепцію призначення покарання, але і серйозно вплинула на внутрішню політику країни. Формалізація санкцій призвела до посилення репресії та широкого застосування покарань, пов'язаних з довготривалою ізоляцією від суспільства, що обумовило різке зростання чисельності засуджених в пенітенціарних установах, яке, в свою чергу, призвело до значного збільшення державних видатків в цій сфері [8; 6]. Хоча ступінь формалізації санкцій значно знизився з 2005 року, проте основні проблеми застосування кримінальних покарань залишаються.

В цілому про розвиток системи призначення кримінальних покарань на рівні федерального законодавства США можна зробити наступні висновки.

Проблемою федерального кримінального законодавства є реалізація цілей покарання, закріплених в Статуті 18 Зводу законів США. В теорії немає єдиного підходу до визначення спрямованості покарання на досягнення конкретної мети: так протистояння концепцій ретрибутивізму та утилітаризму триватиме і надалі. Але на практиці справи мають інший вигляд, коли цілі покарання просто залишаються поза увагою суддів.

Хоча створений при розробці Інструкцій з призначення покарання так званий "емпіричний підхід" саме й засновується на відмові від визначення мети покарання, але, на нашу думку, все ж таки в кримінально-правових санкціях чітко просліджуються суто утилітаристські основи. Від ретрибутивізму законодавство також перейняло суто каральну спрямованість покарання, але досить однобічно: обґрунтовується застосування суворих санкцій за вчинення небезпечних злочинів, але ж закон ігнорує принципи

справедливості та відповідності покарання тяжкості скоєного у випадках вчинення злочинів, які не завдають істотної шкоди правовідносинам.

Сама система призначення кримінальних покарань на рівні федерального законодавства США пройшла довгий шлях розвитку, але переважно шляхом спроб та помилок. Вражаючим є той факт, що протягом останнього століття концепції призначення покарання змінювалися в законодавстві неодноразово, та на кардинально протилежні. Така радикальність фахівців з права та законодавчої влади країни дивує, оскільки не можна проводити експерименти на кримінальному законодавстві, бо це рівнозначно проведенню таких експериментів на людських долях. Як з часом виявилось, від такого в широкому розумінні "емпіричного підходу" постраждав бюджет країни, оскільки видатки на утримання в'язнів з кожним роком збільшуються. Але загально-превентивний вплив покарань, нажаль, залишається незадовільним.

Генезис федеральної системи призначення кримінальних покарань ніяким чином не припиняється. Рішення Верховного Суду США як би розставило акценти в питанні обов'язковості положень федеральних Інструкцій з призначення покарань, але не можна з впевненістю стверджувати, що через певний проміжок часу концепція призначення покарання знову радикально не зміниться.

Література:

1. Allen F. The decline of rehabilitative ideal: penal policy and social purpose. – 1981.
2. Frankel M. Criminal sentences: Law without order. – 1971.
3. Von Hirsch A. Doing Justice: The choice of punishments. – Boston, 1976.
4. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach // Journal of political economy – 1968. – № 76.
5. National Commission on Reform of the Federal Criminal Laws. Final Report. – Washington, D. C. – 1971.
6. Miller M., Wright R. Your Cheating Heart: The Long Search for Administrative Sentencing Justice, 1999.
7. Sentencing Reform Act of 1984, Pub. L. No. 98-473, 98 Stat. 1837 (1984).
8. King R., Mauer M. Aging Behind Bars: "Three Strikes" Seven Years Later. Washington, – 2000.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

*Головатенко В. І., Ессекський університет,
Велика Британія*

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В КОНСТИТУЦІЙНІЙ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 1917 – 1921 р. р.

Предметом данного исследования является анализ эволюции института главы государства в украинском конституционализме на протяжении 1917 – 1921 г. г. Автор исследует ключевые черты статуса главы Украинского государства в аспекте их развития в период Центральной Рады, Гетьманата и Директории Украинской Народной Республики. Рассмотрены положения о статусе главы государства в некоторых проектах конституций этого периода.

The subject of this research is an analysis of the evolution of the head of state institution in Ukrainian constitutionalism during 1917 – 1921. The author examines key features of the Head of Ukrainian State status in its development aspect during the period of Central Rada, Hetmanate and Directorate of Ukrainian People's Republic. Some drafts of Ukrainian People's Republic Constitution concerning head of state status are reviewed.

Постановка проблеми. Вирішення нагальних проблем конституційно-правової розбудови України неможливе без вивчення та врахування досвіду тих державотворчих процесів, які передували становленню сучасної української держави. Довгий час історично-правові дослідження генезису правового статусу вищих органів влади Української держави були невивраджено

звужені, що негативно позначалося на розвитку вітчизняної конституційно-правової думки. Особливості деяких етапів еволюції державно-правових інститутів нашої країни залишалися поза увагою вчених-конституціоналістів. Саме тому наявність значного практичного і теоретичного матеріалу в цій галузі вимагає його творчого осмислення і систематизації, що сприятиме успішному проведенню конституційно-правової реформи в Україні.

Ступінь наукової розробки проблеми. Розвиток національної державності часів державного відродження України 1917 – 1921 р. р., зокрема еволюцію інституту глави держави, вивчали такі автори, як Мироненко О. М., Дзейко Ж. О., Румянцев В. О., Копиленко О. Л., Плахотнюк Н. Г. Проте в більшості вітчизняних досліджень акцент зроблено на окремих етапах державотворення періоду визвольних змагань (Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР), в той час як системному аналізу становлення інституту глави держави приділялося мало уваги. Так, більш детальної правової оцінки потребують програмні документи політичних партій в розрізі положень, що стосуються запровадження та функціонування інституту глави держави, та проекти конституцій, запропоновані відомими українськими вченими-правознавцями в зазначений період. Недостатньо вивченим залишається і досвід конституційного творення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Мета статті полягає у комплексному дослідженні розвитку інституту глави держави в українському конституціоналізмі 1917 – 1921 р. р.

Виклад основного матеріалу. За часів Центральної Ради до питання інституту глави держави вперше звернувся М. Грушевський, який в своєму проекті Конституції УНР передбачив, що голова, обраний всенародними зборами, є головою Української Республіки, тобто заступає місце президента. Він же мав представляти Україну у відносинах з іншими державами та виконувати інші функції, пов'язані з представництвом республіки. Остаточний варіант доопрацьовувався комісією, і в ньому вже було відсутнє положення про інститут президентства.

Врешті на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 року була прийнята Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) та було обрано Президентом України М. Грушевського. На перший погляд немає нічого суперечливого між цими двома фактами. Але при детальному вивченні тексту зазначеного документу, чотири

розділи якого присвячено питанням організації та компетенції вищих органів влади, неможливо знайти положення про главу держави (президента) і главу уряду (прем'єр-міністра), що є певним юридичним нонсенсом.

Згідно з Конституцією УНР функції президента були частково передані голові органу законодавчої влади. В ст. 35 було зазначено, що голова Всенародних Зборів, як їх представник, іменем республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом республіки. Роль голови представницького органу посилювалася положенням ст. 34 Конституції, яка спеціально передбачала обрання заступника голови на випадок його смерті або тяжкої хвороби. Заступник виконує обов'язки до обрання голови новим скликанням Зборів. Голова Всенародних Зборів "за порозумінням" з радою старшини (однією з структур парламенту) формує уряд, після чого останній подається на затвердження самим збором (ст. 52) [1, с. 77].

Імовірно, існує декілька причин відсутності конституційних норм про главу держави в Конституції УНР. Перш за все сюди треба віднести той політико-правовий простір, в якому відбувалися процеси державотворення в тогочасній Україні. Самодержавні традиції в межах колишньої Російської імперії були дуже сильними, вони перешкоджали законодавчому впровадженню прогресивних ідей конституціоналізму. До того ж, у середовищі українських демократичних сил точилася гостра політична боротьба, наслідком якої були розбіжності з питань національного державного розвитку. Важливо відзначити і той факт, що серед авторів Конституції УНР великого поширення і впливу набули соціалістичні ідеї, прихильником яких був і М. Грушевський, а також побоювання щодо можливості створення авторитарних структур.

Заслуговує на увагу і думка про те, що укладачі Конституції усвідомлювали необхідність єдності курсу практичної політики країни, яка могла бути здійснена лише завдяки персоніфікації влади, але вирішували цю проблему спираючись переважно на досвід Центральної Ради, виявом чого можна вважати двоякий статус голови Всенародних Зборів. З одного боку, на нього покладалися типові функції спікера парламенту, а з другого – голова парламенту наділявся повноваженнями, що були притаманні главі держави, зокрема, він виконував функції, пов'язані з представництвом УНР та формував уряд – Раду Народних Міністрів [2, с. 85].

Цікаво, що програма Української партії соціалістів-революціонерів, яку очолював М. Грушевський, передбачала встановлення

республіканської форми правління без президента; при цьому законодавча влада мала належати однопалатній Раді народних представників (Сеймові), а виконавча – Раді Міністрів, обраної Сеймом. На противагу цьому державний лад, окреслений в програмі української партії самостійників-соціалістів, передбачав, що "головною виконавчою владою є Президент Республіки і Рада Міністрів". Президент мав обиратися парламентом і лишатися незмінним Головою республіки до зміни парламенту і виборів нового президента [3, с. 18, 56-57].

Майже водночас з прийняттям Конституції УНР 1918 року відбувся державний переворот і була проголошена Українська держава на чолі з Гетьманом П. Скоропадським, в руках якого зосереджувалася вища державна влада. Існування сильного владного центру, здатного ефективно керувати країною, було викликане необхідністю подолання кризових явищ у державному житті.

"Законои про тимчасовий державний устрій України", видані П. Скоропадським 29 квітня 1918 року, встановлювали, що тимчасово до обрання парламенту (сойму) влада управління належить виключно гетьману України в межах усієї Української Держави. Гетьман отримував повноваження затверджувати закони, призначати главу уряду (отамана Ради Міністрів), затверджувати і звільняти уряд в цілому. Він був керівником всіх закордонних зносин Української Держави та Верховним воеводою української армії і флоту. Гетьман мав право оголошувати військовий, осадний чи надзвичайний стан в областях, призначав голову та членів генерального суду і був наділений правом помилювання, амністії та пом'якшення вироку суду [1, с. 84].

Деякі українські політичні сили пропонували розглядати гетьмана як "тимчасового президента" України. Підтвердженням цього може слугувати той факт, що в законодавчих актах гетьманської доби не було жодної згадки про проголошення України монархією, а навпаки, підкреслювалось, що устрій Української Держави мав визначити майбутній Сейм. У заяві Ради Міністрів від 10 травня 1918 року зазначалося: "Гетьман не думає стати самодержцем. Назва гетьман – це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України. Стоячи на чолі Українського Правительства, гетьман тим самим відновляє й закріплює в народній свідомості думку про невідбиральні народні й козацькі вольності" [4, с. 86].

Про існування ознак республіканської форми правління за авторитарного режиму гетьманської держави свідчить відсутність

закріпленого в законі інституту монархічної династії, надання главі держави статусу ординарного громадянина в галузі громадянських і особистих прав, а також формальне обмеження строку повноважень гетьмана ("тимчасово до обрання Сейму і відкриття його діяльності") [5, с. 48].

Труднощі становлення гетьманської держави примусили П. Скоропадського затвердити ухвалений Радою Міністрів 1 серпня 1918 року "Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана Гетьмана всієї України". В зазначених у назві закону випадках верховне управління державою повинно було належати Колегії Верховних правителів, яка складалася б з трьох осіб: одного правителя заздалегідь мав визначати сам гетьман, по одному відповідно мали обирати Державний Сенат і Рада Міністрів закритим голосуванням простою більшістю присутніх. Той факт, що Колегія Верховних правителів набувала всіх встановлених законом прав і обов'язків гетьмана, дає можливість характеризувати її як колективного главу держави. Цей закон був застосований на практиці під час візиту гетьмана до Німеччини на початку вересня 1918 року [6, с. 75].

За часів гетьманату принцип розподілу влади не застосовувався, а вся повнота останньої зосереджувалася в руках однієї особи. Органи держави знаходилися в залежності від вищої виконавчої, установчої, законодавчої влади глави держави. Все це викликало протидію провідних опозиційних партій. Однак тому, що гетьманський уряд був визнаний кількома державами та щоб уникнути конфлікту, який міг бути небезпечним для національної державності, українські партії дійшли до згоди між собою, що вони можуть визнати гетьмана як тимчасового президента УНР під певними умовами.

Утворення гетьманату в квітні 1918 року було закономірним етапом становлення української національної державності. Таке специфічне поєднання республіканської та монархічної форми правління мало на меті забезпечення порядку в державі правовими засобами, з дотриманням природних прав і свобод людини. Парламентська республіка в особі Центральної Ради за умов іноземної військової інтервенції виявилася неієздатною, а тому цілком природно, що їй на зміну прийшла міцна виконавча влада. Проте не можна ставити знак рівності між президентством (тим більше, що цей термін тоді не здобув загального визнання)

і гетьманством. Режим Скоропадського можна розглядати лише як перший крок на шляху переходу від парламентської до більш ефективної моделі організації влади [7, с. 90].

Слушною видається і думка про те, що встановлення гетьманату в згаданий період було об'єктивно необхідним етапом процесу становлення національної системи державного управління. Розбудова української державності на демократичних принципах зазнала поразки, внаслідок чого державно-управлінські відносини перебували в стані кризи і вимагали організації державного управління на авторитарних засадах [8, с. 15].

Свій подальший розвиток ідеї щодо інституту глави держави отримали в конституційній теорії і практиці доби Директорії, організаційна структура якої на час виникнення не була зафіксована в нормативних актах. Складовими цієї інституції були голова Директорії і члени Директорії, один з яких був Головним Отаманом. Її повноваження закріплювалися в "Декларації Директорії Української Народної Республіки" від 26 грудня 1918 року, де Директорія УНР визначалася як "тимчасова верховна влада революційного часу".

Суттєвих змін компетенції Директорії зазнала після прийняття закону "Про склад Директорії УНР" від 7 травня 1919 року, відповідно до якого визнавалися чинними лише ті постанови цього органу, які були прийняті за участю Головного Отамана С. Петлюри. А згідно з постановою Директорії від 15 листопада 1919 року на час відсутності на території УНР двох інших членів Директорії "верховне керування справами Республіки" покладалося на Голову Директорії, який іменем Директорії уповноважувався затверджувати всі закони й постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів [9, с. 17].

Оновлений статус одноосібної Директорії як найвищого органу влади УНР було зафіксовано законом "Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР" від 12 листопада 1920 року. Згідно з цим законом верховна влада в УНР тимчасово, до скликання парламенту, організовувалась шляхом розмежування та координування державних функцій між Директорією, Державною Народною Радою і Радою Народних Міністрів.

Повноваження Директорії були визначені досить широко і охоплювали майже всі важливі питання внутрішньо- і зовнішньополітичної діяльності УНР. Директорія в особі свого Голови була уповноважена затверджувати прийняті Державною Народною

Радою закони, ухвалені Радою Народних Міністрів призначення та звільнення, ратифіковані чи денонсовані Державною Народною Радою міжнародні угоди. Цей своєрідний глава держави репрезентував УНР на міжнародній арені, призначав голову Ради Народних Міністрів та членів уряду, видавав власні акти про амністію та помилування. За свої дії Голова Директорії ні перед ким не ніс відповідальності. Закон передбачав лише випадки, коли він не зможе виконувати свої обов'язки внаслідок хвороби, від'їзду або "з інших причин". У такому разі вища державна влада здійснювалася Колегією, яка складалася з голови Ради Народних Міністрів, порядкуючого у Вищому суді УНР та представника всіх політичних партій України [10, с. 165].

Як бачимо, період існування Директорії ознаменував собою наступний етап переходу від парламентської до президентсько-парламентської форми державного правління. За Директорією були закріплені не тільки повноваження глави держави, а й законодавчі (їх вона здійснювала у взаємодії з урядом) та вищі виконавчі повноваження. Прагнення до зосередження сильної виконавчої влади в одному органі управління мало на меті встановлення порядку в країні та припинення хаосу й анархії.

Тенденції розвитку такої моделі організації влади проявилися і в розробці двох конституційних проектів, підготовлених наприкінці існування Директорії. Один з них під назвою "Основний державний закон Української Народної Республіки" був розроблений спеціальною урядовою комісією на основі проекту, запропонованого Всеукраїнською Національною Радою. І хоч документ передбачав утворення парламентарної республіки з послідовним проведенням в життя принципу розподілу влад, на практиці ключовим органом врядування мав стати Голова держави, статус і повноваження якого визначав розділ V законопроекту. Він мав "вищий догляд за законністю урядування" і разом з Радою міністрів здійснював "верховну виконавчу владу". Головою держави міг бути кожен громадянин українського походження, православної віри, не молодший 35 років, що мав усі цивільні та політичні права. Він наділявся правом законодавчої ініціативи (артикул 75) а також скликання, відкриття та закриття сесій Державного Союму. Документ встановлював механізм накладення вето Головою держави на постанови парламенту.

До компетенції Голови держави належали також призначення та звільнення Голови Ради міністрів за поданням Голови Державного

Сойму, укладення міжнародних договорів з іноземними державами, прийняття та акредитація їх дипломатичних представників, право помилування та амністії тощо. Голова держави відповідав за свої дії перед Державним Соймом у випадках порушення ним конституції або державної зради. Остаточне вирішення такої справи покладалося на Найвищий державний суд [1, с. 136-142].

Інший конституційний проект розглядуваного періоду був підготовлений одним із членів вищезгаданої комісії О. Ейхельманом. Автор поклав у його основу федеративну модель. Згідно з положеннями документу, найвищим органом виконавчої влади повинен бути федерально-державний голова або колегіальна директорія з трьох осіб та їхніх заступників. Цей орган мав право виступати з ініціативою щодо внесення змін до конституції, а також скликати надзвичайні сесії парламенту за погодженням з радою міністрів. До компетенції парламенту, зокрема, відносилося повноваження притягати до відповідальності федерально-державного голову; останній був наділений правом затвердження міністрів, кандидатури яких представляли йому об'єднані збори обох палат парламенту. Голова федерації повинен був: "1) бути громадянином УНР; 2) бути природженим українцем, або до обрання проживати на території України не менше 20 років у загальному рахунку; 3) перед самим обранням проживати на території України не менше 5 років (сюди зараховується перебування поза межами УНР, коли цього вимагали службові обов'язки перед УНР); 4) користуватися в федерально-державній установчій владі правом плюрального голосу; 5) мати не менше 40 років від роду; 6) мати освітній ценз не нижче того, що буде визначений парламентом; 7) мати не нижче 10 років службового стажу в українській державній, політичній, кооперативній чи муніципальній діяльності; 8) належати до однієї з вір християнської релігії" [11, с. 39-40]. Обрання голови федерації та його заступника передбачалося проводити на об'єднаних зборах обох палат парламенту та членів федерального суду строком на 6 років.

Федеральний голова або об'єднані збори обох палат федерального парламенту мали право вимагати проведення всенародного референдуму, який міг би змінити конституції окремих земель у рамках федеральної організації. Глава держави також мав право вето в справах укладення урядами окремих земель міжнародних договорів з іноземними державами з питань внутрішнього управління та юстиції. До зовнішньополітичних повноважень вищої

посадової особи держави відносилось також право пропонувати кандидатури на посади глав дипломатичних місій, здійснювати стосунки з урядами чужоземних держав в якості генерального представника держави, підписувати міжнародні угоди, оголошувати війну й укладати умови про перемир'я та загальний мир.

Федерально-державний голова мав здійснювати також командування збройними силами республіки і в цьому званні іменувався Головним Отаманом. Однак на випадок війни він призначав головнокомандуючого з числа видатних військових фахівців. Глава держави наділявся правом затверджувати постанови уряду про оголошення надзвичайного чи військового стану в певних місцевостях, призначати нагороди за громадські та державні заслуги, здійснював право помилування. Перед вступом на посаду він мав скласти встановлену присягу "на вірність служби УНР". Загалом слід зазначити, що даний проект основного державного закону досить докладно і широко деталізував статус глави держави та інших вищих органів державної влади.

Своєрідним шляхом проходило конституювання національної державності на західноукраїнських землях. 4 січня 1919 року Українською Національною Радою (тимчасовою представницькою установою Західноукраїнської Народної Республіки) було засновано один з ключових державних органів – Виділ Української Національної Ради. До його складу входили Президент Ради та дев'ять її членів. До компетенції Виділу належали повноваження призначати членів уряду та приймати їх відставку, затверджувати й оприлюднювати закони, здійснювати право амністії та помилування, призначати вищих посадових осіб, представляти республіку у зовнішніх зносинах. Іншими словами, Виділ фактично виконував функції колективного глави держави. Скликався він при потребі Президентом Української Національної Ради, а в разі неспроможності останнього це зробити – найстаршим за віком його заступником. Рішення приймалися більшістю голосів, а у випадку їх рівності набувала чинності пропозиція, за яку проголосував президент. Для прийняття важливих рішень вимагалася присутність на засіданні Виділу не менше шести його членів [12, с. 165].

Однак незабаром в інтересах оборони держави та з метою забезпечення державного управління в умовах зростаючої воєнної загрози президія Виділу Української Національної Ради та уряд прийняли рішення про надання права виконувати всю цивільну і військову владу, яку здійснював на основі конституції Виділ

Української Національної Ради і Державний Секретаріат, "уповновласненому Диктаторові" Є. Петрушевичу. Цікаво, що відповідний акт від 9 червня 1919 року назвав Диктатора "уповновласненим", оскільки він не проголосив себе диктатором сам, шляхом антиконституційного перевороту, а одержав диктаторську владу волею вищезазначених державних органів.

Сучасники тих подій закономірно ставили питання про те, чи президія Виділу Української Національної Ради і Державний Секретаріат мали право встановляти владу уповновласненого Диктатора, адже конституція взагалі не передбачала такої посади в державі. Відповідь виглядала ствердною з огляду на те, що наука державного права визнає стан найвищої державної необхідності, в якому той, хто має владу, має моральне право вийти за межі закону, коли цього вимагає оборона держави [13, с. 107].

Для проведення в життя покладених на нього функцій легітимний диктатор створив інститут Головноуповажених Диктатора. Вони виконували функції міністрів, однак не мали ніякої самостійності і керувалися тільки вказівками Диктатора, перед яким і були відповідальними.

Цікаві пропозиції стосовно організації вищої державної влади на західноукраїнських землях сформулював видатний вчений-юрист і громадський діяч С. Дністрянський. У своїй праці "Устрій Галицької держави. Перший проект тимчасових основних законів, виготовлений у Віденському парламенті для покликання в життя Галицької держави", написаній у 1918 році, вчений вказував, що на чолі Галицької держави стоїть Народна Рада, вибрана на Народному Зборі 19 жовтня 1918 року, яка мала обрати свого провідника та двох його заступників. Провідник Народної Ради скликав та проводив її засідання і був одночасно провідником Галицької держави. Далі зазначалося, що Народна Рада повинна була здійснювати законодавчу владу у всіх сферах громадського та приватного життя.

Вірогідно, що взявши за основу факт існування Виділу Української Національної Ради як колективного глави держави, С. Дністрянський окреслив у даному проекті основного закону схожу структуру державного управління – Старшину Народної Ради, яка складалася з 9 членів і мала в своєму складі провідника Народної Ради і його заступників. До компетенції Старшини належали верховний нагляд за діяльністю Народної Управи (уряду) та над військом республіки, підготовка проекту річного бюджету,

вирішення спорів про розмежування повноважень між різними галузями державного управління, здійснення права амністії та помилування [14].

Подальші теоретичні розробки концепції державного ладу С. Дністрянського стають більш чіткими та досконалішими. У своєму проєкті Конституції Західної України, написаному в 1920 році, автор покладав законодавчі функції на народну палату в складі трьох національних курій, виконавчу – на президента республіки, а судову – на загальну народну раду, яка наділялася правом усунення президента і перегляду конституції. Окрім підготовки і схвалення всіх законів та вирішення справ, що зачіпають інтереси цілої держави, народна палата мала вирішувати питання війни і миру, здійснювати верховний контроль над адміністрацією і судочинством, висувати політичні звинувачення проти президента республіки та інших вищих державних посадових осіб. Водночас глава держави мав право протягом десяти днів після ухвалення закону народною палатою заявити публічно свій протест (вето) і повернути його на обговорення загальному народному зібранню.

За змістом цього проєкту президента передбачалося обирати строком на чотири роки, його вибори мали проводитися одночасно з виборами до установчих зборів, а потім і народної палати. Главою держави міг бути кожен громадянин, українець за походженням, віком не молодший 35 років, не позбавлений цивільних та політичних прав, без обмежень щодо віросповідання. Президент мав здійснювати зовнішньополітичні функції та функції головнокомандувача збройними силами. Його помічниками в закордонних справах була прибічна рада, в цивільних – рада держави і голова державної юстиції. При цьому найвищою виконавчою владою документ називає раду держави, шість членів та голову якої призначав президент.

Найвища судова влада мала належати загальній народній Раді, яку міг скликати президент за бажанням народної палати або загального народного зібрання для перегляду конституції та вирішення найбільш важливих справ (оголошення війни, ратифікація мирних угод і т. ін.) [15].

Висновки. Підсумовуючи досвід практичного та теоретичного конституювання інституту глави держави періоду державного відродження України 1917-1921 р.р. необхідно зазначити, що ідея запровадження цієї посади була підтримана більшістю політичних сил українського суспільства. В умовах революційної зміни

суспільного ладу, розладу політичної та економічної систем, військової загрози почала проявлятися тенденція до концентрації ключових владних повноважень у руках однієї особи або органу, який виступав у якості колективного глави держави. В деякій мірі це обмежило сферу дії інститутів парламентської демократії та привело до введення посади Президента УНР, запровадження режиму особистої влади гетьманської держави, встановлення авторитарних режимів С. Петлюри в УНР та Є. Петрушевича в ЗУНР. Разом з тим, еволюція зазначеного конституційно-правового інституту в цей період носила конструктивний характер і засвідчила, що інститут глави держави сприймався як стабілізуючий чинник в суспільстві, спроможний бути амортизатором тих протидіючих політичних сил, розбіжності між якими об'єктивно неминучі, особливо в перехідні історичні періоди.

Література:

1. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
2. Румянцев В. Конституція УНР 1918 р. – спроба розподілу влади / В. Румянцев // Вісник Академії правових наук України. – Харків: Право. – 1998. – № 1 (12). – С. 83-88.
3. Багатопартійна українська держава на початку ХХ століття: партійні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – 264 с.
4. Див.: Румянцев В. О. Українська державність у 1917-1922 р. р. (форми і проблеми розбудови) / В. О. Румянцев – Х.: Основа, 1996. – 163 с.
5. Дзейко Ж. Правовий статус вищих органів державної влади періоду Гетьманщини / Ж. Дзейко // Розбудова держави. – 1996. – № 3. – С. 48 – 52.
6. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 р. р. / Д. Дорошенко; Т. 2. – Ужгород, 1930. – 318 с.
7. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917-1920 / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко – Київ: Либідь, 1997. – 208 с.
8. Яременко О. І. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень-грудень 1918 р.): автореферат дисертації на здоб. наук. ступ. канд. наук з держ. управління / О. І. Яременко – К., 1999. – 20 с.
9. Дзейко Ж. О. Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917-1920 р. р.): автореферат дисертації на здоб. наук. ступ. канд. юр. наук / Ж. О. Дзейко – К., 1996. – 21 с.

10. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 р. р. Теоретико-методологічний аспект / О. М. Мироненко – К., 2002. – 260 с.
11. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів УНР / О. Ейхельман – Київ, Тарнів, 1921. – 178 с.
12. Орленко В. І. Історія державного управління в Україні / В. І. Орленко – К., 2001. – 268 с.
13. Лозинський М. Галичина в р. р. 1918-1920 / М. Лозинський – Відень, 1922. – 228 с.
14. Дністрянський С. Устрій Галицької держави. Перший проект тимчасових основних законів, виготовлений у Віденському парламенті 1918 р. для покликання в життя Галицької держави / С. Дністрянський // ЦДАВОВУ України. Ф. 4465, оп. 1, спр. 474, арк. 80 – 88.
15. Дністрянський С. Нові проекти української конституції / С. Дністрянський // ЦДАВОВУ України. Ф. 4465, оп. 1, спр. 474, арк. 90 – 121.

Юрій І. А., ОДУВС

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ ГРАДОНАЧАЛЬНИЦТВА В ОТАМАНСТВО У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Стаття посвячена правовим аспектам градоначальничества как института государственной власти и его трансформации в условиях гетьманата Павла Скоропадского.

Article is devoted to the legal aspects city management as institute of state authority and its transformation in conditions of Pavel Skoropadsky's Getmanat.

Дослідження проблеми розвитку градоначальництва як особливого правового інституту у системі регіонального управління дає важливі результати для визначення особливостей сучасних державотворчих процесів в Україні, а також переосмислення історичного досвіду з питань реформування суспільства. Спроба залучити досвід організації градоначальництва у формуванні структури державного управління була здійснена в умовах гетьманату Павла Скоропадського у 1918 р. У контексті досліджень проблем державотворення, історії політико-адміністративного устрою,

організації державної служби, формування владно-управлінських інститутів та охоронного апарату Української держави про відновлення градоначальств (отаманств) у добу П. Скоропадського згадують сучасні дослідники О. Бойко, О. Мироненко, Р. Пиріг, В. Сідак, О. Тимошук та інші [1 – 5]. Проте ця проблема належного висвітлення у сучасній історико-правовій літературі ще не набула. Метою пропонованої статті є висвітлення окремих аспектів правової регламентації інституту градоначальництва та його реорганізації в умовах революційних змагань 1917 – 1920 рр. у добу Гетьманату П. Скоропадського.

Поява градоначальництва як особливої інституції управління з надзвичайними повноваженнями була пов'язана з процесом одержавлення найважливіших напрямків соціально-економічного та культурного розвитку національно-етнічних регіонів на завершальному етапі їх інтеграції до Російської імперії. Виділення окремих міст із загального губерньського управління у градоначальства Північного Причорномор'я у XIX ст. було викликане, головним чином, їхнім особливим значенням у військово-морському, адміністративному, торгівельному відношенні, внаслідок чого вони вимагали спеціальних заходів контролю і більш ретельного поліцейського нагляду. Документи щодо їх заснування і функціонування створили правові основи градоначальництва. Надзвичайно важливу роль відіграло Одеське градоначальство, яке фактично започаткувало саму інституцію у системі державного механізму Російської імперії. Його поява у 1803 р. була зумовлена низкою історичних обставин, тісно пов'язаних з народженням і становленням м. Одеси. У значній мірі градоначальницька форма правління визначила особливості розвитку міста, за влучним висловом першого градоначальника Ришельє, – "найкращої перлини" Причорномор'я. Жодне з європейських міст не могло зрівнятися з темпами зростання Одеси, а її порт до кінця XIX ст. не мав собі конкурентів за розмахом експортно-імпортних операцій.

Вперше думка про створення особливого градоначальницького управління була сформульована в указі Олександра I 1802 р., у якому визначалась необхідність призначення особливого градоначальника, який звільнявся з-під влади губерньського управління [6]. Сутність градоначальницького управління у Причорномор'ї, що тривала більше ста років, функції, компетенція та повноваження градоначальників визначались в імператорських указах, іменних настановах щодо призначення на посаду

та виконання їх обов'язків [6; 7]. З початку ХІХ ст. до 1917 р. на території Російської імперії у різний час існували п'ятнадцять градоначальств, з яких сім – на півдні України: Одеське (1803-1837, 1848-1854, 1856-1877, 1878-1917), Феодосійське (1804-1837), Керч-Єнікальське (1821-1917), Ізмаїльське (1830 – 1856), Севастопольське (1873-1917), Миколаївське (1900-1917), Ялтинське (1914-1917).

В історії становлення інституту градоначальництва Російської імперії простежується три періоди, кожний з яких мав свої особливості, що наклали відбиток на розвиток південного регіону України. Градоначальництво трансформувалося у владний інститут з управлінськими й політичними функціями, займало особливе місце у системі державної влади Російської імперії. Основними її рисами було збереження неподільності державної, поліцейської, цивільної, а в деякі періоди і військової влади. В останній період існування градоначальництва (1874 – 1917 рр.) переважало посилення його каральної спрямованості у забезпеченні правопорядку, домінування примусових заходів у діяльності градоначальника і підлеглих йому установ. Крах російського самодержавства у 1917 р. призвів до ліквідації переважної більшості градоначальств.

З утворенням Української держави Павла Скоропадського відбулася зміна демократичної парламентської форми державного правління, започаткованої Центральною радою, на авторитарну. П. Скоропадський, характеризуючи свою програму, визначав як головне завдання: "Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію та адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх допомогою відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні і соціальні реформи" [8, с. 17]. Деякі сучасники П. Скоропадського звинувачували його у тому, що він почав відновлювати Російську імперію [8, с. 12]. За твердженням соратників, він як нащадок гетьманів України прагнув стати "самостійним володарем власної держави...", робив "історію української державотворчості". "Гетьман Скоропадський був монархістом, але монархістом українським. Він хотів створити монархію, але українську (бо гетьманство – це українська форма монархії). А українська монархія можлива лише як самостійна держава, окрема від Росії" [8, с. 12, 62].

Для забезпечення виконання поставлених завдань щодо створення Української держави і захисту її громадян гетьман П. Скоропадський з перших днів приходу до влади турбувався про створення ефективного державного механізму і охоронного

апарату як його складової частини. Враховуючи досвід своїх попередників, П. Скоропадський усвідомлював, що в умовах загострення анархо-кримінальної ситуації для досягнення визначеної мети необхідні владні заходи як організаційного, так і законодавчого характеру. В умовах кризи нагальним завданням вважав використання в процесі національного державотворення позитивного досвіду створення і функціонування охоронної системи з урахуванням ustalених традицій і конкретних обставин. Були оголошені загальні права та обов'язки громадян, що знайшли відбиток у "Законах про тимчасовий державний устрій України" від 29 квітня 1918 р., які були надруковані у "Державному віснику" [10].

Наказом гетьмана від 3 травня 1918 р. був затверджений новий український уряд, який очолив отаман-міністр Ради Міністрів і водночас міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб. Найбільш доцільним уряд вважав використання зруйнованої у 1917 р. моделі державного управління Російської імперії, відновлення на території України осередків галузевого і місцевого апарату. У зв'язку з цим було відновлено адміністративно-територіальний поділ, що існував у межах Російської імперії. В Українській державі виділялись вісім губерній, два округи і три градоначальства, які були перейменовані в отаманства. Була здійснена спроба відродження градоначальництва як інституту державної влади, що згодом отримав назву отаманство.

Отаманство розглядалося як форма державної влади в особі градоначальника (отамана) та його канцелярії (управління) на території, відділеній від загального губерньського управління у градоначальство. Тобто значення терміну "отаманство" стосовно періоду Гетьманату прирівнювалось до градоначальництва доби Російської імперії з внесенням коректив відповідно до умов будівництва Української держави.

Термін "отаманщина" у даному випадку не підходить. Його здебільшого вживають при характеристиці пізнішого періоду доби Директорії (1919 – 1920 рр.) при визначенні виду політичного режиму у вигляді особистої військової диктатури; часом трактують як самоправство військових, які захопили місцеву владу шляхом насильства, що заважало повновладцю центральних адміністративних структур і підміняло законну цивільну владу. Така отаманська модель почала формуватися під час повстання Директорії, характерною її ознакою було самовладдя отамана (батьків-отаманів), що вело до безконтрольності місцевої влади самоорганізації сіл

і містечок, розпаду України на 120 окремих республік і поразки національно-визвольної боротьби [11, с. 14].

В Українській державі Павла Скоропадського градоначальницька влада була відновлена в Одесі та Миколаєві як великих портових містах. 28 травня 1918 р. одеським міським отаманом був призначений генерал В. Мустафін. 1 серпня Рада міністрів ухвалила постанову щодо реорганізації управління градоначальника на управління міського отамана. Акт вважався чинним з 1 липня 1918 р. На піврічне утримання управління було встановлено кошторис з 180 тис. крб. [12]. Завдяки активному функціонуванню градоначальництва місто ожило. Вже 14 серпня 1918 р. були відновлені регулярні рейси з Одеси до Болгарії і Румунії [13].

Миколаївське градоначальство очолював генерал Е. де Бонді Він був призначений міським отаманом 13 серпня 1918 р. [4, с. 107; 14, с. 15].

Градоначальництво було також встановлене у м. Києві – столиці Української держави і виведено його зі складу Київської губернії. Столичним отаманом був призначений 13 травня 1918 р. О. Хануков. У відповідності з постановою Ради міністрів від 1 серпня 1918 р. було створене управління київського міського отамана. До столичного отаманства відходили передмістя Києва – Пуща-Водиця, Верхня і Нижня Солом'янка, Батієва гора, Протасів яр, Караваєві дачі, а також ряд висілків Київського повіту. Визначені були штати управління. Оклад отамана, який відносився до IV посадового класу, становив 12 тис. крб. Помічниками отамана призначались інспектор державної варті і санітарний інспектор з окладом 10800 крб. У штаті столичного отамана працювали три старших діловоди, три діловоди і шість їхніх помічників. За вільним наймом набиралися інженер, архітектор та електротехнік. Кошторис на піврічне утримання штатів управління складав понад 203 тис. крб. [15].

Важливим нововведенням гетьманату була державна варта, яка була створена як напіввійськова система органів нагляду і примусу для охорони існуючого в Україні ладу, громадського спокою і порядку, оперативного придушення заворушень, ліквідації або нейтралізації політичних противників режиму [2]. Миська і повітова міліція, створена Центральною Радою, була реорганізована у державну варту і підпорядкована Міністерству внутрішніх справ [16]. Постанова Ради Міністрів Української держави "Про зміну існуючих законів про міліцію і створення державної варті" набула сили закону 18 травня 1918 року. Державній варті визначалось провідне

місце у системі забезпечення правопорядку. Про це свідчить закон "Про Статут державної варти" від 9 серпня, а також Статут "Про організацію департаменту державної варти" від 13 серпня 1918 р., ухвалені Радою Міністрів і затверджені гетьманом [17]. Мережа підрозділів варти охоплювала всю територію Української держави. Такі формування з деякими особливостями були створені і в градоначальствах (отаманствах). В отаманствах першого розряду створювалося кілька відділів (на кожному 250 тис. осіб населення) на чолі з відповідними начальниками, які призначалися та звільнялися за поданням міського отамана. Відділи поділялися на райони з кількістю мешканців до 40 тис. осіб. Кожний район отаманства поділявся на 8 – 10 дільниць (по 5 тис. осіб), якими керували приказні [3, с. 457]. Особовий склад варти розраховувався за формулою: один піший вартовий на дві тисячі населення [3, с. 457].

Постановою уряду "Про утворення Управління київського столичного отамана" від 1 серпня 1918 р. встановлювалися штати столичної державної варти. З метою забезпечення правопорядку м. Київ та його передмістя поділялися на вартові райони. При цьому зазначалось, що будь-які зміни щодо організації функціонування державної варти можуть проводитися за поданням отамана і затвердження міністром внутрішніх справ [12]. Державна варта Київського столичного отаманства складалася з трьох відділів, 17 начальників районів, 17 їхніх старших і молодших помічників, 180 приказних, 17 старших вартових, 360 вартових старшинського складу, 1423 вартових молодшого складу, 50 стражників, 50 послианців. У розпорядженні міського отамана був також додатковий резерв – 150 вартових [3, с. 457]. Кожен начальник району мав канцелярію з п'ятьма службовцями (секретар, три діловоди і реєстратор). Фактично столицю розподілили не на 17, а на 15 вартових районів: Двірцевий, Печерський, Либідський, Новостроєнський, Деміївський, Сторожевський, Володимирський, Бульварний, Солом'янський, Львівський, Святошинський, Подільський, Куренівський, Слобідський, Лук'янівський [4, с. 95].

Одеське градоначальство мало три відділення на чолі зі своїми начальниками. Їм відповідно підпорядковувались 11 начальників районів, 33 їхніх помічників, 170 наказних, 1700 вартових різного рангу. У Миколаївському градоначальстві, яке відносилось до другого розряду, у підпорядкуванні міського отамана, який зосереджував у своїх руках все управління, був інспектор варти. Він виконував обов'язки начальника відділу, який поділявся на п'ять

районів. У начальника кожного району було по 2 помічники. Загалом у місті нараховувалось 40 наказних, п'ять старших вартових, 45 вартових старшого окладу, 400 – молодшого, 20 стражників і 10 посланців. Резерв отамана складав 50 вартових [4, с. 95].

Кадровий склад підрозділів державної варти формувався здебільшого з колишніх поліцейських, жандармів, наглядачів, городових, офіцерів та унтер-офіцерів. Вони відновлювали функціонування старої агентури, застосовували в несенні служби досвід охоронних структур Російської імперії. Прокурорський нагляд за їх діяльністю мав формальний характер.

У середині вересня 1918 р. гетьман затвердив закон "Про надання Міністрові внутрішніх справ, губернським старостам, столичному та міським отаманам права видавати обов'язкові постанови і накладати покарання в адміністративному порядку за порушення цих постанов". У відповідності до закону міністр внутрішніх справ таке право отримував персонально, а міські отамани, як і губернські старости, – "по узгодженню з МВС видавати не суперечливі щодо закону правила щодо охорони спокою і порядку, а також безпеки життя і майна населення Української держави". Вказаним посадовцям надавалось офіційне право накладати на правопорушника штраф до 3000 крб., ув'язнювати його на термін до трьох місяців або висилати за межі Української держави з обов'язковим повідомленням МВС про обставини справи [4, с. 87]. Такі санкції здійснювалися після рішення комісії з позасудових арештів, які під головуванням старостів і отаманів утворювалися в губерніях і градоначальствах.

На початок листопада 1918 р. територія Української держави, де розташовувались деморалізовані під впливом революційних подій німецькі і австро-угорські війська, на які опирався уряд П. Скоропадського, перетворилася на арену масових безчинств і кримінальних злочинів. Це спричинило введення військового стану на півдні України, у тому числі і в Миколаївському градоначальстві. Одеське градоначальство гетьман оголосив у стані надзвичайної охорони з наданням міському отаману В. Мустафіну додаткових повноважень [4, с. 402]. У критичній ситуації гетьман прагнув зберегти провідну роль у системі державного управління та інших сферах, опираючись на місцеву владу.

Наведені вище факти доводять, що в Українській державі Павла Скоропадського, яка проіснувала дуже короткий час, було створено специфічну модель державного механізму. Характерною рисою

доби Гетьманату була концентрація всієї повноти влади в органах державного управління. Провідну роль відігравав гетьман, повноваження якого поширювалися на сферу законодавчої, виконавчої та судової влади. В умовах перехідного періоду основним завданням градоначальників (отаманів) як представників державної влади на місцях було сприяння стабілізації ситуації у країні, створенні умов для побудови нової моделі державного та суспільного устрою. На функціонування градоначальництва, як і загалом на формування та діяльність органів державної влади цього періоду, мали значний вплив напружені відносини з опозиційними політичними силами, невирішені проблеми в соціальній сфері, діяльність каральних загонів, пов'язана з німецькою окупацією, а також зовнішні фактори – боротьба з більшовиками, виконання зобов'язань мирного договору, підписаному в Брест-Литовську щодо продовольчих поставок до Німеччини та Австро-Угорщини та ін. Проте, як підкреслював П. Солуха характеризуючи діяльність гетьмана Павла Скоропадського, "за сім з половиною місяців впертої, надмірної праці, державна будівля вже стояла. Залишалось ще чимало незакінченого, недоробленого, а децю й непочатого. Але те, що було вже зроблено, то була вже держава" [18, с. 31].

Література:

1. Бойко О. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917 – 1921 рр.) – К., 2007. – 62 с.
2. Мироненко О. Державна варта // Історико-політичні уроки української державності: Енциклопедичний словник. – Київ, Донецьк, 1998. – С. 75 – 76.
3. Пиріг Р. Я. Державна служба в Гетьманаті Павла Скоропадського // Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Т. 1. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – С. 449 – 474.
4. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с.
5. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. – К., 1998. – С. 85 – 90.
6. ПСЗ. – І. – Т. 27. – № 20449.
7. ПСЗ. – І. – Т. 27. – № № 20601; 20755; – Т. 28. – № 21172. – Т. 37. – № 28774.
8. [Самовидець] Недавня Гетьманщина. У 15-ті роковини Гетьманщини з 1918 року. – Чикаго, 1933. – 64 с.
9. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом (Уривок зі спогадів). – Нью-Йорк: Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка, 1967. – 24 с.

10. Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
11. Савченко В. Атаманы казачьего войска. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 416 с.
12. Державний вістник. – 1918. – 8 серпня.
13. Известія. – 1918. – 21 серпня.
14. Ростовець М. Скоропадський і Скоропадчуки. – Канада: "Новий шлях", 1938. – 42 с.
15. Державний вістник. – 1918. – 8 вересня.
16. Державний вістник. – 1918. – 5 червня.
17. Державний вістник. – 1918. – 20 серпня.
18. Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – США, 1973. – 381 с.

Лисакова Т. В., НУ "ОЮА"

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ НАРОДНИХ СУДІВ УРСР В 50-х РОКАХ ХХ ст.

В статье рассматривается вопрос правового положения народных заседателей в УССР в 50-е годы ХХ ст. Особое внимание уделяется порядку избрания, составу, основным правам и обязанностям народных заседателей в соответствии с законодательством в данный период.

In this article an author examines a question about legal position of folk assessors in Ukraine in 50 years of XX century. The special attention is spared the order of electing, composition, basic rights and duties of folk assessors in accordance with a legislation in this period.

З розвитком української державності в післявоєнний період розширювалася участь народу в здійсненні правосуддя. Змінювався порядок обрання та кількість залучених мас до здійснення правосуддя. У виборах народних судів, які відбулися в післявоєнні роки (в 1948 – 1949 рр., 1951, 1954 та 1957 рр.) кожен раз обиралося по Радянському Союзу більше ніж півмільйону народних засідателів – представників заводів, фабрик, колгоспів, установ, суспільних організацій та військових частин. В зв'язку з прийняттям Верховною Радою СРСР "Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік" 25 грудня 1958 року, Верховна Рада УРСР 30 червня 1960 року прийняла Закон про судоустрій УРСР, за яким встановлювався новий порядок виборів народних засідателів. Згідно прийнятого законодавства, народним

засідателем міг бути обраним кожен громадянин СРСР, який володів виборчим правом та досяг до моменту виборів 25 років.

За попереднім законодавством для кандидатів в народні засідателі встановлювався мінімальний вік 23 роки. В законі 1958 року враховувався характер судової діяльності, за якою особа, яка вирішувала долю іншої, повинна була мати великий життєвий досвід. Тому вік для кандидатів у народні засідателі був збільшений до 25 років [2; с. 6].

Порядок проведення виборів народних засідателів народних судів визначався Положенням, яке стверджувалося Президією Верховної Ради Республіки. Вибори народних засідателів організувалися виконавчими комітетами районних, міських Рад депутатів трудящих. До їх повноважень відносилося: визначення результатів виборів народних засідателів по району, місту, складання списків обраних засідателів, видача їм посвідчень, спостереження на відповідній території за виконанням Положення про вибори, розгляд заяв та скарг на невідповідне проведення виборів. Загальні збори виборців по виборам народних засідателів скликалися суспільними організаціями: комуністичними партійними організаціями, профспілками, кооперативами, організаціями молоді. Висунення кандидатів у народні засідателі відбувалося на загальних зборах виборців, де кожен мав право висувати чи відводити будь-якого з кандидатів та виступати з їх характеристикою. Після всебічного обговорення відбувалося голосування. Голосування проводилося відкрито, по кожній кандидатурі окремо. В ньому приймали участь тільки особи, які досягли на момент виборів 18 років. Обраними до складу народних засідателів районного (міського) народного суду вважалися тільки кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів, але не менше половини голосів виборців, які брали участь в загальних зборах. Результати голосування заносилися до протоколу загальних зборів виборців, який підписувався всім складом президії зборів. Кількість народних засідателів для кожного районного (міського) народного суду встановлювався виконавчим комітетом обласної (міської) Ради депутатів трудящих за поданням голови відповідного обласного (міського) суду.

У закон про судоустрій 1958 року були внесені зміни стосовно порядку обрання народних засідателів у порівнянні із законом, що діяв у 1938 році. За законом про судоустрій 1938 року народні засідателі народних судів обиралися всіма громадянами на таємному голосуванні, до виборчого бюлетеня було включено 50-75 кандидатів,

що не дозволяло виборцям в повній мірі вивчити кожного з них. Основи законодавства про судоустрій, прийняті у грудні 1958 року, встановлювали, що народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на загальних зборах трудящих, службовців, селян за місцем їх роботи або проживання, військовими – по воїнським частинам. Таким чином, висунення та обрання у склад народних засідателів на загальних зборах найкращих працівників сприяло подальшому укріпленню складу народних засідателів та підвищенню авторитету народного суду.

З метою залучення більшої кількості громадян до відправлення правосуддя термін повноважень народних засідателів змінився від трьох до двох років. Таким чином народні засідателі обиралися кожні два роки, що дозволило збільшити кількість громадян у якості засідателів у півтора рази.

Народні засідателі обласних, окружних судів обиралися відповідно обласними, окружними Радами депутатів трудящих шляхом відкритого голосування за поданням голови відповідного суду строком на 5 років. Народні засідателі Верховного суду УРСР обиралися Верховною Радою УРСР відкритим голосуванням строком на 5 років.

За соціальним положенням до складу народних засідателів входили такі верстви населення: робітники та колгоспники (більше половини), безпосередньо зайняті у виробництві та в сільському господарстві, інженери, агрономи, наукові працівники, лікарі, вчителі, службовці, військові, домогосподарки, пенсіонери та інші. У грудні 1957 року, до складу народних засідателів судів УССР було обрано робітників – 28,6 %, колгоспників – 29,6 %, службовців – 38,2 %, домогосподарок, пенсіонерів та ін. – 3,6 %. Одним з конституційних принципів організації та діяльності радянського суду було ведення судового процесу мовою союзної або автономної республіки. Відповідно до цього принципу до суду обиралися особи, які знали звичай, побут, психологію місцевого населення, які могли вести судовий процес на рідній, для даної території, мові. Таким чином, національний склад народних засідателів в Україні характеризувався наступними показниками: українці – 76 %, росіяни – 20 %, інших національностей – 4 %. Слід зазначити, що в УССР серед народних суддів жінки складали близько 30 %, а серед народних засідателів – 41,6 % [2; с. 8].

В основі діяльності народних засідателів в радянських судах діяв принцип рівності їх прав з постійними суддями. В декреті

Раднаркому про суд № 2 від 7 березня 1918 року, підписаного В. І. Леніним, було встановлено, що Народні Засідателі вирішують питання не тільки про факт злочину, а й міру покарання. В декреті ВЦВК від 30 листопада 1918 року зазначалось, що при розгляді кримінальних або цивільних справ Народні Засідателі на всіх стадіях судового розгляду користуються одноковими правами с постійним Народним Суддею, вирішуючи разом з ним питання про факт злочину, покарання, присудження позовних вимог чи відмови в позові, а також всі питання, які виникають при розгляді справи. Зазначені положення про рівні права народних засідателів і суддів були закріплені і в законодавстві УРСР 1958 року. Так, в Основах законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік зазначалося, що під час виконання своїх обов'язків у суді народні засідателі користуються всіма правами судді. Таким чином, в радянському законодавстві даного періоду чітко відстоювався принцип, за яким народний засідател в радянському суді – це повноправний член суду, який разом з головуючим активно приймає участь у розгляді та вирішенні всіх питань під час судового слідства. Найголовнішим правом та основним обов'язком народних засідателів в радянських судах є відправлення разом із суддями правосуддя, тобто здійснення правового, справедливого суду, заснованого на строгому дотриманні радянської соціалістичної законності. Діяльність народних засідателів у суді повинна мати своїм завданням охорону від посягань суспільного та державного устрою СРСР, соціалістичної системи господарства та соціалістичної власності, політичних, трудових, житлових та інших особистих та майнових прав та інтересів громадян СРСР, гарантованих Конституцією СРСР та конституціями радянських республік, прав та інтересів державних, установ, підприємств, колгоспів, кооперативних організацій, що охороняються законом. Окремо наголошувалося на те, що приймаючи участь у виконанні своїх обов'язків, народний засідател повинен пам'ятати, що завданням радянського суду є не тільки вирішення самої справи. Суд повинен також виявити умови, які сприяли скоєнню злочину та порушенню законів, прийняти усі залежні від нього міри по усуненню цих умов та створення обставин, що не дозволять їм повторитися. Це повинно здійснюватися шляхом подальшого удосконалення всієї судової діяльності на основі посилення зв'язку суду з суспільством [2; с. 16].

За участю народних засідателів розглядалися усі без винятку кримінальні та цивільні справи у всіх судах УРСР, коли вони діяли як суд першої інстанції. справи розглядалися за участю судді та двох народних засідателів. Крім розгляду справи по суті, народні засідателі разом із суддею вирішували такі питання з цивільних справ: видача дубліката виконавчого листа, подовження терміну для пред'явлення виконавчого листа до стягнення, відстрочка виконання рішення суду та ін. З кримінальних справ судді разом з народними засідателями вирішували матеріали: про відстрочку виконання вироку, про відстрочку сплати штрафу, про заміну штрафу виховними роботами, а також будь-які питання, які виникали при виконанні вироку суду.

Народні засідателі приймали участь у розгляді клопотань про перевід в спеціальні психіатричні лікарні або про звільнення від покарання осіб, які захворіли після винесення вироку душевною хворобою, про перевід до в'язниці на строк більше трьох років осіб, які злісно порушують режим трудової колонії, а також про заміну тюремного ув'язнення позбавленням волі у трудовій колонії особам, які відбули не менше половини строку тюремного ув'язнення, за умови їх належної поведінки. Народні засідателі приймали участь у розгляді клопотань суспільних організацій про дострокове зняття судимості з осіб, які відбули покарання, про зняття судимості з осіб, засуджених до тривалого терміну позбавлення волі, які протягом 8 років не скоїли нового злочину та виправилися.

Народному засідателю, як і судді, міг бути заявлений відвід. З кримінальних справ таке клопотання могло бути заявлено підсудним, його захисником, прокурором, суспільним обвинувачем, суспільним захисником, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, а також потерпілим. З цивільних справ – позивачем, відповідачем, а також прокурором, якщо він приймав участь у розгляді справи.

Народні засідателі закликалися до виконання ними своїх обов'язків в суді в порядку черговості не більше як на два тижня на рік, крім випадків коли подовження терміну було викликано необхідністю закінчити розгляд судової справи, розпочатої за їх участю.

Щодо до оплати народними засідателям витрат, пов'язаних з виконанням ними службових обов'язків у суді, законодавство 1958 року передбачало, що за народними засідателями з робітників

та селян на період виконання ними своїх обов'язків у суді зберігається їх заробітна плата. Народним засідателям, які не були робітниками чи службовцями, за період виконання ними обов'язків у суді виплачувалися добові за кожен відпрацьований день за рахунок коштів відповідного суду [4; с. 16].

Таким чином, проведені радянською владою у 50-х роках зміни торкалися вікового цензу народних засідателів, соціального складу, порядку обрання, подовження строку повноважень, розширення їх прав, а також порядку оплати здійснюваних ними повноважень. Однак сенс проведених змін зводився до того, що кількість обраних народних засідателів буде збільшуватися, а участь народу в здійсненні правосуддя активізується.

Література:

1. Анашкин Г. З. Настольная книга народного заседателя. Пособие для слушателей. 3-е изд., перераб. – М.: "Знание", 1980.
2. Анашкин Г. З. Народные заседатели в советском суде. – М.: "Знание", 1960.
3. Голубева Л. М. Участие общественности в осуществлении правосудия. – Фрунзе, 1968.
4. Козлов Ю. Д., Шейнин Х. Б. Народные заседатели – равноправные судьи. – М.: Юридическая литература, 1965.

Шершенькова В. А., НУ "ОЮА"

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ 1958 РОКУ

Эта статья посвящена исследованию одного из этапов исторического развития уголовного законодательства Украины о воинских преступлениях в советский период (50-е гг. XX века).

The article devoted research stage of historical development criminal legislation of Ukraine is about soldiery crimes during Soviet period (50th years of the XX century).

В Україні помітно зростає інтерес до вивчення історії держави та права, оскільки це є необхідним як з пізнавального погляду, так і для правильного розуміння історії на новому етапі розвитку нашої держави.

Дослідження історії розвитку кримінального законодавства України про військові злочини, а саме радянського періоду є необхідним.

Оскільки врахування як позитивного, так і негативного історичного досвіду може стати корисним при реформуванні окремих норм сучасного військово-кримінального законодавства. Тому доречним буде дослідження змін в радянському кримінально-військовому законодавстві в 50-х роках ХХ століття.

Дане питання досліджувалася такими вченими-юристами як Ахметшин Х. М., Ашитов З. О., Горний А. Г., Чхиквадзе В. М., Глушков В. А. та ін. Названі вчені досліджували частково питання щодо притягнення до кримінальної відповідальності та призначення покарання за військові злочини.

Враховуючи брак наукових досліджень даної теми, необхідно звернути більше уваги вивченню Закону СРСР про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року.

Законом про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року була введена нова стаття 2 непокора [1, с. 117]. Непокора – відкрита відмова виконати наказ начальника, а так само інше умисне невиконання наказу. Стаття 3 невиконання наказу – це невиконання наказу начальника, вчинене за відсутності ознак, вказаних в пункті "а" статті 2 цього ж Закону. По суті, Положення про військові злочини 1927 року містило статтю 2, яка передбачала невиконання відданого в порядку служби наказу, а новим законодавством цей склад злочину був розділений на окремі два склади злочинів і в основу цього поділу було покладено форму вини (умисел, необережність).

Введення даної норми – непокора – направлене було на укріплення військової дисципліни і підвищення бойової готовності військ.

В 1957 році Положення про військові злочини було доповнене статтею 5 – погроза начальнику – погроза вбивством, заподіяння тілесних пошкоджень або нанесення побоїв начальнику в зв'язку з виконанням ним обов'язків з військової служби. Ця ж норма була збережена і в новому Законі про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року [1, с. 118].

Наступна норма, яка стала новою в розвитку військово-кримінального законодавства, стаття 6 [1, с. 118] – насильницькі дії по відношенню начальника – нанесення тілесних пошкоджень або побоїв начальнику в зв'язку з виконання ним обов'язків з військової служби.

Раніше діюче військово-кримінальне законодавство не передбачало такого складу злочину, як навмисне знищення або пошкодження військового майна ст. 15 Закону 1958 року. Це навмисне знищення

або пошкодження зброї, боєприпасів, засобів пересування, військової техніки або іншого військового майна у разі відсутності ознак особливо небезпечного державного злочину [1, с. 121].

Стаття 23 Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року – розголошення військової таємниці або втрата документів, що містять військову таємницю [1, с. 123], в певній мірі була теж новою. В Положенні про військові злочини 1927 року містилася норма, яка передбачала розголошення таємних відомостей про збройні сили і про обороноздатність СРСР [3, с. 971].

Законом про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року було внесено ряд змін і доповнень до інших складів військових злочинів (ст. ст. 12, 24, 25).

Необхідно також зупинитися і на тих статтях (ст. ст. 13, 18, 19, 21), які не були включені до Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року. Новий закон не передбачав такого складу злочину як ухилення від несення обов'язків військової служби в силу релігійних або інших переконань; дії і розпорядження начальника, перешкоджаючи використанню підлеглими йому військовослужбовців (або їх сім'ями) пільг і переваг; протизаконне використання начальником свого підлеглого для власних послуг; самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень [3, с. 967, 970-971].

До принципів покарання за радянським кримінальним законодавством відносилися: принцип індивідуалізації, принципи законності і гуманізму, принципи справедливості і рівності та принцип правосвідомості. Ці принципи знайшли своє відображення в Основах кримінального законодавства Союзу СРС і союзних республік 1958 року і призначення покарання за військові злочини також було основане на загальних принципах кримінального покарання [2, с. 738-745].

Необхідно також звернути увагу на ті види покарань, які передбачалися новим кримінальним законодавством за військові злочини.

Взагалі, покарання не тільки вважалося карою за вчинений злочин, але й мало на меті виправлення перевиховання засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Крім основних покарань, до засуджених могли бути застосовані і додаткові покарання [2, с. 733]. Але до осіб, які вчинили злочин проти установленого порядку несення військової служби законодавством встановлювалося застосування тільки основних видів покарань [1, с. 117-125].

Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року передбачав такі види покарань: смертна кара; позбавлення волі; застосування правил Дисциплінарного статуту Збройних Сил Союзу РСР; направлення в дисциплінарний батальйон.

Смертна кара, як правило, могла бути застосована до суб'єкту військового злочину в тому випадку, якщо злочин був скоєний у військовий час або в бойовій обстановці. Хоч ст. 4 Закону 1958 року передбачала застосування такого виду покарання як смертна кара, навіть, якщо злочин не був скоєний у військовий час або бойовій обстановці. Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року закріпив сімнадцять випадків застосування до особи винного смертної кари.

Позбавлення волі як міра покарання передбачалася в більшості статей за окремі військові злочини. У разі притягнення особи до кримінальної відповідальності за військові злочини у вигляді позбавлення волі мінімальний строк не міг бути нижче 3 місяців, а максимальний – не вище 15 років.

За деякі військові злочини Закон 1958 року допускав можливість притягнення винного до дисциплінарної відповідальності (застосування правил Дисциплінарного статуту Збройних Сил Союзу РСР).

Що стосується такого виду покарання як направлення в дисциплінарний батальйон, то цей вид покарання закріплений в ст. 9 і ст. 14 Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року. Даний вид покарання призначався від 3 місяців до 2 років. Між іншим Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 року (ст. 29) зазначали, що направлення в дисциплінарний батальйон можна було застосовувати у випадках, передбачених законом, а також у тих випадках, коли суд при розгляді справи вирішить позбавлення волі замінити на направлення в дисциплінарний батальйон на той же строк [2, с. 733].

Що стосується Положення про військові злочини 1927 року, то відповідно до нього до військовослужбовців, які скоїли злочин можна було застосувати таку міру покарання, як конфіскація майна (відносився до додаткової міри покарання). Відповідно до Указу 1957 року було відмінено застосування конфіскації майна в якості міри кримінального покарання, передбаченого статтями 2, 9, 10?, 12, 25, 27 і 28 Положення про військові злочини [3, с. 167]. Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року уже не містив такої міри кримінального покарання як конфіскація майна.

Якщо взяти у відсотковому відношенні, то найбільш поширеною виявилася така міра покарання як позбавлення волі, що складало – 68,04 %, наступною стала – смертна кара – 17,53 %, застосування правил Дисциплінарного статуту Збройних Сил Союзу РСР склало – 12,37 %, а направлення в дисциплінарний батальйон лише – 2,06 %.

Отже, підсумовуючи наведене, зауважимо, що у досліджуваний період виникла необхідність у реформуванні радянської системи права, а також внесення змін до окремих галузей права СРСР та УРСР, зокрема кримінального законодавства.

Розвиток і удосконалення Збройних Сил, поява нової техніки та озброєння, досвід Великої Вітчизняної війни, розвиток радянської військової науки – всі ці причини змусили законодавця до внесення змін та доповнень до Положення про військові злочини 1927 року. Не дивлячись на ряд змін час вимагав прийняття нового нормативно-правового акту.

Отже, Законом про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року були введені нові статті 2 (непокора), стаття 6 (насильніцькі дії по відношенню начальника), стаття 15 (навмисне знищення або пошкодження військового майна), стаття 23 (розголошення військової таємниці або втрата документів, що містять військову таємницю).

Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року передбачав покарання у вигляді смертної кари, позбавлення волі, застосування правил Дисциплінарного статуту Збройних Сил Союзу РСР, направлення в дисциплінарний батальйон, а такої міри покарання як конфіскація майна новий Закон 1958 року не містив.

Література:

1. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления от 25 декабря 1958 г. // Социалистическая законность. – 1959. – № 1. – С. 117 – 125.
2. Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик. Сборник законодательных актов: В 2 т.: Т. 1. / Отв. ред. Ф. И. Калинычев. – М.: Государств. издат. юрид. литературы, 1963. – 656 с.
3. Положение о воинских преступлениях от 27 июля 1927 г. // Сборник законов и распоряжений СССР. – 1927. – № 50. – Ст. 505.

НАШІ АВТОРИ

Аверочкіна Тетяна Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Андріїв Василь Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент, ректор Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці.

Боева Світлана Сергіївна – аспірант кафедри політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Головатенко Володимир Іванович – магістр права, співробітник Есекського університету, Велика Британія.

Дрок Григорій Миколайович – начальник Територіального управління Державної судової адміністрації України в Кіровоградській області, здобувач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Др'омін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, проректор з наукової роботи Національного університету «Одеська юридична академія».

Єрошенко Олександр Борисович – аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Жуков Євген Вікторович – аспірант кафедри загально-правових дисциплін Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Завальнюк Володимир Васильович – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави та права, проректор Національного університету «Одеська юридична академія».

Зудіхін Олексій Володимирович – здобувач кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кориневич Антон Олександрович – здобувач кафедри міжнародного права, співробітник Науково-дослідної частини Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кормич Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Борис Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Котова Людмила Володимирівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного Університету «Одеська юридична академія».

Краснопольська Тетяна Миколаївна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Крижановський Василь Яковлевич – суддя Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ, здобувач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кругляк Юлія В'ячеславівна – аспірант кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Лазор Ігор Валерійович – асистент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ.

Лисакова Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Мацкевич Роман Миколайович – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Мінченко Раїса Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія», Заслужений юрист України.

Нетудихатка Олег Юрійович – доктор медичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Панасюк Валентин Анатолійович – аспірант кафедри політичних наук Державного закладу "Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського".

Полянський Євген Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Польовий Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Попов Максим Миколайович – аспірант кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Скринька Дмитро Васильович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Стратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри галузевого права Херсонського державного університету, Заслужений юрист України.

Трюхан Оксана Анатоліївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Фальковський Андрій Олександрович – асистент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ціцуашвілі Нодарі Ісакович – здобувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України.

Чередник Роман Вікторович – здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Чибісов Дмитро Михайлович – магістр права, викладач Одеського державного університету внутрішніх справ.

Човган Ірина Валентинівна – аспірант відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень.

Шамшина Ірина Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ.

Шершенькова Вікторія Анатоліївна – асистент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Щедров Сергій Володимирович – молодший науковий співробітник кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ.

Юрій Ігор Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Завальнюк В. В. <i>Міфи позитивного права та сучасна правова традиція</i>	3
Кормич Л. І. <i>Принципові засади паритетної демократії</i>	12
Мінченко Р. М. <i>Принцип справедливості як основний критерій взаємодії особистості та державної влади</i>	21
Нетудихатка О. Ю. <i>Філософське обґрунтування безпеки життєдіяльності</i>	26
Кормич А. І. <i>Демократичні традиції українського державотворення</i>	36
Польовий М.А. <i>Комп'ютерне картографування у вивченні політичних процесів</i>	43
Мацкевич Р. М. <i>Стадії політичного процесу – теоретичні аспекти</i>	57
Фальковський А. О. <i>Плюралізм підходів як чинник утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції</i>	62
Зудіхін О. В. <i>Правова природа права на судовий захист</i>	72

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Кормич Б. А. <i>Правові важелі протидії інформаційним загрозам: міжнародний і вітчизняний досвід</i>	80
--	----

Трюхан О. А.	
Міжнародно-правові стандарти правового регулювання працевлаштування молоді	89
Ціцуашвілі Н. І.	
Етнополітичний вимір національної безпеки	97
Панасюк В. А.	
Україна в інтеграційних проектах країн Заходу і Сходу	105
Крижановський В.Я.	
Міжнародні стандарти судового захисту прав людини та їх імплементація в систему правозахисту в Україні.....	116
Попов М. М.	
Деякі нотатки до дискусії щодо можливості визнання держави суб'єктом міжнародного злочину	123
Скринька Д. В.	
Правила митної оцінки за правом Світової організації торгівлі.....	129
Чибісов Д. М.	
Процедура вирішення спорів в рамках світової організації торгівлі: теорія і практика.....	135
Кориневич А. О.	
Міжнародні спори щодо енергетичних ресурсів у практиці Міжнародного Суду ООН.....	145
Аверочкіна Т. В.	
Правове дослідження прецедентів встановлення статусу історичних вод в Арктиці.....	159

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Вітман К. М.	
Конституційно-правові засади захисту прав корінних народів Російської Федерації.....	166
Жуков Є. В.	
Інформаційне суспільство як новий етап цивілізаційного розвитку: політико-правовий аспект.....	175
Боева С. С.	
Витоки позапарламентської опозиції та її роль у демократизації суспільства.....	183

Котова Л. В.	
Сучасне бачення опозиційної діяльності	192
Щедров С. В.	
Специфіка формування політичної конкуренції еліт в українському суспільстві	197
Краснопольська Т. М.	
Гендерний аспект впровадження принципу рівності в сучасній українській державі	207
Човган І. В.	
Державна політика розвитку вищої освіти в Україні як предмет дослідження сучасної науки	215
Кругляк Ю. В.	
Юридичний аспект "Пілатова гріха": між владою і правом (за романом М. О. Булгакова "Майстер і Маргарита")	224

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Др'омін В. М.	
Соціальна аномія як кримінологічний феномен	230
Андрійв В. М.	
Трудові права у системі прав людини і громадянина	241
Лазор І. В.	
Правове регулювання дисципліни праці в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект	247
Шашина І. І.	
Профспілки як суб'єкти соціального партнерства на стороні працівників	256
Єрошенко О. Б.	
Спір про право у наказному провадженні	266
Чередник Р. В.	
Становлення спортивного права як комплексної галузі в правовій системі України	272
Дрок Г.М.	
Конституційно-правові засади реформування судової влади в сучасних умовах державотворення в Україні	280

Стратонов В. М.	
<i>До проблем визначення завдань кримінального процесу</i>	<i>294</i>
Полянський Є. Ю.	
<i>Формалізація санкції в федеральному законодавстві та кримінально-правовій доктрині США: передумови та наслідки</i>	<i>304</i>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Головатенко В. І.	
<i>Розвиток інституту глави держави в конституційній теорії та практиці України періоду національного відродження 1917 – 1921 р. р.</i>	<i>312</i>
Юрій І. А.	
<i>Реорганізація інституту градоначальництва в отаманство у структурі Української держави доби гетьманату П. Скоропадського</i>	<i>324</i>
Лисакова Т. В.	
<i>Правове положення народних засідателів народних судів УРСР в 50-х роках ХХ ст.</i>	<i>332</i>
Шершенкова В. А.	
<i>Особливості закону про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 року</i>	<i>337</i>
НАШІ АВТОРИ.....	342

Запрошуємо до співпраці
у збірнику «Актуальні проблеми політики»
науковців, викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення робіт українською мовою.

На початку статті обов'язково додаються анотації російською та англійською мовами. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 700 знаків включаючи пробіли.

До редакції подається роздрукований текст рукопису з підписом автора та зазначенням дати, а також електронний текст у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF) на CD-R диску.

До роботи додається рекомендація, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Довідка про автора (співавторів) надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні зноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту - ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 "Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання". Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.

Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: aul513@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 42

А 437 **Актуальні** проблеми політики : зб. наук. пр. /
гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. –
Одеса : Національний університет "Одеська юридична
академія" : Південноукраїнський центр гендерних
проблем, 2011. – Вип. 42. – 352 с.

Коректор *Г. М. Кондратьєва*
Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 27.01.2011. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 21,4. Зам. № CG-42

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424